



विषय क्रमांक : ४

भाग : २

स्थानिक व विशेष कायदे Local and Special Laws

महाराष्ट्र पोलीस प्रबोधिनी, नाशिक



आंतरवर्ग प्रशिक्षण
(सुधारित अभ्यासक्रमानुसार)

विषय क्रमांक : ४

स्थानिक व विशेष कायदे

(Local & Special Laws)

भाग - २

(चतुर्थ आवृत्ती : सन २०२१)

महाराष्ट्र पोलीस अकॅडमी,
नाशिक

प्रस्तावना

समाजाला काळानुसार वेळोवेळी विविध अपराधांशी झुंजावे लागते. अशा विविध सामाजिक गुन्ह्यांसाठी प्रमुख फौजदारी कायदे पुरेसे नसल्याने केंद्र व राज्य सरकार अशा अपराधांना आळा घालण्यासाठी वेळोवेळी विशेष किंवा स्थानिक कायदे (Local & Special Laws) अंमलात आणतात.

भारतीय दंड संहिता, १८६० च्या कलम ४१ नुसार “विशेष कायदा” म्हणजे विशिष्ट विषयाला लागू असलेला कायदा व कलम ४२ नुसार “स्थानिक कायदा” म्हणजे भारतातील केवळ विशिष्ट भागालाच लागू असलेला कायदा.

विशेष व स्थानिक कायदे हे विविध विषयांवरील राज्याचे अथवा केंद्राचे कायदे आहेत. या कायद्यांमध्ये कलमांची संख्या लहान असली तरी ते आशयाने मोठे आहेत. त्यामुळे त्यांची उपयुक्तता आणि आवश्यकता मोठी आहे. अशा कायद्यांबद्दल असे म्हणता येईल की, “कायदा लहान तरी उपयुक्तता महान” या कायद्यांची संख्या सततचे सामाजिक बदलांमुळे आणि त्यामधून उत्पन्न होणारे प्रश्नांमुळे वाढत आहे.

प्रशिक्षणार्थी व इतर पोलीस अधिकाऱ्यांना दैनंदिन कामकाजात उपयुक्त ठरणारे दारुबंदी कायदा १९४९, जुगार प्रतिबंध कायदा १८८७, महाराष्ट्र संघटित गुन्हेगारी नियंत्रण कायदा १९९९, मुंबई सावकार अधिनियम १९४६ इ. सारखे एकूण ३७ कायद्यांचा समावेश या पुस्तकात करण्यात आलेला आहे.

सदरील पुस्तिका ही प्रशिक्षणार्थी अधिकाऱ्यांना कायद्याचे सखोल, तंत्रशुद्ध ज्ञान व्हावे याकरिता महाराष्ट्र पोलीस अकादमीचे संचालक श्री. संजय बर्वे, भा.पो.से. यांच्या अध्यक्षतेखाली अभ्यासक्रम सुधारणा समितीच्या सुचनांनुसार बनविण्यात आली असून, उपसंचालक, डॉ. निखिल गुप्ता, भा.पो.से., पोलीस अधीक्षक (प्रशि.) श्री. सुनिल फुलारी व पोलीस अधीक्षक (प्रशा.) श्री. संजय पाटील यांनी या कार्यात सहभाग घेतला. विशेष व स्थानिक कायदेविषयक क्रमांक-४ पुस्तिकेचे कामामध्ये विधी निदेशक अॅड. पल्लवी सुपेकर, अॅड. भारती काळे, अॅड. पौर्णिमा नाईक, अॅड. चैताली सुर्वे, अॅड. विजय सुभेदार व अॅड. संजय पाटील यांनी सतत परिश्रम घेऊन संकलन केले आहे.

सदर पुस्तिकेत काही त्रुटी राहिल्यास व त्याबाबतच्या सुचना आल्यास निश्चितच विचार केला जाईल.

दिनांक: १५/१०/२०१२

संजय बर्वे
संचालक,
महाराष्ट्र पोलीस अकॅडमी, नाशिक

मनोगत

“स्थानिक व विशेष कायदे” या पुस्तकाची प्रस्तुत तृतीय आवृत्ती तयार करण्यासाठी महाराष्ट्र पोलीस अकॅडमी, नाशिक येथे संशोधन व विश्लेषण प्रकल्प हाती घेण्यात आला होता. मूलभूत प्रशिक्षण आढावा कार्यक्रम "Training Needs Analysis" हा प्रकल्प सन २०१४-१५ दरम्यान पूर्ण करण्यात आला. या अंतर्गत पोलीस दलातील कार्यकारी शाखा, विविध विशेष शाखा यामध्ये कार्यरत विविध दर्जाचे अधिकारी व कर्मचारी, समाजातील सर्व घटकांतील नागरिकांचे प्रतिनिधी, महाराष्ट्र पोलीस अकॅडमी, नाशिक येथील प्रशिक्षणार्थी, मागील साधारणतः १० वर्षांच्या कालावधीत सर्वोत्कृष्ट ठरलेले प्रशिक्षणार्थी अधिकारी यांना आमंत्रित करून विविध चर्चासत्रे व मंथन बैठकी आयोजित करण्यात आल्या होत्या. या चर्चासत्रात महाराष्ट्र पोलीस अकॅडमी, नाशिक येथील मूलभूत प्रशिक्षण पद्धती व अभ्यासक्रम यात बदल करण्याची आवश्यकता आहे का? बदल करायचा असल्यास कशाप्रकारे? याबाबत सर्वांचे अभिप्राय नोंदवून घेण्यात आले होते. त्याअनुषंगाने अभ्यासक्रमात बदल करण्यात येऊन संबंधित विषयांचे पुस्तकांमध्ये सुधारणा करण्यात आली आहे. अशाप्रकारे आवश्यक बदल अंतर्भूत करून ही आवृत्ती प्रकाशित करण्यात आली आहे.

“स्थानिक व विशेष कायदे” हे पुस्तक प्रशिक्षणार्थी यांना त्यांच्या विषयाचे सुलभ भाषेत ज्ञान मिळावे, यादृष्टीने संचालक श्री. नवल बजाज यांच्या मार्गदर्शनाखाली सहसंचालक श्री. निरंजन वायंगणकर, उपसंचालक (प्रशिक्षण) व Training Needs Analysis समन्वयक श्री. सुनील ब. फुलारी, उपसंचालक व अभ्यासक्रम पुस्तक समिती अध्यक्ष श्रीमती उज्वला वनकर, सहाय्यक संचालक श्रीमती अपर्णा गीते व विधी निदेशक श्री. संजय पाटील, श्री. विजय सुभेदार, श्री. राजेश सचदेव, श्रीमती बी. ए. काळे, श्रीमती पौर्णिमा नाईक, श्रीमती पी. के. सुपेकर यांनी सतत परिश्रम घेऊन परिपूर्ण केले.

या पुस्तकात काही त्रुटी आढळल्यास किंवा काही सुधारणा वाचकांना सुचवायच्या असल्यास तसे कळवावे, त्यावर पुढील आवृत्तीच्या वेळी निश्चितच विचार केला जाईल.

नाशिक

दि. १ एप्रिल, २०१५

नवल बजाज

संचालक,

महाराष्ट्र पोलीस अकॅडमी, नाशिक

मनोगत

“स्थानिक व विशेष कायदे” भाग-२ या पुस्तकाची चतुर्थ आवृत्ती तयार करण्यासाठी महाराष्ट्र पोलीस प्रबोधिनी, नाशिक येथे संशोधन व विश्लेषण प्रकल्प हाती घेण्यात आला होता. हा प्रकल्प २०२०-२१ दरम्यान पूर्ण करण्यात आला. या अंतर्गत पोलीस दलातील कार्यकारी शाखा, विविध विशेष शाखा यामध्ये कार्यरत, विविध दर्जाचे अधिकारी व कर्मचारी तसेच विविध समाजातील सर्व घटकांतील नागरिकांचे प्रतिनिधी महाराष्ट्र पोलीस प्रबोधिनी, नाशिक येथे प्रशिक्षणार्थींना, अधिकाऱ्यांना भारतीय दंड संहिता, १८६० च्या कलम ४१ नुसार “विशेष कायदा” म्हणजे विशिष्ट विषयाला लागू असलेला कायदा व कलम ४२ नुसार “स्थानिक कायदा” म्हणजे भारतातील केवळ विशिष्ट भागालाच लागू असलेला कायदा तसेच विविध विषयांवरील राज्याचे अथवा केंद्राचे कायदे आहेत त्याबाबत कायद्याचे सखोल, तंत्रशुद्ध ज्ञान व्हावे याकरिता महाराष्ट्र पोलीस प्रबोधिनीचे संचालक श्रीमती अश्वती दोर्जे, भा.पो.से. यांच्या मार्गदर्शनाखाली अभ्यासक्रम समितीचे अध्यक्ष उपसंचालक (प्रशिक्षण) श्री. गौरव सिंह, भा.पो.से. यांच्या सुचनांनुसार बनविण्यात आली असून उपसंचालक डॉ. श्री. शिवाजी पवार, उपसंचालक श्री. प्रदिप जाधव व इतर समितीमधील सदस्य यांनी या कार्यात सहभाग घेतला. विशेष व स्थानिक कायदे (विषय क्रमांक-४) पुस्तिकेचे कामामध्ये विधी निदेशक अॅड. अश्विनी जोशी, अॅड. विजय सुभेदार, अॅड. पौर्णिमा नाईक, अॅड. पल्लवी सुपेकर, अॅड. भारती काळे, अॅड. राजेश सचदेव यांनी सतत परिश्रम घेऊन संकलन केले आहे.

सदर पुस्तिकेत काही त्रुटी राहिल्यास व त्याबाबतच्या सुचना आल्यास पुढील आवृत्तीच्या वेळी निश्चितच विचार केला जाईल.

नाशिक.

जुलै २०२१

श्रीमती अश्वती दोर्जे

संचालक व विशेष पोलीस महानिरीक्षक
महाराष्ट्र पोलीस प्रबोधिनी, नाशिक

स्थानिक व विशेष कायदे : भाग-२

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	विषयाचे नाव	पान नं.
२४.	भ्रष्टाचार प्रतिबंध अधिनियम, १९८८	७-१६
२५.	पोलीस दल (हक्कांवर निर्बंध) अधिनियम, १९६६	१७-१९
२६.	पोलीस (अप्रीतीची भावना चेतावणे) अधिनियम, १९२२	२०-२२
२७.	अत्यावश्यक वस्तू अधिनियम, १९५५	२३-३७
२८.	शासकीय गुपिते अधिनियम, १९२३	३८-४८
२९.	लोकप्रतिनिधित्व कायदा, १९५१	४९-५६
३०.	खाजगी सुरक्षा एजन्सीज (विनियमन) अधिनियम, २००५	५७-६७
३१.	माहिती तंत्रज्ञान अधिनियम, २०००	६८-८४
३२.	राष्ट्रीय सन्मानांच्या अप्रतिष्ठेस प्रतिबंध अधिनियम, १९७१	८५-८६
३३.	महाराष्ट्र ग्राम पोलीस अधिनियम, १९६७	८७-९२
३४.	महाराष्ट्र मोटार वाहन नियम, १९८९	९३-११४
३५.	महाराष्ट्राचा छळवणूक (रॅगिंग) प्रतिबंधक कायदा, १९९९	११५-११६
३६.	महाराष्ट्र संघटित गुन्हेगारी नियंत्रण अधिनियम, १९९९	११७-१३३
३७.	महाराष्ट्र झोपडपट्टीदादा, हातभट्टीवाले, औषधीद्रव्यविषयक गुन्हेगार, धोकादायक व्यक्ती व दृकश्राव्य कलाकृतींचे विनापरवाना प्रदर्शन करणाऱ्या व्यक्ती (व्हिडिओ पायरेट्स), वाळू तस्कर आणि अत्यावश्यक वस्तूंचा काळा बाजार करणाऱ्या व्यक्ती यांच्या विघातक कृत्यांना आळा घालण्याबाबत अधिनियम, १९८१	१३४-१४२

अ.क्र.	विषयाचे नाव	पान नं.
३८.	ध्वनिप्रदूषण (विनियमन आणि नियंत्रण) नियम, २०००	१४३-१४६
३९.	महाराष्ट्र ठेवीदारांच्या (वित्तीय आस्थापनामधील) हितसंबंधाचे रक्षण करण्याबाबत अधिनियम, १९९९	१४७-१५५
४०.	महाराष्ट्र सावकारी (नियमन) अधिनियम, २०१४	१५६-१८०
४१.	महाराष्ट्र लॉटऱ्या (नियंत्रण व कर आकारणी) आणि बक्षीस स्पर्धा (कर आकारणी) अधिनियम, १९५८	१८१-१९१
४२.	महाराष्ट्र वैद्यकीय सेवा-व्यक्ती आणि वैद्यकीय सेवा-संस्था (हिंसक कृत्ये व मालमत्तेची हानी किंवा नुकसान यांचा प्रतिबंध) अधिनियम, २०१०	१९२-१९५
४३.	महाराष्ट्र नरबळी आणि इतर अमानुष, अनिष्ट व अघोरी प्रथा व जादूटोणा यांना प्रतिबंध घालण्याबाबत व त्यांचे समूळ उच्चाटन करण्याबाबत अधिनियम, २०१३	१९६-२०२
४४.	लैंगिक अपराधांपासून बालकांचे संरक्षण अधिनियम, २०१२ व नियम	२०३-२४२
४५.	विदेशी व्यक्ती अधिनियम, १९४६	२४३-२५१
४६.	पारपत्र अधिनियम, १९६७	२५२-२६२
४७.	कामाच्या ठिकाणी महिलांची लैंगिक छळवणूक करण्यास (प्रतिबंध, मनाई व निवारण) अधिनियम, २०१३	२६३-२७७
४८.	विदेशी व्यक्ती नोंदणी अधिनियम, १९३९	२७८-२८०
४९.	हॉटेल उपहार गृहे, मद्यपान कक्ष (बाररूम) आणि इतर आस्थापना येथे करण्यात येणाऱ्या अश्लील नृत्यावर प्रतिबंध करण्याच्या संबंधात आणि अशा ठिकाणी काम करणाऱ्या महिलांच्या शोषणास प्रतिबंध करण्याच्या व त्यांची प्रतिष्ठा व सुरक्षितता यास संरक्षण देण्याच्या हेतूने आणि त्यांच्या कामाच्या परिस्थितीत सुधारणा करणे, यांकरिता तरतूद करण्याकरिता अधिनियम	२८१-२९३

२४. भ्रष्टाचार प्रतिबंध अधिनियम, १९८८

(सन १९८८ चा अधिनियम क्रमांक ४९)

(९ सप्टेंबर १९८८)

भ्रष्टाचार प्रतिबंध आणि त्याच्याशी संबंधित असलेल्या बाबींविषयीचा कायदा एकत्रित करण्यासाठी व त्यात सुधारणा करण्यासाठी अधिनियम.

प्रकरण एक

प्रारंभिक

१. संक्षिप्त नाव व विस्तार :-

(१) या अधिनियमास भ्रष्टाचार प्रतिबंध अधिनियम, १९८८ असे म्हणता येईल.

(२) १ (****)

तसेच तो भारताबाहेरील सर्व भारतीय नागरिकांनाही लागू असेल.

२. व्याख्या :-

संदर्भानुसार इतर प्रकारे आवश्यक नसल्यास या अधिनियमात-

(a) "निवडणूक" या संज्ञेचा अर्थ, संसद किंवा कोणतेही विधानमंडळ, स्थानिक प्राधिकरण किंवा अन्य सार्वजनिक प्राधिकरण यातील सदस्यांची निवड करण्यासाठी कोणत्याही कायद्याखाली कोणत्याही प्रकारे घेतलेली निवडणूक असा असेल.

२(अअ) 'विहित' याचा अर्थ, या अधिनियमान्वये तयार केलेल्या नियमांद्वारे विहित केलेले आणि त्यानुसार विहित हि संकल्पना मानली जाईल;

(b) "सार्वजनिक कर्तव्य" याचा अर्थ, जे कर्तव्य पार पाडण्याची राज्याला, समाजाला किंवा सर्व जनतेला आस्था आहे असे कर्तव्य, असा असेल.

स्पष्टीकरण - या खंडामधील "राज्य" या संज्ञेमध्ये केंद्रीय, प्रांतिक किंवा राज्य अधिनियमान्वये स्थापन करण्यात आलेले कोणतेही महामंडळ किंवा शासनाच्या किंवा कंपनी अधिनियम, १९५६ (१९५६ चा १) याच्या कलम ६१७ मध्ये व्याख्या केल्याप्रमाणे शासकीय कंपनीच्या मालकीचे किंवा तिने नियंत्रित केलेले किंवा तिने अर्थ सहाय्य दिलेले कोणतेही प्राधिकरण किंवा संस्था यांचा अंतर्भाव असेल.

(c) लोकसेवक याचा अर्थ -

(i) शासनाच्या सेवेत असलेली किंवा शासनाकडून वेतन घेणारी किंवा कोणतेही सार्वजनिक कर्तव्य पार पाडण्यासाठी शासनाकडून फीच्या किंवा कमिशनच्या स्वरूपात परिश्रमिक (Remuneration) घेणारी कोणतीही व्यक्ती;

(ii) स्थानिक प्राधिकरणाच्या सेवेत असलेली किंवा त्याच्याकडून वेतन घेणारी कोणतीही व्यक्ती : -

१. जम्मू काश्मीर पुनर्रचना अधिनियम २०१९, पाचव्या सुचीतील अनुक्रमांक ७५ अन्वये वगळण्यात आले आहे.

२. सन २०१८ चा अधिनियम क्र. १६ च्या कलम २ (एक) अन्वये वरील खंड (अअ) हे जादा दाखल करण्यात आले.

- (iii) केंद्रीय प्रांतिक किंवा राज्य अधिनियमाद्वारे किंवा त्याखाली स्थापन करण्यात आलेल्या महापालिकांच्या किंवा शासनाच्या किंवा कंपनी अधिनियम, १९५६ (१९५६ चा १) याच्या कलम ६१७ मध्ये व्याख्या दिल्यानुसार असलेल्या कोणत्याही शासकीय कंपनीच्या मालकीच्या किंवा अर्थसहाय्य दिलेल्या कोणत्याही प्राधिकरणाच्या किंवा संस्थेच्या सेवेत असलेली किंवा त्याच्याकडून वेतन घेणारी कोणतीही व्यक्ती ;
- (iv) कोणतीही न्यायविषयक कर्तव्ये, एकतर स्वतः किंवा कोणत्याही व्यक्तीच्या गटाचा सदस्य म्हणून पार पाडण्यासाठी कायद्याने अधिकार प्रदान केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीसह कोणताही न्यायाधीश ;
- (v) न्यायदानाच्या संबंधातील कोणतेही कर्तव्य पार पाडण्यासाठी, न्यायलयाने प्राधिकृत केलेली व अशा न्यायालयाने नेमलेली, समापक (Liquidator) प्रापक (Receiver) किंवा आयुक्त यांचा समावेश असलेली कोणतीही व्यक्ती ;
- (iii) न्यायलयाने किंवा सक्षम सार्वजनिक प्राधिकरणाने निर्णयासाठी किंवा ज्याच्याकडे कोणताही वाद किंवा प्रकरण संदर्भित केले असेल असा कोणताही लवाद (Arbitrator) किंवा कोणतीही व्यक्ती ;
- (vi) आपल्या पदाच्या नात्याने ज्या कोणत्याही व्यक्तीला मतदार याद्या तयार करणे, त्या प्रकाशित करणे, त्या बाळगणे किंवा त्यात सुधारणा करणे किंवा निवडणूक किंवा आंशिक निवडणूक घेणे यासंबंधीचे अधिकार देण्यात आले असतील अशी कोणतीही व्यक्ती ;
- (viii) आपल्या पदाच्या नात्याने जिला कोणतेही सार्वजनिक कर्तव्य पार पाडण्यासाठी प्राधिकृत करण्यात आले असेल किंवा त्यासाठी भाग पाडण्यात आले असेल अशी कोणतीही व्यक्ती ;
- (ix) केंद्र शासनाकडून किंवा राज्य शासनाकडून किंवा केंद्रीय, प्रांतिक किंवा राज्य अधिनियमाखाली किंवा त्यान्वये स्थापन करण्यात आलेल्या कोणत्याही महामंडळाकडून किंवा शासनाच्या मालकीचे किंवा शासनाचे नियंत्रण असलेले किंवा त्याकडून अर्थसहाय्य मिळणारे कोणतेही प्राधिकरण किंवा संस्था यांच्याकडून किंवा कंपनी अधिनियम, १९५६ (१९५६ चा १) च्या कलम ६१७ मध्ये व्याख्या दिलेल्या शासकीय कंपनीकडून कोणतेही अर्थसहाय्य प्राप्त करणाऱ्या किंवा प्राप्त केलेल्या अशा शेतकी, औद्योगिक, व्यापारी किंवा बँक व्यवसाय करणाऱ्या नोंदणीकृत सहकारी संस्थेचा अध्यक्ष, सचिव किंवा पदाधिकारी असलेली कोणतीही व्यक्ती ;
- (x) कोणत्याही नावाने परिचित असलेल्या कोणत्याही सेवा आयोगाचा (Service Commission) किंवा मंडळाचा अध्यक्ष, सदस्य किंवा कर्मचारी असलेली कोणतीही व्यक्ती, किंवा कोणत्याही अशा आयोगाने किंवा मंडळाने कोणतीही परीक्षा घेण्यासाठी किंवा असा आयोग किंवा मंडळ यांच्या वतीने कोणतीही निवड करण्यासाठी नेमलेल्या कोणत्याही निवड समितीचा सदस्य ;
- (xi) कुलगुरु किंवा विद्यापीठाच्या नियमाक मंडळाचा (Governing Body) सदस्य असलेली किंवा कोणत्याही विद्यापीठाचा प्राध्यापक, प्रपाठक (Reader), अधिव्याख्याता (Lecturer) किंवा कोणताही इतर शिक्षक किंवा कोणत्याही पदावर काम करणारा कर्मचारी किंवा विद्यापीठाने किंवा कोणत्याही इतर सार्वजनिक प्राधिकरणाने परीक्षा घेण्यासाठी किंवा त्या पार पाडण्यासाठी यासंबंधात ज्याच्या सेवा घेतल्या असतील अशा व्यक्ती ;
- (xii) कोणत्याही प्रकारे स्थापन केलेल्या, केंद्र शासन किंवा कोणतेही राज्य शासन किंवा स्थानिक किंवा इतर सार्वजनिक प्राधिकरण यांच्याकडून कोणतीही आर्थिक मदत घेणाऱ्या किंवा घेत असलेल्या शैक्षणिक, वैज्ञानिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, किंवा इतर संस्थेचा पदाधिकारी किंवा कर्मचारी असलेली कोणतीही व्यक्ती ;

स्पष्टीकरण (१)— उपरोक्त कोणत्याही उपखंडाखाली येणाऱ्या कोणत्याही व्यक्ती – मग त्यांना शासनाने नेमलेले असो किंवा नसो, लोकसेवक आहेत.

स्पष्टीकरण (२)— “लोकसेवक” या शब्दाचा वापर करण्यात येईल, अशा प्रत्येक ठिकाणी त्याचा अर्थ, लोकसेवकाचे पद प्रत्यक्षपणे धारण करत असेल अशी प्रत्येक व्यक्ती मग असे पद धारण करण्याच्या अधिकारात कोणतेही कायदेशीर दोष असोत असा असेल.

^३(ड) 'अनुचित लाभ' याचा अर्थ, कायदेशीर लाभाव्यतिरिक्त अन्य कोणत्याही प्रकारे मिळणारे लाभ;

स्पष्टीकरण : या खंडाच्या प्रयोजनार्थ -

- (अ) "परितोषण" हा शब्द पैशाच्या स्वरूपातील परितोषणापुरता किंवा ज्याचे पैशात मूल्य करता येईल अशा परितोषणापुरता मर्यादित नाही;
- (ब) "कायदेशीर पारिश्रमिक" हे शब्द, ज्यांसाठी लोकसेवक कायद्याने मागणी करू शकतो अशा पारिश्रमिकापुरता मर्यादित नाही, तर तो ज्या ठिकाणी सेवा करीत असेल अशा शासनाने किंवा संघटनेने जे स्वीकारण्यासाठी त्यास परवानगी दिली असेल अशा सर्व प्रकारच्या पारिश्रमिकाचा त्यात समावेश असेल.

प्रकरण तीन अपराध आणि शास्ती

^४(७) **लोकसेवकाने लाच स्वीकारण्यासंबंधीचे अपराध :**

कोणताही लोकसेवक :

- (अ) कोणत्याही व्यक्तीकडून लोकसेवा प्रदान करण्याकरिता अयोग्यरित्या किंवा अप्रमाणिकपणे किंवा स्वतः किंवा अन्य लोकसेवकामार्फत बेकायदेशीर परितोषण स्विकारले असेल किंवा स्विकारण्याचा प्रयत्न केला असल्यास; किंवा
- (ब) कोणत्याही व्यक्तीकडून लोकसेवा प्रदान करण्याकरिता अयोग्यरित्या किंवा अप्रमाणिकपणे स्वतः किंवा अन्य लोकसेवकामार्फत बेकायदेशीर बक्षिस स्विकारले असेल किंवा स्विकारण्याचा प्रयत्न केला असल्यास किंवा
- (क) लोकसेवा प्रदान करतांना बेकायदेशीर परितोषण मिळण्याच्या अपेक्षेने स्वतः किंवा अन्य लोकसेवकाला प्रेरित करीत असेल किंवा तसा प्रयत्न करीत असेल तर-

तीन वर्षांहून कमी नसेल परंतु सात वर्षांपर्यंत वाढविता येईल इतक्या मुदतीच्या कारावासाच्या शिक्षेस पात्र ठरेल तसेच दंडासही पात्र ठरेल.

स्पष्टीकरण - १ : या कलमाच्या प्रयोजना करिता 'बेकायदेशीर परितोषण' याचा अर्थ, मिळविणे, स्विकारणे, किंवा मिळविण्याचा प्रयत्न करणे लोकसेवकाची कर्तव्ये बजावणाऱ्याची कृती बरोबर नाही किंवा नव्हती.

उदाहरण : 'स' या लोकसेवकाने 'प' या व्यक्तीस विहित मुदतीत त्याची शिधापत्रिका मिळणे या करिता पाच हजार रुपयाची रक्कम दिली असेल तर 'स' ही व्यक्ती या कलमानुसार अपराधी असेल.

स्पष्टीकरण - २ : या कलमाच्या प्रयोजनाकरिता -

- (एक) "मिळविणे" किंवा "स्विकारणे" किंवा "मिळविण्याचा प्रयत्न करणे" ह्या बाबी स्वतः करिता किंवा अन्य व्यक्ती बेकायदेशीर परितोषण मिळवण्याच्या दृष्टीने तिच्या पदाच्या नात्याने करणे आवश्यक असलेले काम करण्याबद्दल किंवा ते करण्यापासून परावृत्त होण्याबद्दल कोणत्याही व्यक्तीकडून कोणत्याही प्रकारचे बेकायदेशीर परितोषण स्विकारणे किंवा मिळविणे.
- (दोन) लोकसेवकाने मिळविलेले किंवा स्विकारलेले किंवा मिळविण्याचा प्रयत्न करणे अशी बेकायदेशीर परितोषणाची कृती स्वतः केली किंवा त्रयस्थ इसमांकडून केली ही बाब फारशी महत्वाची नाही.

३ सन २०१८ चा अधिनियम क्र. १६ च्या कलम २ (दोन) अन्वये वरील खंड (ड) हे जादा दाखल करण्यात आले.

४ सन २०१८ च्या अधिनियम क्र. १६ च्या कलम ४ अन्वये वरील कलम ७ हे बदली दाखल करण्यात आले आहे.

^५ (८. लोकसेवकाने बेकायदेशीर परितोषण स्विकारण्याबाबत अपराध :

(१) कोणतीही व्यक्ती, -

(एक) लोकसेवा करत असतांना त्यात अवकृपा दाखविण्याकरिता लोकसेवकास प्रेरित करणे;

(दोन) लोकसेवा करत असतांना त्यात अवकृपा दाखविण्याकरिता लोकसेवकास बक्षीस देणे, देण्याच्या इराद्याने कोणत्याही अन्य व्यक्ती किंवा व्यक्तींना बेकायदेशीर परितोषण देईल किंवा देण्याचे कबूल करेल तर- या करिता सात वर्षांपर्यंत वाढविता येईल अशा कारावासाची, दंडाची किंवा दोन्ही शिक्षा देता येतील.

परंतु, एखाद्या व्यक्तीला बेकायदेशीर परितोषण देण्याबाबत सक्ती केली असेल तर त्याकरिता या कलमाची तरतूद लागू होणार नाही.

परंतु आणखी असे की, ज्या व्यक्तीला बेकायदेशीर परितोषण देण्याकरिता भाग पाडले असेल अशा व्यक्तीने कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या प्राधिकाऱ्याकडे किंवा तपास अधिकाऱ्याकडे बेकायदेशीर परितोषण दिल्याच्या तारखेपासून सात दिवसांचे आत माहिती दिली पाहिजे.

परंतु आणखी असेही की, या कलमान्वये कोणत्याही व्यावसायिक संघटनेने असा अपराध केला असेल तर अशा संघटनेस द्रव्यदंडाची शिक्षा देता येईल.

उदाहरण - 'प' हि व्यक्ती 'स' या व्यक्तीला अनुज्ञप्ती मिळण्याकरिता १० हजार रुपयाची रक्कम देत असेल तर 'प' ही व्यक्ती पोट-कलमाच्या तरतुदीनुसार अपराधी असेल.

स्पष्टीकरण - बेकायदेशीर परितोषण कोणाला दिले किंवा देण्याचे कबूल केले हि बाब महत्वाची नसून असे परितोषण स्वतः किंवा त्रयस्थ इसमामार्फत दिले हि बाब फारशी महत्वाची नाही.

(२) बेकायदेशीर परितोषण देण्याकरिता सक्ती केलेल्या व्यक्तीने कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या प्राधिकाऱ्याकडे किंवा तपास अधिकाऱ्याकडे विहित मुदतीत अहवाल दिला असेल तर पोटकलम (१) ची तरतूद लागू होणार नाही.)

^६ (९ व्यावसायिक संघटनेने लोकसेवकाला परितोषण देण्यासंबंधीचे अपराध :

(१) व्यावसायिक संघटनेशी संबंधित कोणत्याही व्यक्तीने -

(अ) अशा व्यावसायिक संघटनेच्या हितात कोणतीही कृती करण्यासाठी किंवा कायम ठेवण्यासाठी ; किंवा

(ब) अशा व्यावसायिक संघटनेच्या हितात कोणताही लाभ मिळविण्यासाठी किंवा सतत चालू ठेवण्यासाठी,

- बेकायदेशीर लाभ दिला असेल किंवा देण्याचे कबूल केले असेल तर लोकसेवकाला एखाद्या व्यावसायिक संघटनेने बेकायदेशीर परितोषण दिले असेल तर अशा व्यावसायिक संघटनेला दंडाची शिक्षा करता येईल.

परंतु, व्यावसायिक संघटनेने अशा व्यक्तीला नियमावलीचे तंतोतंत पालन करण्याबाबत निर्देशित केले असून अशा प्रकारची कृती त्याने करू नये म्हणून त्याचेकडून तशी हमी लिहून घेतलेली असेल तर बचाव सिध्द करण्यास पुरेसे असेल.

(२) या कलमाच्या प्रयोजनाकरिता व्यक्तीने लोकसेवकास बेकायदेशीर परितोषण दिले किंवा देण्याचे कबूल केले यासाठी कलम ८ नुसार अपराध ठरविण्यासाठी त्याचेवर खटला भरला आहे किंवा नाही असे आवश्यक नाही.

(३) कलम ८ तथा या कलमाच्या प्रयोजनाकरिता-

(अ) "व्यावसायिक संघटना" याचा अर्थ -

५ सन २०१८ चा अधिनियम क्र. १६ च्या कलम ४ अन्वये वरील कलम ८ हे बदली दाखल करण्यात आले आहे.

६ सन २०१८ चा अधिनियम क्र. १६ च्या कलम ४ अन्वये वरील कलम ९ हे बदली दाखल करण्यात आले आहे.

- (एक) भारतात किंवा भारताबाहेर कार्यरत असलेली कोणतीही निगम निकाय ;
- (दोन) भारतातील काही भागात व्यवसाय करणारी किंवा व्यवसायाचा काही भाग असलेली भारताबाहेरील कोणतीही निगम निकाय.
- (तीन) भारतात किंवा भारताबाहेर व्यवसाय करणारी कोणतीही भागीदारी पेढी किंवा व्यक्तींचे संघटन: किंवा.
- (चार) भारतातील काही भागात व्यवसाय करणारी किंवा व्यवसायाचा काही भाग असलेली भारताबाहेरील कोणतीही भागीदार किंवा व्यक्तींचे संघटन:
- (ब) “व्यवसाय” यात कोणताही व्यापार किंवा व्यवसाय किंवा सेवा पुरविणे यांचा समावेश होतो.
- (क) पोट-कलम (१) मध्ये नमूद केलेल्या कोणत्याही अपराधाबाबत बेकायदेशीर परितोषण देण्याचे कबूल केले असेल अशी व्यक्ती व्यावसायिक संघटनेशी संबंधित असेल तरच ती व्यक्ती व्यावसायिक संघटनेची व्यक्ती आहे असे म्हणता येईल.

स्पष्टीकरण १- व्यावसायिक संघटनेच्या वतीने काम करणारी कोणतीही व्यक्ती कर्मचारी किंवा अभिकर्ता किंवा दुय्यम व्यावसायिक संघटन असे फार महत्वाचे नाही.

स्पष्टीकरण २ - व्यावसायिक संघटनेच्या वतीने काम करणाऱ्या व्यक्तींची कृती तिच्यातील व व्यावसायिक संघटनेमधील संबंधाचे व त्यांच्या कामाचे स्वरूपाची परिस्थितीवरून गृहित धरता येईल.

स्पष्टीकरण ३ - अशी व्यक्ती व्यावसायिक संघटनेशी संबंधित असल्याचेही तेव्हा गृहित धरता येईल जेव्हा व्यावसायिक संघटनेचे काम केले असल्याचे किंवा सेवा प्रदान केल्याचे दिसून येत असेल.

(४) फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (१९७४ चा२) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी या अधिनियमाखाली कलम ७ अ, ८ आणि या कलमाखालील अपराध दखल पात्र राहिल.

(५) संबंधित विभागांशी समन्वय करून केंद्र सरकार व्यावसायिक संघटनेच्या वतीने कोणत्याही व्यक्तीने बेकायदेशीर परितोषण देणे किंवा देण्याचे कबूल करणे बाबत नेमकी संबंधित व्यक्ती ठरविण्या करिता नियमावली तयार करील.)

***(१०. व्यावसायिक संघटनेच्या पदाधिकाऱ्याचे अपराधाबाबत दायित्व असेल :**

कलम ९ खालील अपराध कोणत्याही व्यावसायिक संघटनेने केला असेल आणि असा अपराध कोणत्याही संचालकाने, व्यवस्थापकाने, सचिवाने किंवा अन्य अधिकाऱ्यांच्या समन्वय किंवा संमितीने केल्याचे न्यायलयात सिध्द झाले असेल तर असा संचालक, व्यवस्थापक, सचिव किंवा अन्य अधिकारी याने केला असून तो त्यासाठी जबाबदार असेल आणि त्यासाठी त्याला तीन वर्षांहून कमी नसेल परंतु सात वर्षांपर्यंत वाढविता येईल अशा शिक्षेस आणि दंडासही पात्र असेल.

स्पष्टीकरण-या कलमाच्या प्रयोजनाकरिता ‘संचालक’ म्हणजे अशा पेढीचा भागीदार असा असेल.)

११. लोकसेवकाने केलेल्या कार्यवाहीशी किंवा व्यवहाराशी संबंधित असलेल्या व्यक्तीकडून अशा लोकसेवकाने कोणताही मोबदला न देता ‘(बेकायदेशीर परितोषण) प्राप्त करणे :

लोकसेवक असलेली जी कोणतीही व्यक्ती, जिने कोणतीही कार्यवाही किंवा व्यवहार केला आहे किंवा करण्याच्या स्थितीत आहे अशा कार्यवाहीशी किंवा व्यवहाराशी ज्या कोणत्याही व्यक्तीचा ‘(कार्यालयीन कृती किंवा लोकसेवेशी) संबंध होता किंवा आहे किंवा असण्याची शक्यता आहे हे तिला माहिती असेल किंवा तिच्या स्वतःच्या किंवा जी ज्यास दुय्यम आहे

७ सन २०१८ चा अधिनियम क्र. १६ च्या कलम ४ अन्वये वरील कलम ८ हे बदली दाखल करण्यात आले आहे.

८ सन २०१८ चा अधिनियम क्र. १६ च्या कलम ५ अन्वये सुधारणा करण्यात आली.

अशा कोणत्याही लोकसेवकाच्या पदाच्या नात्याने पार पाडावयाच्या कामाशी जिचा कोणताही प्रकारचा संबंध असेल किंवा अशा संबंधित व्यक्तीशी जिचा कोणताही हितसंबंध असल्याचे किंवा नातेसंबंध असल्याचे तिला माहित असेल, अशा कोणत्याही व्यक्तीकडून, कोणत्याही मोबदल्याशिवाय किंवा जो पुरेसा नाही हे माहित असूनही अशा प्रकारच्या मोबदल्याप्रीत्यर्थ, स्वतःसाठी किंवा कोणत्याही इतर व्यक्तींसाठी कोणतीही (बेकायदेशीर परितोषण) स्वीकारील, प्राप्त करील, मिळवण्याचा प्रयत्न करील. तर ती सहा महिन्यांपेक्षा कमी नसलेल्या, परंतु ज्याच पाच वर्षांपर्यंत वाढ करता येईल. एवढ्या मुदतीच्या कारावासाच्या शिक्षेस, तसेच द्रव्यदंडासही पात्र ठरेल.

१२. अपराधांना प्रोत्साहन देण्याबद्दल शिक्षा :

या अधिनियमान्वये शिक्षापात्र असलेल्या कोणत्याही अपराधास, जी कोणतीही व्यक्ती प्रोत्साहन देईल ती, मग असा अपराध अशा प्रोत्साहनाच्या परिणामस्वरूप घडलेला असो अथवा नसो, ^१(तीन वर्षांपेक्षा) कमी नसलेल्या परंतु ज्यात ^१(पाच वर्षांपर्यंत) वाढ करता येईल एवढ्या मुदतीच्या कारावासाच्या शिक्षेस तसेच द्रव्यदंडासही पात्र ठरेल.

१३. लोकसेवकाचे गुन्हेगारी स्वरूपाचे गैरवर्तन :

^{१०}(१) कोणताही लोकसेवक -

(अ) जर तो अप्रामाणिकपणे किंवा लबाडीने अफरातफर करील किंवा त्याच्या स्वतः करिता किंवा त्याच्या नियंत्रणात असलेली कोणतीही संपदा मिळण्याच्या दृष्टीने, अन्य व्यक्तीच्या नावाने परिवर्तन करील : किंवा

(ब) जर तो हेतुपूर्वपरपणे त्याच्या कार्यकाळात कोणताही बेकायदेशीरपणा करील,

- तर त्याने गुन्हेगारी स्वरूपाचे वर्तन केले आहे असे समजण्यात येईल.

स्पष्टीकरण १- लोकसेवकाने त्याने स्वतः किंवा त्याचे वतीने त्याच्या कार्यालयीन कक्षेत असलेल्या कामात बेकायदेशीरपणा केला असे गृहीत धरण्यासाठी त्याच्या कार्यकाळात ज्ञात असलेल्या उत्पन्नाचा समाधानकारक हिशेब देवू न शकल्यास त्याच्या ताब्यातील असलेल्या स्रोत व संपदा पुरेशी असेल.

स्पष्टीकरण २- या कलमाच्या प्रयोजनाकरिता “उत्पन्नाची माहित असलेली साधने” या शब्द प्रयोगाचा अर्थ, कोणत्याही कायदेशीर मार्गाने मिळालेले उत्पन्न, असा आहे.)

(२) गुन्हेगारी स्वरूपाचे गैरवर्तन करील असा कोणताही लोकसेवक, सहा महिन्यांपेक्षा कमी असणार नाही, परंतु ज्यात सात वर्षांपर्यंत वाढ करता येईल एवढ्या मुदतीच्या कारावासाच्या शिक्षेस, तसेच द्रव्यदंडासही पात्र ठरेल.

^{११}(१४. सराईत गुन्हेगाराकरिता शिक्षा :

या अधिनियमाखालील कोणताही अपराध कोणीही पुन्हा करित असेल तर त्याला पाच वर्षांहून कमी असणार नाही, परंतु ज्यात दहा वर्षांपर्यंत वाढ करता येईल एवढ्या मुदतीच्या कारावासाच्या शिक्षेस, तसेच द्रव्यदंडासही पात्र ठरेल.)

१५. प्रयत्नासाठी शिक्षा

जी कोणतीही व्यक्ती, कलम १३ चे पोटकलम (१), खंड (अ) यामध्ये निर्दिशिलेला अपराध करण्याचा प्रयत्न करील ती, ज्यात तीन वर्षांपर्यंत वाढ करता येईल एवढ्या मुदतीच्या कारावासाच्या शिक्षेस तसेच द्रव्यदंडास पात्र ठरेल.

९. सन २०१८ चा अधिनियम क्र. १६ च्या कलम ६ अन्वये सुधारणा करण्यात आली.

१०. सन २०१८ चा अधिनियम क्र. १६ च्या कलम ७ अन्वये वरील खंड (१) हे बदली दाखल करण्यात आले.

११. सन २०१८ चा अधिनियम क्र. १६ च्या कलम ८ अन्वये कलम १४ बदली दाखल करण्यात आले आहे.

प्रकरण चार

या अधिनियमाखालील प्रकरणांचे अन्वेषण

१७. अन्वेषण करण्यास प्राधिकृत व्यक्ती :-

फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (१९७४ चा २) यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरीही,

- दिल्ली विशेष पोलीस आस्थापनेच्या बाबतीत, पोलीस निरीक्षक;
- मुंबई, कलकत्ता, मद्रास, अहमदाबाद यांच्या महानगर क्षेत्रामध्ये फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (१९७४ चा २) याच्या कलम ८, पोट-कलम (१) याखाली अधिसूचित केलेल्या कोणत्याही इतर महानगर क्षेत्राच्या बाबतीत, सहायक पोलीस आयुक्त;
- इतर ठिकाणी, पोलीस उपअधीक्षक किंवा समान दर्जाचा पोलीस अधिकारी यांच्या दर्जाहून कमी दर्जाचा नसलेला कोणताही पोलीस अधिकारी, महानगर दंडाधिकारी किंवा यथास्थिती, प्रथम वर्ग दंडाधिकारी यांच्या आदेशाशिवाय अन्वेषण करणार नाही किंवा त्यासाठी अधिपत्राशिवाय अटक करणार नाही;

परंतु, राज्य शासनाने, सर्वसाधारण किंवा विशेष आदेशाद्वारे पोलीस, निरीक्षकाहून कमी दर्जाच्या नसलेल्या पोलीस अधिकाऱ्यास प्राधिकृत केल्यास, त्याला महानगर दंडाधिकारी किंवा यथास्थिती, प्रथम वर्ग दंडाधिकारी यांच्या आदेशाशिवाय अशा कोणत्याही अपराधाबाबत अन्वेषण करता येईल किंवा अधिपत्राशिवाय त्यासाठी अटकही करता येईल;

परंतु, आणखी असे की, कलम १३ चे पोट-कलम (१), खंड (e) यामध्ये निर्देशिलेल्या अपराधाबाबत, पोलीस अधीक्षकाच्या दर्जाहून खालच्या दर्जाच्या पोलीस अधिकाऱ्यास आदेशाशिवाय अन्वेषण करता येणार नाही.

^{१२}(१७अ. लोकसेवक त्याच्या पदीय नात्याने करीत असलेले कोणतेही कार्य किंवा कर्तव्य पार पाडत असतांना दिलेला निर्णय किंवा शिफारशीच्या अनुषंगाने केलेल्या अपराधाची चौकशी किंवा तपास किंवा अन्वेषण :

लोकसेवक त्याच्या पदीय नात्याने करीत असलेले कोणतेही कार्य किंवा कर्तव्य पार पाडत असतांना दिलेला निर्णय किंवा शिफारशीच्या अनुषंगाने केलेल्या अपराधाची चौकशी किंवा तपास किंवा अन्वेषण असलेल्या व्यक्तीच्या बाबतीत त्या शासनाची.

- अपराध घडला त्यावेळी संघराज्याच्या व्यवहाराशी संबंधित असलेल्या त्या शासनाच्या प्रशासनात आहे किंवा होती अशा व्यक्तीच्या बाबतीत, त्या शासनाची;
- अपराध घडला त्यावेळी राज्य शासनाच्या व्यवहाराशी संबंधित असलेल्या त्या शासनाच्या प्रशासनात आहे किंवा होती, अशा व्यक्तीच्या बाबतीत, त्या राज्य शासनाची;
- इतर कोणत्याही व्यक्तीच्या बाबतीत, त्याला त्याच्या पदावरून काढून टाकण्यास सक्षम असलेल्या प्राधिकरणाची.

– पूर्व परवानगी घेतल्याशिवाय कोणत्याही पोलिस अधिकाऱ्याला करता येणार नाही.

परंतु, व्यक्ती स्वतः किंवा अन्य कोणामार्फत बेकायदेशीर परितोषण स्विकारले असेल किंवा स्विकारण्याचा प्रयत्न करीत असेल आणि अशावेळी घटनास्थळी अटक करण्यासाठी कोणत्याही पूर्व परवानगीची आवश्यकता असणार नाही.

परंतु आणखी असे की, संबंधित प्राधिकारी त्यांचा निर्णय लेखी कारणांसहित तीन महिन्यांच्या आत त्यास फार तर एक महिना वाढविता येईल अशा कालावधीत कळविल.

प्रकरण पाच

खटल्यासाठी मंजूरी आणि इतर संकीर्ण तरतुदी

१९. खटल्यासाठी पूर्वमंजूरी आवश्यक असणे :-

(१) लोकसेवकाने, कलमे ७, १०, ११, १३ आणि १५ याखाली शिक्षापात्र अपराध केले असल्याचे अभिकथित असेल तर, कोणतेही न्यायालय, पुढीलप्रमाणे पूर्वमंजूरी घेतली असल्याखेरीज अपराधाची दखल घेणार नाही.

- संघराज्याच्या व्यवहाराशी संबंधित सेवेमध्ये असलेल्या आणि केंद्र शासनाच्या मंजूरीखेरीज सेवेतून काढता न येणाऱ्या व्यक्तीच्या बाबतीत, त्या शासनाची ;
- राज्याच्या व्यवहाराशी संबंधित सेवेमध्ये असलेल्या व राज्य शासनाच्या मंजूरीशिवाय सेवेतून काढून टाकता न येणाऱ्या व्यक्तीच्या बाबतीत, त्या शासनाची ;
- इतर कोणत्याही व्यक्तीच्या बाबतीत, त्याला त्याच्या पदावरून काढून टाकण्यास सक्षम असलेल्या प्राधिकरणाची.

^{१३}(परंतु, पोलीस अधिकारी किंवा तपास यंत्रणेचा अधिकारी किंवा यथोचित शासनाच्या किंवा यथास्थिती सक्षम प्राधिकारी यांच्या पूर्व परवानगी शिवाय. -

(एक) ज्या अपराधाकरिता लोकसेवकावर खटला भरला अशा व्यक्तीने सक्षम न्यायालयाकडे तक्रार केली असेल तर ; आणि

(दोन) न्यायालयाने फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (१९७४ चा २) चे कलम २०३ नुसार तक्रार खारीज केली नसेल तथा तक्रारी करिता पूर्व परवानगी घेण्याबाबत निर्देश दिले असतील तर, अन्य कोणत्याही व्यक्तीस अशी विनंती करता येणार नाही.

परंतु, आणखी असे की, पोलीस अधिकारी किंवा तपास यंत्रणेतील अधिकारी किंवा अन्य यथोचित शासन किंवा यथास्थिती सक्षम प्राधिकारी यांच्या पूर्व परवानगी शिवाय अन्य विधी अधिकारी यांचेकडे अन्य कोणत्याही व्यक्तीने पूर्व परवानगी करीता अर्ज केला असेल तर त्याला सुनावणीची संधी दिल्याशिवाय परवानगी देता येणार नाही.

परंतु आणखी असे ही की, यथोचित शासन किंवा सक्षम प्राधिकारी या कलमाखालील पूर्व परवानगीचे प्रकरण प्राप्त झाल्यानंतर तीन महिन्यांच्या आत फार तर एक महिन्याचा कालावधी वाढविता येईल अशा कालावधीत लेखी कारणे नमूद करून निर्णय घेईल.

परंतु आणखी असे ही की, केंद्र सरकार अशा प्रकारची पूर्व परवानगी देण्याबाबत यथा आवश्यक असलेली नियमावली उपलब्ध करून देईल.

स्पष्टीकरण - पोट-कलम (१) च्या प्रयोजनाकरिता "लोकसेवक" यात,

- अपराध घडला त्यावेळी पद धारण करणारी व्यक्ती : किंवा
- अपराध घडला असता त्यावेळी पद धारण करणारी व्यक्ती यांचा समावेश होईल.)

(२) पोट-कलम (१) अन्वये आवश्यक असल्याप्रमाणे, ही पूर्वमंजूरी केंद्र शासन, किंवा राज्य शासन किंवा कोणतेही इतर प्राधिकरण यापैकी कुणी द्यावयाची याविषयी कोणत्याही कारणास्तव शंका निर्माण झाल्यास, जेव्हा अभिकथित अपराध घडला त्यावेळी लोकसेवकाला त्याच्या पदावरून काढून टाकण्यासाठी सक्षम असलेल्या शासनाकडून किंवा प्राधिकरणाकडून अशी मंजूरी देण्यात येईल.

१३. सन २०१८ चा अधिनियम क्र. १६ च्या कलम १४ (चार) अन्वये वरील परंतु हे जादा दाखल करण्यात आले.

(३) फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (१९७४ चा २) यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरीही --

- विशेष न्यायालयाने काढलेला कोणताही निष्कर्ष, दिलेली कोणतीही शिक्षा किंवा काढलेला कोणताही आदेश, पोट-कलम (१) अन्वये आवश्यक मंजूरी मिळालेली नसणे किंवा त्यात कोणतीही चूक असणे, वगळणूक किंवा अनियमितता असणे या कारणासाठी, न्यायालयाच्या मते त्यामुळे वस्तुतः न्याय निष्फळ होण्याचा प्रसंग निर्माण झाला असल्याखेरीज, एखाद्या न्यायालयाकडून, अपिलात, कायम करण्यात किंवा पुनरीक्षणात उलटवण्यात येणार नाही किंवा त्यात फेरबदल करण्यात येणार नाही;
- प्राधिकरणाने दिलेल्या मंजूरीमधील कोणतीही चूक, वगळणूक किंवा अनियमितता या आधारे, तशी चूक, वगळणूक किंवा अनियमितता यामुळे न्याय निष्फळ (Failure of Justice) झाला आहे अशी न्यायालयाची खात्री झाल्याखेरीज, कोणतेही न्यायालय, या अधिनियमाखालील कार्यवाही स्थगित करणार नाही;
- कोणतेही न्यायालय, कोणत्याही इतर कारणास्तव या अधिनियमाखालील कार्यवाही स्थगित करणार नाही. आणि कोणतेही न्यायालयात, कोणतीही चौकशी, खटला, अपील किंवा इतर कार्यवाही यामध्ये दिलेल्या कोणत्याही अंतर्वादिक (Interlocutory) आदेशाच्या संबंधात पुनरीक्षणाच्या अधिकाराचा वापर करणार नाही.

(४) अशा मंजूरीच्या अभावामुळे किंवा त्यातील कोणतीही चूक, वगळणूक किंवा अनियमितता यामुळे किंवा याच्या परिणामी कोणताही न्याय निष्फळ झाला आहे हे पोट-कलम (३) अन्वये ठरवताना, न्यायालय हा आक्षेप कार्यवाहीच्या यापूर्वीच्या कोणत्याही टप्प्यावर घेता आला असता किंवा घ्यावयास हवा होता, या बाबीकडे लक्ष देईल.

स्पष्टीकरण :- या कलमाच्या प्रयोजनाकरिता, --

- चूक यामध्ये मंजूरी देण्यातील प्राधिकरणाची सक्षमता अंतर्भूत असेल;
- खटल्यासाठी 'आवश्यक असलेली मंजूरी, यामध्ये खटला एखाद्या विनिर्दिष्ट प्राधिकरणाच्या सांगण्यावरून किंवा एखाद्या विनिर्दिष्ट व्यक्तीच्या मंजूरीने चालवण्यात येईल या प्रकारच्या कोणत्याही आवश्यक गोष्टींचा, तसेच तत्सम स्वरूपाच्या कोणत्याही आवश्यक गोष्टींचा समावेश असेल.

^{१४}(२० . लोकसेवकाने बेकायदेशीर परितोषण स्विकारण्याचे गृहित धरणे:

कलम ७ किंवा ११ खालील शिक्षापात्र असलेल्या कोणत्याही खटल्याच्यावेळी आरोपी असलेल्या लोकसेवकाने त्याचे पदिय काम करण्याकरिता किंवा असे काम बरोबर न करण्याकरिता किंवा अप्रामाणिकपणे स्वतःसाठी किंवा इतर कोणत्याही व्यक्तीसाठी कोणत्याही व्यक्तीकडून कोणतेही बेकायदेशीर परितोषण स्विकारले असल्याचे, प्राप्त केल्याचे किंवा स्विकारण्यास मान्यता दिल्याचे किंवा मिळविण्याचा प्रयत्न केल्याचे सिध्द होईपावेतो त्या व्यक्तीने असे बेकायदेशीर परितोषण कायदेशीर परिश्रमिकाशिवाय स्विकारलेले बेकायदेशीर परितोषण आहे असे गृहित धरण्यात येईल.)

२३. कलम १३ (१) (अ) याखालील, अपराधांच्या संबंधातील आरोपांचा तपशील :-

फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (१९७४ चा २) यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरीही, जेव्हा कलम १३ च्या पोट-कलम, (१) खंड (c) अन्वये आरोपीवर अपराधविषयक आरोप ठेवण्यात येत असेल तेव्हा, अशा आरोपपत्रामध्ये, ज्या मालमत्तेसंबंधी अपराध केल्याचे अभिकथित असेल अशा मालमत्तेचे आणि ज्या तारखांच्या दरम्यान अपराध घडला असण्याचे अभिकथित असेल

अशा मालमत्तेच्या विशिष्ट बाबी किंवा उक्त संहितेच्या कलम २१९ च्या अर्थातर्गत, अशाप्रकारे ठेवण्यात आलेला आरोप ही एकाच अपराधाचा आरोप असल्याचे मानण्यात येईल :

परंतु, अशा तारखांपैकी पहिली व शेवटची तारीख यामध्ये एक वर्षापेक्षा अधिक कालावधी असणार नाही.

^{१५}(२४ (****))

^{१६}(२९ अ. नियम करण्याचा अधिकार :

- (१) केंद्र सरकारला राजपत्रात अधिसूचना काढून या अधिनियमाची प्रयोजने पार पाडण्यासाठी नियम करता येतील.
- (२) विशेष करून व पूर्वगामी अधिकारांचा सर्वसाधारणतेस बाध न येता अशा नियमांमध्ये पुढीलपैकी सर्व किंवा त्यापैकी कोणत्याही बाबतीत तरतूद करता येईल.
 - (अ) कलम ९ नुसार व्यावसायिक संघटना करिता नियमावली करण्यासाठी;
 - (ब) कलम १९ (१) नुसार पूर्व परवानगी देण्याकरिता नियमावली;
 - (क) आवश्यक असेल अशा किंवा विहित करण्यात येईल अशा कोणत्याही बाबतीत.
- (३) या अधिनियमाद्वारे करण्यात आलेला प्रत्येक नियम, तो करण्यात आल्यानंतर शक्य असेल तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर, अधिवेशन चालू असताना, एकाच अधिवेशनात, किंवा लागोपाठच्या दोन किंवा त्याहून अधिक अधिवेशनात एकूण तीस दिवसांची होईल इतक्या मुदतीकरिता ठेवण्यात येईल. आणि ज्या अधिवेशनात तो ठेवण्यात येईल त्या लगतनंतरचे अधिवेशन किंवा उपरोक्त अधिवेशनाच्या लागोपाठचे अधिवेशन समाप्त होण्यापूर्वी, त्या नियमात कोणताही फेरबदल करण्यास दोन्ही सभागृहांचे एकमत होईल किंवा असे नियम करण्यात येवू नयेत याबाबत दोन्ही सभागृहांचे एकमत होईल तर, असा नियम, त्यानंतर अशा फेरबदल केलेल्या स्वरूपातच अमलात येईल, किंवा यथास्थिती मुळीच अमलात येणार नाही तथापि, अशा कोणत्याही फेरबदलामुळे किंवा विलोपनामुळे त्या नियमान्वये यापूर्वी केलेल्या कोणत्याही गोष्टींच्या विधिग्राह्यतेस बाधा येणार नाही.)

१५. सन २०१८ च्या अधिनियम क्र. १६ च्या कलम १७ अन्वये वगळण्यात आले आहे.

१६. सन २०१८ च्या अधिनियम क्र. १६ अनुसार समावेश करण्यात आला.

२५. पोलीस दल (हक्कांवर निर्बंध) अधिनियम, १९६६ (२ डिसेंबर १९६६)

कायदा व सुव्यवस्था राखण्याचा प्रभार असलेल्या दलांच्या सदस्यांनी त्यांची कर्तव्ये योग्यप्रकारे पार पाडण्याची व त्यांच्यामध्ये शिस्त राखण्याची सुनिश्चिती करण्यासंबंधी संविधानाच्या भाग तीनद्वारे प्रदान केलेले हक्क त्यांना लागू असतांना काही हक्कांवर निर्बंध घालण्यासाठी तरतूद करण्याकरिता अधिनियम.

ते भारतीय गणराज्याच्या सतराव्या वर्षी संसदेद्वारे पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो.

१. **संक्षिप्त नाव, व्याप्ती व प्रारंभ** – या अधिनियमास, पोलीस दल (हक्कांवर निर्बंध) अधिनियम, १९६६ असे म्हणावे

२) तो संपूर्ण भारतभर लागू असेल.

३) तो, शासकीय राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे याबाबतीत नियम करण्यात येईल, अशा तारखेस अंमलात येईल.

अ) एखाद्या केंद्रशासित प्रदेशामध्ये, भारत सरकारद्वारे आणि

ब) राज्यामध्ये, त्या राज्य शासनाद्वारे,

परंतु, विविध केंद्रशासित प्रदेशांसाठी केंद्र सरकारद्वारे विविध तारखा नेमून देण्यात येतील.

२. **व्याख्या** : या अधिनियमात, संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेक्षित नसेल तर, –

(अ) “पोलीस दलाचा सदस्य” याचा अर्थ, या अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही अधिनियमान्वये नियुक्त झालेली किंवा नोंदलेली (दाखल झालेली) कोणतीही व्यक्ती, असा आहे.

(ब) “पोलीस दल” यांमध्ये कायदा व सुव्यवस्था राखण्याचा प्रभार असलेल्या कोणत्याही दलाचा समावेश होतो;

(क) “विहित” याचा अर्थ, या अधिनियमान्वये केलेल्या नियमांद्वारे विहित, असा आहे.

३. **संघ बनविणे, भाषण स्वातंत्र्य, इत्यादींच्या हक्कांच्या बाबतीत निर्बंध** –

(१) पोलीस दलातील कोणताही सदस्य, केंद्र सरकारची किंवा विहित प्राधिकरणाची सुस्पष्ट मंजूरी घेतल्याशिवाय, –

(अ) कोणत्याही श्रमिक संघाचा ट्रेड युनियनचा, कामगार संघाचा, राजकीय संघाचा किंवा श्रमिक संघाच्या, कामगार संघाच्या किंवा राजकीय संघाच्या कोणत्याही वर्गाचा सदस्य होणार नाही किंवा कोणत्याही मार्गाने त्याच्याशी सहयोगी होणार नाही; किंवा

(ब) ज्याचा तो सदस्य आहे, अशा दलाचा भाग म्हणून जिला मान्यता मिळाली आहे किंवा जी निव्वळ सामाजिक मनोरंजनात्मक किंवा धार्मिक स्वरूपाची नाही अशा अन्य कोणत्याही सोसायटीच्या, संस्थेच्या, संघाचा, किंवा संघटनेचा सदस्य होणार नाही किंवा कोणत्याही मार्गाने त्यांच्याशी सहयोगी होणार नाही; किंवा

(क) असा पत्रव्यवहार किंवा प्रसिध्दी, त्याच्या कर्तव्याचे सद्भावनापूर्वक पालन करतांना केलेली असेल किंवा

ते निव्वळ साहित्यिक, कलात्मक किंवा वैज्ञानिक स्वरूपाचे असेल किंवा विहित केलेल्या स्वरूपाचे असेल त्याखेरीज, वृत्तपत्राबरोबर पत्रव्यवहार करणार नाही किंवा कोणतेही पुस्तक, पत्र किंवा अन्य दस्तऐवज प्रसिद्ध करणार नाही.

स्पष्टीकरण :- जर कोणतीही सोसायटी, संस्था, संघ किंवा संघटना या पोटकलमाच्या खंड (ब) अन्वये निव्वळ सामाजिक, मनोरंजनात्मक किंवा धार्मिक स्वरूपाची आहे किंवा कसे यासंबंधी कोणताही प्रश्न उद्भवल्यावर, त्यावरील केंद्र सरकारचा निर्णय अंतिम असेल.

(२) पोलीस दलाचा कोणत्याही सदस्य, कोणत्याही राजकीय प्रयोजनासाठी किंवा विहित करण्यात येईल, अशा अन्य कोणत्याही प्रयोजनांसाठी कोणत्याही व्यक्तींच्या निकायांनी आयोजित केलेल्या कोणत्याही सभेत (बैठकीत) किंवा कोणत्याही निदर्शनामध्ये सहभागी होणार नाही, त्यात भाषण करणार नाही किंवा भाग घेणार नाही.

४. शास्ती : जी कोणतीही व्यक्ती, कलम ३ च्या तरतुदींचे उल्लंघन करते अशी कोणतीही व्यक्ती, तिच्याविरुद्ध घेता येऊ शकेल अशा अन्य कोणत्याही कलमास बाध न येता, दोन वर्षांपर्यंत वाढविता येऊ शकेल अशा मुदतीच्या कारावासाच्या शिक्षेस, किंवा दोन हजार रुपयांपर्यंत वाढविता येऊ शकेल अशा दंडाच्या शिक्षेस, किंवा यापैकी दोन्हीही शिक्षेस पात्र असेल.

५. अनुसूचीमध्ये सुधारणा करण्याचा अधिकार - (१) केंद्र सरकार कायदा व सुव्यवस्था राखण्याचा प्रभार असलेल्या दलाशी संबंधित असणाऱ्या अन्य कोणत्याही अधिनियमाचा त्यात समावेश करून किंवा त्यात आधीच विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही अधिनियम त्यातून वगळून शासकीय राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे अनुसूचित सुधारणा करू शकेल आणि अधिसूचना प्रसिध्द केल्यावर, असा अधिनियम, अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केला असल्याचे किंवा यथास्थिती, त्यातून वगळण्यात आला असल्याचे मानण्यात येईल.

(२) पोटकलम (१) अन्वये काढलेल्या अधिसूचनेची प्रत, ती काढण्यात आल्याबरोबर संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर मांडण्यात येईल.

६. नियम करण्याचा अधिकार : (१) केंद्र सरकार या अधिनियमाची प्रयोजन पार पाडण्यासाठी शासकीय राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे नियम करू शकेल.

(२) या कलामन्वये केलेला प्रत्येक नियम, तो केल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर, त्याचे अधिवेशन चालू असतांना, एका अधिवेशनात किंवा लागोपाठच्या दोन किंवा अधिक अधिवेशनात मिळून होणाऱ्या एकूण तीस दिवसांच्या कालावधीसाठी सत्रासीन असताना, मांडण्यात येईल आइर जर ज्या अधिवेशनात ते अशा प्रकारे मांडण्यात आले होते ते अधिवेशन किंवा त्याच्या लगतनंतरचे अधिवेशन समाप्त होण्यापूर्वी, त्या नियमात कोणताही फेरबदल करण्यास दोन्ही सभागृह सहमत झाली असतील किंवा नियम करण्यात येऊ नये म्हणून दोन्ही सभागृहे सहमत झाली असतील तर, त्यानंतर असे नियम अशा फेरबदल केलेल्या स्वरूपातच अंमलात येतील किंवा मुळीच अंमलात येणार नाही; तथापि अशा कोणत्याही फेरबदलामुळे किंवा विलोपनामुळे त्या नियमान्वये यापूर्वी केलेल्या कोणत्याही गोष्टीच्या विधिग्राह्यतेस बाधा येणार नाही.

परिशिष्ट

(क.२ आणि ५ पहा)

- (१) मद्रास डिस्ट्रिक्ट पोलीस अॅक्ट १८५९ (१८५९ चा २४).
- (२) आंध्र प्रदेश (आंध्र एरिया) डिस्ट्रिक्ट पोलीस अॅक्ट १८५९.
- (३) दि पोलीस अॅक्ट १८६१ चा ५).
- (४) दि कलकत्ता सबर्बन पोलीस अॅक्ट १८६६ (बंगाल अॅक्ट १८६६ चा २).
- (५) दि कलकत्ता सबर्बन पोलीस अॅक्ट १८६६ (बंगाल अॅक्ट १८६६ चा ४).
- (६) दि बेंगॉल पोलीस अॅक्ट १८८८ (१८८८ चा ७).
- (७) दि पोलीस अॅक्ट १८८८ (१८८८ चा ३).
- (८) दि मद्रास सीटी पोलीस अॅक्ट १८८८ (मद्रास अॅक्ट १८८८ चा ३).
- (९) दि बेंगॉल मिलिटरी पोलीस अॅक्ट १८९२ (१८९२ चा ५).
- (१०) दि आंध्र प्रदेश (तेलंगणाना विभाग) डिस्ट्रिक्ट पोलीस अॅक्ट १३२९ फालखी (१३२९ चा १०).
- (११) दि इस्टर्न फ्रन्टीअर रायफल्स (वेस्ट बेंगॉल बटालियन) अॅक्ट १९२० (बेंगॉल अॅक्ट १९२० चा २).
- (१२) दि पोलीस अॅक्ट (१९२९ अ.डी.) (जे आणि के अॅक्ट-२-१९८३).
- (१३) दि हैद्राबाद सिटी पोलीस अॅक्ट १३४८ कालसी (१३४८ क्र. चा ९).
- (१४) दि आसाम रायफल अॅक्ट १९४१ (१९४१ चा ५).
- (१५) दि ओरिसा मिलिटरी पोलीस अॅक्ट १९४६ (१९४६ चा ओरिसा अॅक्ट ७).
- (१६) दि दिल्ली स्पेशल पोलीस एस्टाब्लीशमेंट अॅक्ट १९४६ (१९४६ चा २५).
- (१७) दि यु.पी. प्रादेशिक आर्म्ड कॉन्स्टाब्यूलरी अॅक्ट १९४८ (१९४८ चा यु.पी.अॅक्ट ४०).
- (१८) दि सेंट्रल रिझर्व्ह पोलीस अॅक्ट १९४९ (१९४९ चा ६६).
- (१९) दि राजस्थान आर्म्ड कॉन्स्टाब्यूलरी अॅक्ट १९५० (१९५० चा राजस्थान अॅक्ट १२).
- (२०) दि बॉम्बे पोलीस अॅक्ट (१९५१ बॉम्बे अॅक्ट २२).
- (२१) दि बॉम्बे स्टेट रिझर्व्ह पोलीस अॅक्ट १९५१ (१९५१ चा बॉम्बे अॅक्ट ३८).
- (२२) दि केरला पोलीस अॅक्ट १९६० (१९६० चा केरला अॅक्ट ५).
- (२३) दि म्हैसूर पोलीस अॅक्ट १९६३ (१९६४ चा म्हैसूर अॅक्ट ४).
- (२४) दि नागालँड आर्म्ड पोलीस फोर्स अॅक्ट १९६६ (१९६६ चा नागालँड अॅक्ट ६).

२६. पोलीस (अप्रीतीची भावना चेतावणे) अधिनियम, १९२२

The Police (Incitement To Disaffection) Act, 1922

(१९२२ चा अधिनियम क्रमांक २२)

[दिनांक १ मार्च १९८९ रोजी यथाविद्यमान]

दिनांक ५ ऑक्टोबर १९२२.

पोलिसांमध्ये अप्रीतीची भावना पसरविणे व सजातीय अपराध याबद्दल शिक्षेचा उपबंध करण्याकरिता अधिनियम.

ज्याअर्थी, पोलिसांमध्ये अप्रीतीची भावना पसरविणे व सजातीय अपराध याबद्दल शिक्षा करणे समयोचित आहे. त्याअर्थी याद्वारे पुढीलप्रमाणे अधिनियम तयार करण्यात येत आहे.

कलम १. संक्षिप्त नाव, विस्तार व प्रारंभ :-

(१) या अधिनियमास "पोलीस (अप्रीतीची भावना चेतावणे) अधिनियम, १९२२ असे म्हणता येते.

(२) १ नोव्हेंबर १९५६ च्या लगतपूर्वी भाग व राज्यामध्ये समाविष्ट असलेले क्षेत्र खेरीज करून संपूर्ण भारतभर त्याचा विस्तार आहे.

(३) राज्य शासन, शासकीय राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे निदेशित करील अशा दिनांकापासून कोणत्याही राज्यात किंवा त्याच्या भागात तो अमलात येईल.

कलम २. व्याख्या :-

(१) पोलीस दलातील व्यक्ती :

पोलीस दलातील व्यक्ती या शब्दप्रयोगात या कायद्याच्या अनुसूचित विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही अधिनियमाखालील सुव्यवस्था राखण्याची कामे पार पाडण्यासाठी नियुक्त केलेली किंवा सेवेत भरती केलेली व्यक्ती असा आहे.

कलम ३. अप्रीतीची भावना निर्माण करणे इत्यादीबद्दल शिक्षा :-

(१) जो कोणीही भारतात कायद्याद्वारे प्रस्थापित झालेल्या शासनाच्या विरुद्ध पोलीस दलातील व्यक्तींमध्ये उद्देशपूर्वक अप्रीतीची भावना निर्माण करील किंवा तशी भावना निर्माण करण्याचा प्रयत्न करील किंवा ज्या कोणत्याही कृतीमुळे अप्रीतीची भावना निर्माण होण्याची शक्यता आहे हे स्वतःला माहीत असूनही तशी कृती करील अथवा पोलीस दलातील कोणत्याही व्यक्तीला तिने कामगिरी थांबवून ठेवावी म्हणून किंवा तिने शिस्तभंग करावा म्हणून प्रवृत्त करील किंवा प्रवृत्त करण्याचा प्रयत्न करील किंवा ज्या कोणत्याही कृतीमुळे ती व्यक्ती तशी प्रवृत्त होण्याची शक्यता आहे हे माहीत असूनही तशी कृती करील तर :---

शिक्षा :

दोष सिद्धीनंतर तीन वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या कारावासात किंवा पाच हजार रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडास किंवा या दोन्हीही शिक्षांना पात्र राहील.

परंतु या विरुद्ध अशा विशेष व पर्याप्त कारणांच्या अभावी असा कारावास सहा महिन्यांपेक्षा कमी असणार नाही व असा द्रव्य दंड पाचशे रुपयांपेक्षा कमी असणार नाही. तशी कारणे असल्यास ती न्यायालयाच्या न्यायनिर्णयात नमूद करावी लागतील.

(२) या अधिनियमाखालील सर्व अपराध दखलपात्र व बिनजामिनी असतील.

स्पष्टीकरण : शासनाने केलेल्या उपाय योजनांमध्ये कायदेशीर मार्गाने बदल घडवून आणण्याच्या हेतूने नापसंतीदर्शक

अभिप्राय अथवा शासनाच्या प्रशासकीय किंवा अन्य कार्यवाहीबाबत नापसंतीदर्शक अभिप्राय व्यक्त करणे हा या कलमान्वये अपराध ठरणार नाही. मात्र या अभिप्रायामुळे अप्रीतीची भावना निर्माण होऊ नये किंवा ती निर्माण व्हावी या उद्देशाने ते अभिप्राय व्यक्त केलेले नसावेत किंवा त्यामुळे तशी भावना निर्माण होण्याची शक्यता नसावी.

कलम ४ : विवक्षित प्रयोजनासाठी पोलीस संघ व अन्य व्यक्ती यांनी केलेल्या कृतीची व्यावृत्ती (अपवाद) :-

एखादी गोष्ट सद्भावपूर्वक केलेली असून

- पोलीस दलातील एखाद्या व्यक्तीच्या कल्याणासाठी किंवा तिच्या हितासाठी तिला आपली कामगिरी कायद्याद्वारे प्राधिकृत असलेल्या कोणत्याही रीतीने थांबवून ठेवल्यास प्रवृत्त करणारी असेल तर किंवा
- पोलीस दलातील व्यक्ती म्हणून त्याचे हितवर्धन करण्यासाठी स्थापन केलेल्या कोणत्याही संघात शासनाने प्राधिकृत केले असून त्याला मान्यता दिली असून शासनाने संमत केलेल्या कोणत्याही नियमान्वये किंवा संस्थापन नियमावली अन्वये संघाने किंवा संघाच्या वतीने ती गोष्ट असेल तर, अशी कोणतीही गोष्ट त्या कलमाखाली अपराध असल्याचे मानले जाणार नाही.

कलम ६. प्रकरणांची संपरीक्षा (ट्रायल ऑफ केसेस) :-

(१) कोणत्याही न्यायालयाला जिल्हा दंडाधिकार्यांकडून किंवा शाखा शहराच्या बाबतीत पोलीस आयुक्तांच्या पूर्व मंजूरीखेरीज या अधिनियमाखालील कोणत्याही अपराधाची संपरीक्षा करण्याची कार्यवाही करता येणार नाही.

(२) फौजदारी प्रक्रिया संहिता १९७३ (१९७४ चा २) यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी कोणताही महानगर दंडाधिकारी किंवा कोणत्याही प्रथम वर्ग न्याय दंडाधिकारी त्याला योग्य वाटल्यास, या अधिनियमाखालील सर्व अपराधांची किंवा त्यापैकी कोणत्याही अपराधाची संक्षिप्तरीत्या संपरीक्षा करू शकेल आणि उक्त संहितेतील कलमे २६२ ते २६५ (दोन्ही धरून) याचे उपबंध, शक्य होईल तितक्या अशा संपरीक्षेत लागू होतील.

परंतु, जेव्हा कोणत्याही प्रकरणांची संक्षिप्तरीत्या संपरीक्षा केलेली असेल आणि या अधिनियमान्वये आरोपीत सिद्ध ठरविले गेले असेल तेव्हा, संबंधित दंडाधिकारी तीन महिन्यापेक्षा अधिक मुदतीच्या कारावासाची शिक्षा ठोठावणार नाही आणि या अधिनियमान्वये किमान रकमेचा द्रव्यदंड देण्यासंबंधीचा उपबंध लागू होणार नाही.

परिशिष्ट (कलम २ पाहा)

वर्ष	क्रमांक	संक्षिप्त नाव
१८५९	२५	दि मद्रास डिस्ट्रिक्ट पोलीस ॲक्ट, १८५९.
१८६१	५	दि पोलीस ॲक्ट, १८६१.
१८८८	३	दि पोलीस ॲक्ट, १८८८.
१८९२	५	दि बेंगॉल मिलिटरी पोलीस ॲक्ट, १८९२ मद्रास ॲक्ट.
१८८८	५	दि मद्रास सिटी पोलीस ॲक्ट, १८८८. बॉम्बे ॲक्टस्.

१८९०	४	दि बॉम्बे डिस्ट्रिक्ट पोलीस ॲक्ट, १८९०.
१९०२	४	दि सिटी ऑफ बॉम्बे पोलीस ॲक्ट, १९०२. बेंगॉल ॲक्टस्.
१८६६	२	दि कलकत्ता सबर्बन पोलीस ॲक्ट, १८६६.
	४	दि कलकत्ता पोर्ट ॲक्ट, १९६६.
१८९०	३	दि कलकत्ता पोर्ट ॲक्ट, १८९०.
१९२०	२	दि इस्टर्न कॉरीनर रायफल्स (बेंगॉल बटालियन) ॲक्ट, १९२०. आसाम ॲक्टस्.
१८८८	२	दि अंदमान आणि निकोबार आयलँडस् मिलिटरी पोलीस रेग्युलेशन्स १८८८. राज्य सुधारणा (स्टेट अमेंडमेंटस). महाराष्ट्र
१८९०	६	दि बॉम्बे डिस्ट्रिक्ट पोलीस ॲक्ट, १८९०.
१९०२	४	दि सिटी ऑफ बॉम्बे पोलीस ॲक्ट, १९०२ त्याऐवजी खालीलप्रमाणे
१९५१	२२	दि बॉम्बे पोलीस ॲक्ट, १९५१. बॉम्बे ॲक्टच्या शीर्षकाखाली येणारे खालील ॲक्टचा समावेश
१९५१	३८	दि बॉम्बे स्टेट रिझर्व्ह पोलीस फोर्स ॲक्ट, १९५१.

२७. अत्यावश्यक वस्तू अधिनियम, १९५५

(सन १९५५ चा अधिनियम क्रमांक १०)

(दिनांक १ एप्रिल, १९८६ रोजी अमलात असल्याप्रमाणे)

(१ एप्रिल, १९५५)

सर्वसाधारण जनतेच्या हितासाठी विवक्षित वस्तूंचे उत्पादन, पुरवठा व वितरण आणि त्यांच्याशी संबंधित व्यापार व वाणिज्य यांचे नियोजन करण्याबाबत तरतूद करण्यासाठी अधिनियम.

भारतीय गणराज्याच्या सहाव्या वर्षी संसदेकडून पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो :-

१. संक्षिप्त नाव व विस्तार :-

(१) या अधिनियमास “अत्यावश्यक वस्तू अधिनियम, १९५५” असे म्हणता येईल.

(२) संपूर्ण भारतावर त्यांचा विस्तार आहे.

(सन १९६२ चा विनियम १२, कलम ३ व अनुसूची यांद्वारे गोवा दमण व दीव यांवर १९६३ चा विनियम ६, कलम २ व अनुसूची एक यांद्वारे दादरा व नगर-हवेली यांवर आणि सन १९६५ चा विनियम ८, कलम ३ व अनुसूची यांद्वारे लखदीव, मिनिक्ॉय व अमिनदिवी बेटांवर या अधिनियमांचा विस्तार करण्यात आला)

२. व्याख्या :-

या अधिनियमात संदर्भांमुळे अन्यथा आवश्यक नसेल तर;

(i-a) संहिता याचा अर्थ, ‘फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३’ असा आहे; आणि

(ii-b) जिल्हाधिकारी यामध्ये अपर जिल्हाधिकाऱ्याचा आणि या अधिनियमाखालील जिल्हाधिकाऱ्याची कार्ये पार पाडण्याकरिता व त्याचे अधिकार वापरण्याकरिता जिल्हाधिकारी प्राधिकृत करील अशा, उप-विभागीय अधिकाऱ्यापेक्षा खालचा दर्जा नसलेल्या अन्य अधिकाऱ्याचा समावेश आहे;

(a) अत्यावश्यक वस्तू याचा अर्थ, पुढीलपैकी कोणताही वस्तूवर्ग असा आहे :-

(i) पेंड आणि इतर सत्वे यांसुद्धा गुरांची वैरण;

(ii) कोक आणि इतर तज्जन्य पदार्थ यांसुद्धा कोळसा;

(iii) मोटारींचे घटक भाग आणि उपसाधने;

(iv) सुती आणि लोकरी कापड;

(iv-a) औषधीद्रव्ये;

स्पष्टीकरण २ - या उपखंडात औषधीद्रव्य या शब्दाचा अर्थ ‘औषधीद्रव्य व सौंदर्यप्रसाधन अधिनियम, १९४०’ याच्या कलम ३, खंड (b) मध्ये त्या शब्दास नेमून दिलेल्या अर्थाप्रमाणेच असेल;

(v) खाद्य तेलबिया आणि तेले यांसुद्धा अन्नसामग्री;

(vi) लोखंड व पोलाद यांची यंत्रनिर्मित उत्पादने यांसुद्धा लोखंड व पोलाद;

- (vii) वृत्तपत्र कागद, कागदी पुढा, पेंढ्यापासून बनवलेला पुढा यांसुद्धा कागद;
- (viii) पेट्रोलियम आणि पेट्रोलियम उत्पादने;
- (ix) कच्चा कापूस- मग तो सरकी काढलेला असो वा सरकी न काढलेला असो- आणि सरकी;
- (x) कच्चा ताग;
- (xi) जी वस्तू तिच्याबाबत संविधानाच्या सातव्या अनुसूचीतील तिसऱ्या सूचीमधील ३३ व्या नोंदीच्या आधारे संसदेला कायदे करण्याचा अधिकार आहे अशा प्रकारची असून जी या अधिनियमाच्या प्रयोजनार्थ अत्यावश्यक वस्तू असल्याचे केंद्र शासन अधिसूचित आदेशाद्वारे घोषित करील अशी अन्य कोणत्याही वर्गातील वस्तू;
- (b) "अन्नपिके" यामध्ये उसाच्या पिकांचा समावेश आहे;
- (c) "अधिसूचित आदेश" याचा अर्थ, शासकीय राजपत्रात अधिसूचित केलेला आदेश असा आहे;
- (cc) "आदेश" यामध्ये, त्याखाली दिलेल्या निदेशाचा समावेश आहे;
- (d) राज्य शासने याचा संघ राज्यक्षेत्राच्या संबंधातील अर्थ, त्याचा प्रशासक असा आहे;
- (e) साखर याचा अर्थ-
 - (i) खडीसाखरसुद्धा ९० टक्क्यांहून जास्त सुक्राजेनेयुक्त असलेली कोणत्याही प्रकारची साखर असा आहे;
 - (ii) खांडसरी साखर किंवा बुरा साखर किंवा पिठी साखर अथवा कोणतीही दाणेदार किंवा भुकटीच्या स्वरूपातील साखर असा आहे; किंवा
 - (iii) निर्यातपात्र साखर कारखान्यातील प्रक्रियाधीन साखर किंवा तेथे उत्पादन करण्यात आलेली कच्ची साखर असा आहे;
- (f) या अधिनियमात वापरलेले परंतु व्याख्या न दिलेले आणि संहितेमध्ये व्याख्या दिलेले शब्द आणि शब्दप्रयोग यांना त्या संहितेमध्ये नेमून दिल्याप्रमाणे ते ते अर्थ असतील;

२ अ. अत्यावश्यक वस्तु जाहीर करणे इ.:

- १) या अधिनियमाच्या प्रयोजनार्थ अत्यावश्यक याचा अर्थ, या अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेली वस्तु असा आहे.
- २) पोटकलम (४) च्या तुरतुदीस अधीन राहून केंद्र शासनाला लोकहितासाठी तसे करणे आवश्यक असल्याची त्याची खात्री पटली असेल तर व राजपत्रात प्रकाशित केलेल्या अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करावयाच्या कारणांसाठी :
 - (अ) सदर अनुसूचीत एखादी वस्तु अधिक जोडणे;
 - (ब) सदर अनुसूचीतून एखादी वस्तू कमी करणे.
- ३) पोटकलम (२) अन्वये काढलेल्या कोणत्याही अधिसूचनेनुसार असे देखील निदेश देता येईल की, अशी वस्तु अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करण्यात येणाऱ्या ६ महिन्यापेक्षा जास्त नसेल अशी अवधीकरीता अत्यावश्यक वस्तू असल्याचे मानण्यात येईल असे जाहीर करणारी सदर अनुसूचीतील अशा वस्तू समोर नोंद करण्यात येईल. परंतु, केंद्र शासनाला लोकहितार्थ व विनिर्दिष्ट करण्यात येणाऱ्या कारणाकरिता राजपत्रातील अधिसूचनेचे अन्वये असा अवधी ६ महिन्यापेक्षा जास्त अवधीकरिता वाढविता येईल.
- ४) केंद्र शासनाला ज्या संबंधी संसदेला संविधानाच्या ७ व्या अनुसूचीच्या सुची ३ मधील नोंद ३३ च्या अधिनियम

करण्याचे अधिकार आहेत अशा वस्तूच्या संबंधित पोटकलम (२) अन्वये त्याचा अधिकारांचा वापर करता येईल.

- ५) पोटकलम (२) अन्वये काढलेली प्रत्येक अधिसूचना, ती काढण्यात आल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर संसदेसमोर मांडण्यात येईल.

३. अत्यावश्यक वस्तूंचे उत्पादन, पुरवठा, वितरण इत्यादींवर नियंत्रण ठेवण्याचे अधिकार :-

(१) जर कोणत्याही अत्यावश्यक वस्तूंचा पुरवठा चालू ठेवण्यासाठी किंवा वाढविण्यासाठी अथवा त्यांच्या नियोजित वितरणाची आणि रास्त किमतीला त्या उपलब्ध होण्याची सुनिश्चिती करण्यासाठी (अथवा भारताच्या संरक्षणाकरिता किंवा लष्करी कामगिऱ्यांच्या कार्यक्षम संचालनाकरिता एखाद्या अत्यावश्यक वस्तूची सुनिश्चिती करण्यासाठी) तसे करणे आवश्यक किंवा समयोचित आहे असे जर केंद्र शासनाचे मत असेल तर केंद्र शासनाला आदेशाद्वारे तिचे उत्पादन, पुरवठा व वितरण आणि तद्विषयक व्यापार व वाणिज्य यांचे विनियमन करण्याचा किंवा ते मना करण्याविषयीची तरतूद करता येईल.

(२) पोट-कलम (१) द्वारे प्रदान केलेल्या अधिकाराच्या व्यापकतेला बाधा न येता, त्याखाली देण्यात आलेल्या आदेशाद्वारे पुढील गोष्टींसाठी उपबंध करता येईल.

^१(१अ) पोट-कलम (१) मध्ये काहीही म्हटले असले तरी:

(अ) केंद्र सरकारला असाधारण परिस्थितीत जसे की, युद्ध, टंचाई, अवास्तव भाववाढ, नैसर्गिक आपत्ती दरम्यान राजपत्रात अधिसूचीत करून दाळी, बटाटे, कांदे, तेलबिया आणि तेल यांसारख्या खाद्यपदार्थांसहित कोणत्याही खाद्यपदार्थांच्या पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवता येईल.

(ब) कोणत्याही शेती उत्पादनावरील भाववाढीमुळे होणाऱ्या मालाच्या साठवणुकीवर या अधिनियमानुसार कारवाई करण्यासाठी ;

(एक) शेती उत्पादनावरील किरकोळ विक्रीच्या भावात झालेली शंभर टक्के, किंवा

(दोन) अन्य नाशवंत कृषी खाद्यपदार्थांवरील किरकोळ विक्रीच्या भावात झालेली पन्नास टक्के.

अशी भाववाढ मागील बारा महिन्याचा भाव किंवा मागील पाच वर्षांच्या सरासरीतील कमी असलेल्या मुल्यानुसार ठरविण्यात येईल.

परंतु अशा प्रकारच्या साठवणुकीची मर्यादा ठरविण्याकरिता प्रक्रिया करणारे किंवा व्यापारातील सहभागाची श्रृंखला असलेल्या त्यांच्या प्रक्रियेच्या क्षमतेपेक्षा अधिक किंवा निर्यातदार असेल तर त्याच्या निर्यात क्षमतेपेक्षा अधिक नसेल तर असा आदेश लागू होणार नाही.

परंतु आणखी असेही की, सार्वजनिक वितरण व्यवस्था किंवा लक्ष्य निर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था त्या त्या वेळी केंद्र सरकारने किंवा या अधिनियमाखाली ठरवून दिलेल्या व्यवस्थेस असा आदेश लागू होणार नाही.

स्पष्टीकरण : कोणत्याही कृषी उत्पादनाच्या बाबतीत सहभाग असलेला उत्पादक, प्रक्रियेचा सहभाग, वेष्टण करणे, साठवणे, परिवहन आणि वितरण असलेल्या टप्प्यातील प्रत्येक व्यक्तीही 'सहभागी व्यक्तीच्या श्रृंखलेतील' आहे असे म्हणता येईल.)

(२) पोट-कलम (१) द्वारे प्रदान केलेल्या अधिकाराच्या व्यापकतेला बाधा न येता, त्याखाली देण्यात आलेल्या ओदशाद्वारे पुढील गोष्टींसाठी उपबंध करता येईल.

- (a) कोणत्याही अत्यावश्यक वस्तूचे उत्पादन किंवा निर्मिती यांचे लायसनद्वारे, परवान्याद्वारे किंवा अन्यथा विनियमन करणे;
- (b) कोणतीही पडीक किंवा कृषियोग्य जमीन – मग ती एखाद्या इमारतीस अनुलग्न असो वा नसो – लागवडीखाली आणणे, सरसकट सर्व अन्नपिके किंवा विनिर्दिष्ट अन्नपिके काढणे आणि सरसकट अन्नपिकांची किंवा विनिर्दिष्ट अन्न पिकांची लागवड अन्यथा चालू ठेवणे किंवा वाढवणे;
- (c) अत्यावश्यक वस्तू किती किमतीला खरेदी करता येईल किंवा विकता येईल तीवर नियंत्रण ठेवणे.
- (d) कोणत्याही अत्यावश्यक वस्तूची साठवण, वाहतूक, वितरण, विल्हेवाट, संपादन, वापर किंवा उपयोग यांचे लायसनद्वारे, किंवा परवान्याद्वारे किंवा अन्यथा विनियमन करणे;
- (e) सामान्यतः विक्रीसाठी ठेवल्या जाणाऱ्या कोणत्याही अत्यावश्यक वस्तूची विक्री रोखून धरण्यास मनाई करणे;
- (f) जिच्याकडे कोणत्याही अत्यावश्यक वस्तूचा साठा असेल अथवा जी अत्यावश्यक वस्तूच्या उत्पादनात किंवा तिच्या खरेदी विक्रीच्या व्यवसायात गुंतलेली असेल अशा कोणाही व्यक्तीने केंद्र शासनाला अथवा राज्य शासनाला अशा शासनाच्या एखाद्या अधिकाऱ्याला किंवा अभिकर्त्याला अथवा अशा शासनाच्या मालकीच्या किंवा नियंत्रणाखाली असलेल्या एखाद्या महामंडळाला अथवा आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा अन्य व्यक्तीला किंवा व्यक्तीवर्गाला त्यात विनिर्दिष्ट अशा परिस्थितीत, –
 - (a) आपण साठ्यात बाळगलेला किंवा उत्पादन केलेल्या किंवा आपल्या हाती आलेला माल संपूर्णतः किंवा त्याचा एखादा विनिर्दिष्ट भाग विकावा म्हणून, अथवा
 - (b) आपण जी वस्तू उत्पादन करण्याची किंवा जी आपल्या हाती येण्याची शक्यता आहे अशा कोणत्याही अत्यावश्यक वस्तूच्या बाबतीत, अशा वस्तूचे आपण उत्पादन केल्यावर किंवा ती आपल्या हाती आल्यावर विकावा म्हणून तिला भाग पाडणे

स्पष्टीकरण १- अन्नधान्ये, खाद्य तेलबिया व खाद्य तेले यांच्या संबंधात या खंडाखाली केलेल्या आदेशाद्वारे, संबंधित क्षेत्रात अशी अन्नधान्ये, खाद्य तेलबिया व खाद्य तेल यांचे अंदाजे उत्पादन किती होणार ते ध्यानात घेऊन, अशा क्षेत्रात उत्पादकांनी किती माल विकावा ते परिमाण निश्चित करता येईल, अथवा उत्पादकांनी किंवा त्यांच्या कसणुकीखाली एकूण किती क्षेत्र धारण केलेले आहे ते ध्यानात घेऊन श्रेणीवारीच्या तत्त्वावर असे परिमाण निश्चित करण्याचा उपबंध करता येईल.

स्पष्टीकरण २ - या खंडाच्या प्रयोजनार्थ "उत्पादन" या शब्दाचे व्याकरणिक रूपभेद व सजातीय शब्दप्रयोग याचासुद्धा त्याच्या अर्थात, खाद्यतेलांच्या व साखरेच्या निर्मितीचा समावेश आहे.

- (g) खाद्यपदार्थांशी किंवा सुती कापडांशी संबंधित असे ज्या कोणत्याही वर्गातील वाणिज्यिक किंवा वित्तीय संव्यवहार हे आदेश काढणाऱ्या प्राधिकरणाच्या मते लोकहिताला हानिकारक आहेत किंवा ज्यांचे विनियमन न केल्यास हानिकारक ठरल्यासारखे आहेत त्यांचे विनियमन करणे किंवा ते मना करणे;

- (h) पूर्वोक्त बाबींपैकी कोणत्याही बाबींचे विनियमन करण्याच्या किंवा त्या मना करण्याच्या दृष्टीने कोणतीही माहिती किंवा आकडेवारी गोळा करणे;
- (i) कोणत्याही अत्यावश्यक वस्तूंचे उत्पादन, पुरवठा किंवा वितरण किंवा तद्विषयक व्यापार व वाणिज्य व्यवहार यामध्ये गुंतलेल्या व्यक्तींना, आदेशामध्ये विनिर्दिष्ट केले असेल अशी त्यांच्या धंद्याशी संबंधित असलेली पुस्तके, हिशेब आणि अभिलेख ठेवण्यास आणि निरीक्षणार्थ हजर करण्यास आणि त्यासंबंधीची माहिती सादर करण्यास फर्माविणे;
- (i-i) लायसन्स व परवाने किंवा अन्य दस्तऐवज मंजूर करणे किंवा पुरस्कृत करणे, त्याबद्दल शुल्क आकारणे, असे कोणतेही लायसन्स, परवाना किंवा इतर दस्तऐवज त्यांच्या शर्तीच्या रीतसर पालनासाठी तारण म्हणून आदेशामध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशी कोणतीही रक्कम अनामत ठेवणे, याप्रमाणे अनामत ठेवण्यात आलेली रक्कम किंवा तिचा कोणताही भाग अशा कोणत्याही शर्तीचे उल्लंघन झाल्यास जप्त करणे, आणि आदेशात विनिर्दिष्ट केले जाईल अशा प्राधिकरणाने अशा जप्तीचा अभिनिर्णय करणे;
- (j) कोणत्याही आनुषंगिक व पूरक गोष्टी - विशेषतः पुढील गोष्टींचा त्यात समावेश आहे - परिवास्तू, वायुयाने, जलयाने, वाहने किंवा इतर याने यामध्ये प्रवेश करून त्यांची आणि जनावरांची झडती घेणे किंवा तपासणी करणे, आणि असा प्रवेश, झडती किंवा तपासणी करण्यास प्राधिकृत करण्यात आलेल्या व्यक्तीने पुढील वस्तूंचे अभिग्रहण करणे :-
- (i) ज्या कोणत्याही वस्तूंबाबत आदेशाचे उल्लंघन झालेले आहे, होत आहे किंवा होण्याच्या बेतात आहे असे समजण्यास अशा व्यक्तीला कारण आहे त्या वस्तू आणि ज्यामध्ये अशा वस्तू सापडल्या ती आवेष्टने, आच्छादने किंवा पात्रे;
- (ii) अशा वस्तूंची ने-आण करण्यासाठी वापरण्यात येणारे एखादे वायुयान, जलयान, वाहन किंवा अन्य यान किंवा जनावर या अधिनियमाच्या उपबंधाखाली जप्त होण्यास पात्र आहे असे समजण्यास अशा व्यक्तीला कारण असल्यास असे वायुयान, जलयान, वाहन किंवा अन्य यान किंवा जनावर;
- (iii) या अधिनियमाखालील कोणत्याही कार्यवाहीत अशा व्यक्तीच्या मते उपयोगी पडण्यासारखी किंवा संबंध ठरण्यासारखी असतील अशी कोणतीही हिशेब पुस्तके व दस्तऐवज - अशी हिशेब-पुस्तके व दस्तऐवज जिच्या ताब्यातून ते घेतले त्या व्यक्तीला अशी हिशेब-पुस्तके व दस्तऐवज ज्याच्या ताब्यात आहेत अशा अधिकाऱ्याच्या समक्ष त्यांच्या नकला करून घेण्याचा व त्यातील उतारे काढून घेण्याचा हक्क राहील.

(३) पोट-कलम (२) च्या खंड (f) ला अनुलक्षून काढण्यात आलेल्या आदेशाला अनुसरून एखादी व्यक्ती कोणत्याही अत्यावश्यक वस्तूंची विक्री करील तेव्हा त्या व्यक्तीला त्याबाबत यापुढे उपबंधित करण्यात आल्याप्रमाणे किंमत देण्यात येईल :-

- (a) या कलमाखाली निश्चित करण्यात आलेली काही नियंत्रित किंमत असल्यास, जेव्हा त्या किमतीशी सुसंगत अशी किंमत दोन्ही पक्षांना मान्य होऊ शकत असेल तेव्हा, ती मान्य झालेली किंमत;
- (b) जेव्हा असे कोणतेही मतैक्य होऊ शकत नाही तेव्हा, नियंत्रित किंमत असल्यास, तिच्या संदर्भात हिशेब करून ठरवण्यात आलेली किंमत;
- (c) जेव्हा खंड (a) आणि खंड (b) यातील कोणताही खंड लागू होत नसेल तेव्हा, विक्रीच्या दिनांकास त्या स्थानिक भागात प्रचलित असलेल्या भावानुसार हिशेब करून ठेवण्यात आलेली किंमत.

(३-A) (i) जर वाढत्या किमतीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी अथवा कोणत्याही स्थानिक भागात खाद्य पदार्थांची साठेबाजी

रोखण्यासाठी तसे करणे आवश्यक आहे असे केंद्र शासनाचे मत असेल तर, शासकीय राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे, पोट-कलम (३) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, पोट-कलम (२) च्या खंड (f) ला अनुलक्षून देण्यात आलेल्या आदेशाला अनुसरून या पोट-कलमातील तरतुदीनुसार त्या ठिकाणी खाद्यपदार्थाच्या विक्रीची किंमत विनियमित करण्यात यावी असे निदेशित करू शकेल.

- (ii) या पोट-कलमाखाली काढण्यात आलेली कोणतीही अधिसूचना त्या अधिसूचनेत नमूद करण्यात येईल त्याप्रमाणे जास्तीत जास्त तीन महिने इतक्या कालावधीसाठी अमलात राहील ;
- (iii) या पोट-कलमाखाली अधिसूचना काढण्यात आल्यानंतर कोणतीही व्यक्ती तीत नमूद केलेल्या कोणत्याही प्रकारच्या खाद्यपदार्थाची याप्रमाणे नमूद केलेल्या स्थानिक भागात पोट-कलम (२) च्या खंड (f) ला अनुलक्षून काढण्यात आलेल्या आदेशाला अनुसरून विक्री करील त्याबाबतीत विक्रेत्याला खालीलप्रमाणे किंमत देण्यात येईल :-
 - (a) जेव्हा या कलमाखाली खाद्यपदार्थाची काही नियंत्रित किंमत निश्चित करण्यात आलेली असल्यास त्या किमतीशी सुसंगत किंमत मान्य होते तेव्हा, ती मान्य किंमत ;
 - (b) जेव्हा असे कोणतेही मतैक्य होऊ शकत नाही तेव्हा, काही नियंत्रित किंमत असल्यास तिच्या संबंधात हिशेब करून ठरवण्यात आलेली किंमत ;
 - (c) जेव्हा खंड (a) आणि खंड (b) यातील कोणताही खंड लागू होत नसेल तेव्हा, अधिसूचनेच्या दिनांकाच्या लागतपूर्व तीन महिन्यांच्या कालावधीत त्या स्थानिक भागात प्रचलित असलेल्या सरासरी बाजारभावाच्या संदर्भात हिशेब करून ठरवण्यात आलेली किंमत ;
- (iv) खंड (iii) चा उपखंड (g) यातील प्रयोजनार्थ त्या स्थानिक भागातील प्रचलित बाजारभाव केंद्र शासनाने याबाबतीत प्राधिकृत केलेल्या अधिकाऱ्याकडून त्या स्थानिक भागाच्या किंवा त्याच्या शेजारच्या स्थानिक भागाच्या संबंधात ज्या प्रचलित बाजारभावाबद्दलची प्रकाशित आकडेवारी उपलब्ध असेल त्यांच्या संदर्भात निश्चित करण्यात येईल आणि असा निश्चित करण्यात आलेला सरासरी बाजारभाव अंतिम असेल आणि कोणत्याही न्यायालयात त्याविषयी प्रश्न उपस्थित करता येणार नाही.

(३-B) जेव्हा पोट-कलम (२) च्या खंड (f) ला अनुलक्षून काढण्यात आलेल्या आदेशानुसार एखाद्या व्यक्तीने ज्यांच्या संबंधात कलम ३-A खाली अधिसूचना काढलेली नाही, अगर अशी अधिसूचना काढली जाऊन ती अमलात असण्याचे बंद झाले आहे अशी अमुक दर्जाची किंवा प्रकारची अन्नधान्ये, खाद्य तेलबिया, खाद्य तेले केंद्रशासनाला किंवा राज्य शासनाला किंवा त्या शासनाच्या एखाद्या अधिकाऱ्याला किंवा प्रतिनिधीला विकणे आवश्यक असते तेव्हा, -

- (a) अशा दर्जाचे आणि प्रकारचे अन्नधान्य, खाद्य तेलबिया किंवा खाद्य तेले याबाबत या कलमाखाली किंवा त्या-त्या काळी अमलात असणाऱ्या इतर कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याखाली काही ठरवण्यात आली असल्यास ती नियंत्रित किंमत ;
- (b) एकंदर पीक उत्पादनाचे भवितव्य ;
- (c) अशा दर्जाची किंवा प्रकारची अन्नधान्ये, खाद्य तेलबिया किंवा खाद्य तेले ग्राहकांना - विशेषतः ग्राहकांपैकी दुर्बल वर्गांना वाजवी किमतीत उपलब्ध करून देण्याची गरज ;
- (d) संबंधित दर्जाची किंवा प्रकारची अन्नधान्ये, खाद्य तेलबिया किंवा खाद्य तेले यांच्या किमतीबाबत 'कृषिविषयक किंमत आयोगाच्या काही शिफारशी असल्यास ;

त्या शिफारशी लक्षात घेऊन केंद्र शासनाच्या पूर्व मान्यतेने राज्य शासनाने अशी अन्नधान्ये, खाद्य तेलबिया किंवा यथास्थिती,

खाद्य तेले यांसाठी विनिर्दिष्ट केलेल्या प्रापण - किमतीएवढी रक्कम, पोट-कलम ((३) मध्ये याविरुद्ध काहीही अंतर्भूत असले तरी, संबंधित व्यक्तीला देण्यात येईल;

(३-C) जेव्हा पोट-कलम (२) च्या खंड (f) खाली काढण्यात आलेल्या आदेशानुसार एखाद्या उत्पादकास, कोणत्याही प्रकारची साखर विकणे (- मग ते केंद्र शासनाला किंवा राज्य शासनाला असो, अशा शासनाचा अधिकारी किंवा प्रतिनिधी याला असो वा अन्य व्यक्ती किंवा व्यक्तीवर्ग यांना असो-) भाग असेल आणि एकतर पोट-कलम (३-A) खाली अशा साखरेबाबत अधिसूचना काढण्यात आली नसेल किंवा काढण्यात आलेली अशी अधिसूचना तिचा कालावधी लोटून गेल्यामुळे अमलात असण्याचे बंद झाले असेल तेव्हा-

- (a) केंद्र शासनाने या कलमाखाली उसासाठी काही निश्चित केली असल्यास, अशी किमान किंमत;
- (b) साखरेचा निर्मिती - खर्च;
- (c) त्यावर भरलेले किंवा प्रदेय असे काही असल्यास, ते शुल्क किंवा कर; आणि
- (d) साखर निर्मितीच्या धंद्यात घातलेल्या भांडवलावर वाजवी प्राप्ती मिळण्याची निश्चिती करणे,

^२(परंतु केंद्र शासनास वेगवेगळ्या क्षेत्रांसाठी किंवा वेगवेगळ्या कारखान्यांसाठी किंवा वेगवेगळ्या प्रकारच्या साखरेसाठी वेगवेगळ्या किंमती निश्चित केल्या जातील.

परंतु आणखी असे की, सन २००८-२००९ च्या साखर हंगामापर्यंत निर्मित झालेल्या साखरेच्या लेव्ही साखरेची किंमत जी काही प्रारंभिकपणे ठरली असेल त्यापैकी दि. ०१ ऑक्टोबर २००९ पूर्वी असलेली किंमत या पोटकलमानुसार अंतीम किंमत म्हणून हमी देण्यात येईल.

स्पष्टीकरण एक : या पोटकलमाच्या प्रयोजनार्थ :

- अ) “योग्य आणि मोबदला देण्याची किंमत” याचा अर्थ या कलमानुसार केंद्र शासनाने ठरवून दिलेली ऊसाची किंमत असा आहे :
- ब) “साखर निर्मितीची किंमत” याचा अर्थ, ऊस उत्पादकाच्या ठिकाणापासून कारखान्यापर्यंत खरेदी केंद्रपर्यंत लागलेल्या वाहतुकीच्या खर्चासहितचे साखर निर्मितीचे एकूण मूल्य असा आहे.
- क) “उत्पादक” याचा अर्थ, साखर निर्मितीचा व्यवसाय करणारी व्यक्ती असा आहे.
- ड) “भांडवलावर वाजवी प्राप्ती” याचा अर्थ या पोटकलमाकरिता दिलेली किंवा देवू केलेली कोणत्याही आदेशान्वये योग्य आणि मोबदला देण्याची किंमत असा आहे.

स्पष्टीकरण - दोन : शंका निरसनाकरिता, असे घोषित करण्यात येते की, खंड ‘अ’ मध्ये नमूद केलेली योग्य आणि मोबदला देणारी किंमत, खंड ‘ब’ मध्ये नमूद साखर निर्मितीची किंमत आणि खंड ‘ड’ मध्ये नमूद केलेली भांडवलावर वाजवी प्राप्ती याचा अर्थ या पोटकलमाकरिता दिलेली किंवा देय असलेली कोणत्याही आदेशान्वयेची किंमत किंवा राज्यशासनाच्या कोणत्याही कायदानुसार तथा उत्पादक व ऊस लागवड करणाऱ्या सहकारी संस्था यांच्यामधील निश्चित झालेली कोणतीही किंमत याचा समावेश होणार नाही.

- ३ड) केंद्र शासनास असा निदेश देता येईल की, कोणत्याही उत्पादकास, आयात किंवा निर्यात करणारास केंद्र शासनाने निदेश दिल्याखेरीज, साखरेची विक्री किंवा अन्यप्रकारे विल्हेवाट लावता येणार नाही किंवा उत्पादकाच्या वखारीतून, अशी वखार कारखान्याच्या आत किंवा बाहेर असली तरीही, साखर काढून टाकता येणार नाही, किंवा आयात किंवा निर्यात करणारास वखारीतून काढून टाकता येणार नाही.

परंतु, भारतीय रिझर्व बँक अधिनियम, १९३४ (१९३४ चा २) च्या कलम २ खंड (ई) मध्ये व्याख्या केल्याप्रमाणे कोणत्याही शेड्यूल बँकेच्या किंवा बँकिंग कंपनीज (उपक्रमांचे संपादन व अंतरण) अधिनियम, १९७० (१९७० चा ५) च्या कलम ३ अन्वये स्थापित अन्य बँकेच्या वतीने अशा साखरेची आयात, निर्यात किंवा उत्पादक असेल तर या पोटकलमाचा परिणाम होणार नाही. तथापि अशी कोणतीही बँक केंद्र शासनाने निदेश दिले असल्याखेरीज साखरेची विक्री करणार नाही.

३ई) केंद्र शासनास साधारण किंवा विशेष निदेशाद्वारे वेळोवेळी कोणत्याही उत्पादकास किंवा आयात-निर्यात करणाऱ्यास किंवा परिचीत डीलरला ठरवून दिल्याप्रमाणे उत्पादन करण्याचा, साठा ठेवण्याचा, विक्री करण्याचा, प्रतवारी करण्याचा, पॅकिंग करणे, चिन्हांकित करणे, मोजमाप करणे, किंवा विल्हेवाट लावता येईल.

स्पष्टीकरण : पोट कलम ३ ड च्या प्रयोजनाकरिता :

- (अ) 'उत्पादक' याचा अर्थ, साखर निर्मितीचा व्यवसाय करणारी व्यक्ती असा आहे.
- (ब) 'परिचीत डीलर' याचा अर्थ, साखरेची खरेदी-विक्री, किंवा वितरण व्यवस्था करणारी व्यक्ती असा आहे.
- (ड) "साखर" यात स्वदेशी उत्पादीत किंवा आयात केलेल्या पांढरी साखरेची रोपे, कच्ची साखर आणि शुध्द साखर

(४) एखाद्या अत्यावश्यक वस्तूचे उत्पादन व पुरवठा चालू ठेवण्यासाठी किंवा वाढवण्यासाठी तसे करणे आवश्यक आहे असे केंद्र शासनाचे मत असेल तर, ते आदेशाद्वारे एखाद्या व्यक्तीला (यात यापुढे "प्राधिकृत नियंत्रक" म्हणून निर्दिष्ट) त्या वस्तूचे उत्पादन व पुरवठा यांमध्ये गुंतलेला असा जो कोणताही उपक्रम त्या आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा संपूर्ण उपक्रमाच्या किंवा त्याच्या भागाच्या बाबतीत त्या आदेशामध्ये उपबंधित करण्यात येतील असे नियंत्रण विषयक कार्याधिकार वापरण्यास प्राधिकृत करू शकेल, आणि कोणताही उपक्रम किंवा त्याचा भाग याबाबत असा आदेश अमलात असेपावेतो -

- (a) प्राधिकृत नियंत्रक हा केंद्र शासनाने त्याला दिलेल्या कोणत्याही अनुदेशांनुसार आपले कार्याधिकार वापरील, तथापि त्यायोगे, आदेशामध्ये जेवढी स्पष्ट तरतूद केली असेल ते खेरीज करून एरवी त्यास उपक्रमाच्या व्यवस्थापनाचा प्रभार असणाऱ्या व्यक्तीचे कार्याधिकार ठरवून देणाऱ्या कोणत्याही अधिनियमितीच्या किंवा संलेखाच्या उपबंधांशी विसंगत असा कोणताही निदेश देण्याचा कोणताही अधिकार असणार नाही; आणि
- (b) आदेशाच्या उपबंधान्वये प्राधिकृत नियंत्रकाने दिलेल्या कोणत्याही निदेशांनुसार उपक्रम किंवा त्याचा भाग चालवला जाईल, आणि त्या उपक्रमाच्या किंवा भागाच्या संबंधात कोणतेही व्यवस्थापनविषयक कार्याधिकार असणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला अशा कोणत्याही निर्देशाचे अनुपालन करावे लागेल.

(५) या कलमाखाली दिलेला कोणताही आदेश -

- (a) सर्वसाधारण स्वरूपाचा किंवा एखाद्या व्यक्ती वर्गावर परिणाम करणारा असल्यास त्याबाबतीत, तो शासकीय राजपत्रात अधिसूचित केला जाईल; आणि
- (b) एखाद्या विनिर्दिष्ट व्यक्तीला उद्देशून दिलेला असल्यास त्याबाबतीत, तो आदेश त्या व्यक्तीवर -
 - (i) तो त्या व्यक्तीला सुपूर्द करून किंवा देऊ करून, किंवा
 - (ii) या प्रमाणे तिला तो सुपूर्द करणे किंवा देऊ करणे शक्य नसेल तर, ती व्यक्ती जेथे राहते त्या परिवास्तूच्या बाहेरच्या दरवाज्यावर किंवा त्या परिवास्तूच्या अन्य एखाद्या ठळक भागी लावून आणि त्याबाबत लेखी प्रतिवृत्त तयार करून शेजारी राहणाऱ्या दोन व्यक्तींची त्यावर साक्ष घेऊन बजावला जाईल.

(६) केंद्र शासनाने किंवा केंद्र शासनाच्या एखाद्या अधिकाऱ्याने किंवा प्राधिकरणाने या कलमाखाली काढलेला प्रत्येक आदेश, तो काढल्यानंतर होईल तितक्या लवकर, संसदेच्या दोन्ही सभागृहांपुढे ठेवला जाईल.

४. राज्य शासन, इत्यादींना कर्तव्ये नेमून देणे :-

कलम ३ खाली काढण्यात आलेला कोणताही आदेश केंद्र शासन किंवा राज्य शासन अथवा केंद्र शासनाचे किंवा राज्य शासनाचे अधिकारी आणि प्राधिकरणे यांना अधिकार प्रदान करू शकेल आणि कर्तव्ये नेमून देऊ शकेल, आणि त्यामध्ये, कोणत्याही राज्य शासनाला अथवा त्याचे अधिकारी किंवा प्राधिकरण यांना उद्देशून दिलेले, अशा कोणत्याही अधिकाराचा वापर करण्याविषयीचे किंवा अशी कोणतीही कर्तव्ये पार पाडण्याविषयीचे निदेश अंतर्भूत असू शकतील.

५. अधिकार सोपवणे :-

केंद्र शासन अधिसूचित आदेशाद्वारे असे निदेशित करू शकेल की, कलम ३ खाली आदेश देण्याचा किंवा अधिसूचना काढण्याचा अधिकार निदेशामध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात आले असेल अशा बाबींच्या संबंधात आणि विनिर्दिष्ट असल्यास, तशा शर्तीच्या अधीनतेने, निदेशात विनिर्दिष्ट असेल.-

- (a) असा केंद्र शासनाचा दुय्यम अधिकारी किंवा प्राधिकरण, अथवा
- (b) असे राज्य शासन किंवा एखाद्या राज्य शासनाचा असा दुय्यम अधिकारी किंवा प्राधिकरण, यानेही वापरण्याजोगा असेल.

६. इतर अधिनियमितीशी विसंगत आदेशांचा परिणाम :-

कलम ३ खाली काढण्यात आलेला कोणताही आदेश, त्याच्याशी विसंगत असे काहीही या अधिनियमाहून अन्य कोणत्याही अधिनियमितीमध्ये किंवा या अधिनियमाहून अन्य कोणत्याही अधिनियमितीच्या आधारे परिणामकारक असलेल्या कोणत्याही संलेखामध्ये अंतर्भूत असले तरी, परिणामक होईल.

६-A . अत्यावश्यक वस्तूचे अभिग्रहण करणे :-

६-A (१) कोणतीही अत्यावश्यक वस्तू तिच्या संबंधात कलम ३ अन्वये काढण्यात आलेल्या आदेशानुसार अभिग्रहण करण्यात आली असेल तर, ज्या जिल्ह्यात किंवा इलाखा शहरात अशा अत्यावश्यक वस्तूचे अभिग्रहण करण्यात आले असेल तेथील जिल्हाधिकाऱ्यास अशा अभिग्रहणाचे वृत्त गैरवाजवी विलंब न करता कळवावे लागेल आणि अशा आदेशाचे उल्लंघन झाल्याबद्दल खटला भरण्यात येवो वा न येवो - जिल्हाधिकारी, जर याला तसे करणे समयोचित वाटले तर, याप्रमाणे अभिग्रहण केलेली ती अत्यावश्यक वस्तू आपणापुढे तपासणीसाठी हजर करण्याचे निदेशित करू शकेल, आणि जर त्याची अशी खात्री झाली की, आदेशाचे उल्लंघन झाले आहे तर, तो --

- (a) अशा प्रकारे अभिग्रहण केलेली अत्यावश्यक वस्तू;
- (b) ज्यात अशी अत्यावश्यक वस्तू आढळली असेल असे कोणतेही आवेष्टन, आच्छादन किंवा पात्र; आणि
- (c) अशी अत्यावश्यक वस्तू वाहून नेण्यासाठी ज्याचा वापर करण्यात आला असेल असे कोणतेही जनावर, वाहन, जलयान किंवा अन्य यान जप्त करण्याचा आदेश देऊ शकेल :

परंतु, या अधिनियमाच्या इतर कोणत्याही उपबंधान्वये करण्यात येईल अशा कोणत्याही कारवाईस बाधा न येता, कोणतीही अन्नधान्ये किंवा खाद्य तेलबिया ही, त्यांच्या संबंधात कलम ३ अन्वये काढण्यात आलेल्या आदेशानुसार एखाद्या उत्पादकाकडून अभिग्रहण केली असून, जर अभिग्रहण केलेली अन्नधान्ये किंवा खाद्य तेलबिया त्याने उत्पादन केलेल्या असल्यास, त्यांचे या कलमान्वये जप्त करण्यात येणार नाही :

परंतु, आणखी असे की, भाडे घेऊन मालाची किंवा प्रवाशांची वाहतूक करण्यासाठी वापरण्यात येणारे कोणतेही जनावर, वाहन, जलयान किंवा अन्य यान याच्या बाबतीत, असे जनावर, वाहन, जलयान किंवा अन्य यान याद्वारे ज्या अत्यावश्यक वस्तूंची वाहतूक करण्याचा प्रयत्न होता त्या वस्तूंच्या अधिहरणाऐवजी, तिच्या अभिग्रहणाच्या तारखेला असणाऱ्या तिच्या किमतीपेक्षा जास्त होणार नाही इतका द्रव्यदंड भरण्याचा विकल्पाधिकार असे जनावर, वाहन, जलयान किंवा अन्य यान याच्या मालकाला देण्यात येईल.

(२) जर पोट-कलम (१) खाली अभिग्रहणाचे वृत्त मिळाल्यावर किंवा कोणत्याही अत्यावश्यक वस्तूंची तपासणी केल्यावर जिल्हाधिकाऱ्याचे असे मत झाले की, ती अत्यावश्यक वस्तू लवकर व जात्या नाशिवंत आहे, किंवा अन्यथा सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने पुढील कृती समयोचित आहे, तर तो -

- (i) या अधिनियमाखाली किंवा त्या-त्या काळी अंमलात असणाऱ्या अन्य कोणत्याही कायद्याखाली अशा अत्यावश्यक वस्तूसाठी काही नियंत्रित किंमत निश्चित केली असल्यास, अशा किमतीला ती विकण्याचा आदेश देऊ शकेल; अथवा
- (ii) अशी किंमत निश्चित केली नसेल तर; ती जाहीर लिलाव करून विकण्याचा आदेश देऊ शकेल :

परंतु, केंद्र शासनाने किंवा एखाद्या राज्य शासनाने या अधिनियमान्वये किंवा त्या-त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यान्वये ज्याची किरकोळ विक्रीची किंमत निश्चित केली असेल अशा कोणत्याही अत्यावश्यक वस्तूंच्या बाबतीत, जिल्हाधिकारी, तिचे न्यायोचित वितरण व्हावे व ती रास्त भावात उपलब्ध व्हावी म्हणून, याप्रमाणे निश्चित केलेल्या किमतीला रास्त भावाच्या दुकानांतून ती विकण्यात यावी असा आदेश देऊ शकेल.

(३) पूर्वोक्तानुसार कोणतीही अत्यावश्यक वस्तू विकण्यात येईल तेव्हा, तिच्या विक्रीचे उत्पन्न हे, त्यातून अशा विक्रीचा किंवा लिलावाचा खर्च अथवा त्यासंबंधीचा इतर आनुषंगिक खर्च वजा करून,-

- (a) जिल्हाधिकाऱ्याने अखेरीस जमीचा आदेश काढला असेल तर,
- (b) कलम ६-C च्या पोट-कलम (१) खाली अपिलान्ती काढलेल्या आदेशाद्वारे तसे आवश्यक केले असेल तर, किंवा
- (c) या कलमाखाली ज्याबाबत जमीचा आदेश काढला असेल त्या आदेशाच्या उल्लंघनाबद्दल भरलेल्या खटल्यात, संबंधित व्यक्ती दोषमुक्त करण्यात आली असेल तर,

मालकाला किंवा ज्या व्यक्तीकडून ती वस्तू अभिग्रहण करण्यात आली त्या व्यक्तीला देण्यात येईल.

६-B. अत्यावश्यक वस्तू जप्त करण्यापूर्वी "कारण दाखवा" नोटीस काढणे :-

(१) कलम ६-A खाली कोणत्याही अत्यावश्यक वस्तूचे, आवेष्टनाचे, आच्छादनाचे, पात्राचे, जनावराचे, वाहनाचे, जलयानाचे किंवा अन्य यानाचे जमीचा आदेश, अशा अत्यावश्यक वस्तूंच्या, आवेष्टनाच्या, आच्छादनाच्या, पात्राच्या, जनावराच्या, वाहनाच्या, जलयानाच्या किंवा अन्य यानाच्या मालकाला अथवा जिच्याकडून ती अभिग्रहण करण्यात आली असेल त्या व्यक्तीला-

- (a) ज्या कारणावरून (अत्यावश्यक वस्तूचे), आवेष्टन, आच्छादन, पात्र, जनावर, वाहन, जलयान किंवा अन्य यान जप्त करण्यात येत आहे ती कारणे कळवणारी लेखी नोटीस देण्यात आल्याशिवाय;
- (b) जमीच्या कारणाविरुद्ध, नोटिशीमध्ये विनिर्दिष्ट असेल अशा वाजवी मुदतीत लेखी अभिवेदन करण्याची संधी दिल्याशिवाय; आणि

(c) त्या बाबतीत त्याला आपले म्हणणे मांडण्याची वाजवी संधी दिल्याशिवाय, काढला जाणार नाही.

(२) जर कोणत्याही जनावराच्या, वाहनाच्या, जलयानाच्या किंवा अन्य यानाच्या मालकाने आपल्या स्वतःच्या, त्याचा कोणताही एजंट असल्यास त्या एजंटच्या आणि असे जनावर, वाहन, जलयान किंवा अन्य यान ताब्यात असणाऱ्या, व्यक्तीच्या नकळत त्या जनावराचा, वाहनाचा, जलयानाचा किंवा त्या अन्य यानाचा अत्यावश्यक वस्तूची ने-आण करण्यासाठी वापर करण्यात आला होता किंवा असा वापर उक्त मालक, एजंट आणि उक्त व्यक्ती यांच्या मूकानुमतीने झाला नव्हता, आणि तसेच त्यांपैकी प्रत्येकाने असा वापर करण्यात येऊ नये म्हणून सर्व वाजवी व आवश्यक असे सावधगिरीचे उपाय योजले होते असे, जिल्हाधिकाऱ्याची खात्री होईल अशा रीतीने सिद्ध करून दाखवले तर त्या बाबतीत, पोट-कलम (१) च्या उपबंधास बाध न येता, ते जनावर वाहन, जलयान किंवा अन्य यान याचे कलम ६ क अन्वये जप्त करण्याविषयी कोणताही आदेश काढण्यात येणार नाही.

(३) कोणतीही अत्यावश्यक वस्तू, आवेष्टन, आच्छादन, पात्र, जनावर, वाहन, जलयान किंवा अन्य यान जप्त करण्याचा आदेश काढण्यापूर्वी, पोट-कलम (१) च्या खंड (1) खाली नोटीस देताना जर त्या खंडातील उपबंधाचे सारतः पालन झाले असेल तर, एरव्ही त्या नोटीशीत काही उणीव राहिली वा गैरनियम बाब झाली म्हणून तेवढ्या कारणावरून तो आदेश विधिबाह्य ठरणार नाही.

६-C. अपील :-

(१) कलम ६-A खाली काढण्यात आलेल्या अधिहरणाच्या आदेशामुळे आपल्यावर अन्याय झाला आहे असे वाटणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला, असा आदेश तिला कळविण्यात आल्याच्या दिनांकापासून एका महिन्याच्या आत संबंधित राज्य शासनाकडे अपील करता येईल आणि राज्य शासन, अपीलकर्त्याला आपले म्हणणे मांडण्याची संधी दिल्यानंतर, स्वतःस योग्य वाटेल त्याप्रमाणे, ज्याच्या विरुद्ध अपील करण्यात आले आहे तो आदेश कायम करणारा, त्यात फेरबदल करणारा किंवा तो रद्द करणारा असा आदेश काढील.

(२) जेव्हा कलम ६-A खालील आदेशात त्या राज्य शासनाकडून फेरबदल करण्यात आले असतील किंवा तो रद्द करण्यात आला असेल अथवा ज्या आदेशांच्या संबंधात कलम ६-A खाली जप्तीचा आदेश देण्यात आला आहे त्या आदेशाचे उल्लंघन केल्याबद्दल सुरू करण्यात आलेल्या अभियोगात निबद्ध असलेल्या व्यक्तीला दोषमुक्त करण्यात आले असेल आणि दोन्ही प्रकरणी अभिग्रहण करण्यात आलेली अत्यावश्यक वस्तू कोणत्याही कारणास्तव परत करता येणे शक्य नसेल तर, ती अत्यावश्यक वस्तू जणू काही शासनाला विकण्यात आलेली असावी त्याप्रमाणे अशा व्यक्तींना कलम ६-A च्या पोट-कलम (३) मध्ये उपबंधित केलेले खेरीज करून एरव्ही, तिची किंमत, त्या अत्यावश्यक वस्तूच्या अभिग्रहणाच्या दिवसापासून हिशेब करून ठरवलेल्या वाजवी व्याजासहित देण्यात येईल आणि अशी किंमत -

- अन्नधान्ये, खाद्य तेलबिया किंवा खाद्य तेले यांच्या बाबतीत, कलम ३, पोट-कलम (३-b) च्या मधील तरतुदीनुसार;
- साखरेच्या बाबतीत, कलम ३, पोटकलम (३ग) मधील तरतुदीनुसार; आणि
- अन्य कोणत्याही अत्यावश्यक वस्तूच्या बाबतीत, कलम ३, पोट-कलम (३) मधील तरतुदीनुसार, ठरवली जाईल.

६-D. जप्तीचा निवाडा इतर शिक्षांच्या आड यावयाचा नाही :-

या अधिनियमाखाली जिल्हाधिकाऱ्याने जप्तीचा निवाडा दिला म्हणून, त्यामुळे बाधित झालेल्या व्यक्तीला, या अधिनियमाखाली ती व्यक्ती ज्या कोणत्याही शिक्षेला पात्र असेल ती शिक्षा ठोठावली जाण्यास प्रतिबंध होणार नाही.

६-E. विवक्षित प्रकरण अधिकारितेला आडकाठी :-

जेव्हा केव्हा एखादी अत्यावश्यक वस्तू तिच्या संबंधात कलम ३ खाली काढण्यात आलेल्या आदेशाला अनुसरून अभिग्रहण करण्यात आली असेल तेव्हा, अशा मालमत्तेचा कब्जा, सुपूर्दगी, विल्हेवाट किंवा वितरण यासंबंधी आदेश काढण्याची अधिकारिता जिल्हाधिकाऱ्याला किंवा, यथास्थिती कलम ६-C खालील संबंधित राज्य शासनाला असेल, आणि त्या-त्या काळी अंमलात असलेल्या अन्य कोणत्याही कायद्यात विरुद्ध असे काहीही अंतर्भूत असले तरी, कोणतेही न्यायालय, अधिकरण किंवा अन्य प्राधिकरण यांना ती अधिकारिता असणार नाही.

७. शिक्षा :-

(१) जर कोणत्याही व्यक्तीने कलम ३ खाली काढण्यात आलेल्या आदेशाचे उल्लंघन केले तर,--

(a) ती व्यक्ती -

- (i) त्या कलमाच्या पोट-कलम (२) च्या खंड (h) किंवा (i) ला अनुलक्षून दिलेल्या आदेशाच्या बाबतीत, एक वर्षापर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाच्या शिक्षेस आणि द्रव्यदंडासही पात्र होईल; आणि
- (ii) अन्य कोणत्याही आदेशाच्या बाबतीत, तीन महिन्यांहून कमी नसेल; परंतु सात वर्षापर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाच्या शिक्षेस आणि द्रव्यदंडासही पात्र होईल;

(b) जिच्याबाबत आदेशाचे व्यतिक्रमण झाले असेल अशी कोणतीही मालमत्ता जप्त होऊन शासनाकडे जमा होईल;

(c) ज्यामध्ये मालमत्ता आढळली ते आवेष्टन, आच्छादन किंवा पात्र आणि मालमत्तेच्या ने-आणसाठी वापरण्यात आलेले कोणतेही जनावर, वाहन, जलयान किंवा अन्य यान हे, न्यायालयाने तसा आदेश दिल्यास, जप्त होऊन शासनाकडे जमा होईल.

(२) कलम ३ च्या पोट-कलम (४) मधील खंड (b) खाली ज्या कोणत्याही व्यक्तीला निदेश दिलेला असेल ती व्यक्ती त्या निदेशाचे अनुपालन करण्यास चुकली तर, तीन महिन्यांपेक्षा कमी नसेल व सात वर्षापर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाच्या शिक्षेस आणि द्रव्यदंडासही ती पात्र होईल :

(२-A) पोट-कलम (१) खंड (a) चा उपखंड (ii) या अन्वये किंवा पोट-कलम (२) अन्वये एखाद्या अपराधाबद्दल सिद्धदोष ठरलेली कोणतीही व्यक्ती त्याच उपबंधाखालील अपराधाबद्दल पुन्हा सिद्धदोष ठरली असेल तर, ती व्यक्ती दुसऱ्या व त्यानंतरच्या प्रत्येक अपराधाबद्दल सहा महिन्यांहून कमी नसेल; परंतु सात वर्षापर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाच्या शिक्षेस आणि द्रव्यदंडासही पात्र होईल :

(३) एखादी व्यक्ती पोट-कलम (१) खालील अपराधाबद्दल सिद्धदोष ठरलेली असून जर अत्यावश्यक वस्तूबाबतच्या आदेशाचे उल्लंघन केल्याबाबत त्याच पोट-कलमाखाली ती पुन्हा सिद्धदोष ठरली असेल तर, ज्या न्यायालयाने तिला सिद्धदोष ठरवले ते न्यायालय त्या पोट-कलमाखाली देण्यात येईल अशा कोणत्याही दंडाव्यतिरिक्त, आदेशाद्वारे, त्या व्यक्तीने आदेशात न्यायालयाकडून विनिर्दिष्ट करण्यात येईल त्याप्रमाणे किमान सहा महिने इतक्या कालावधीत त्या अत्यावश्यक वस्तूच्या संबंधात कोणताही व्यापारधंदा चालवू नये असे निदेशित करील.

७-A . विवक्षित रकमा जमीन-महसुलाची थकबाकी म्हणून वसूल करण्याचा केंद्र शासनाचा अधिकार :-

(१) जेव्हा -

(a) कलम ३ अन्वये काढलेल्या कोणत्याही आदेशानुसार कोणतीही रक्कम भरण्यास, किंवा

(b) त्या कलमान्वये काढलेल्या कोणत्याही आदेशाद्वारे किंवा त्यानुसार स्थापन केलेल्या कोणत्याही लेख्याच्या किंवा निधीच्या जमाखाती कोणतीही रक्कम अनामत ठेवण्यास,

दायी असलेली कोणतीही व्यक्ती अशी संपूर्ण रक्कम किंवा तिचा काही अंश भरण्यात किंवा अनामत ठेवण्यात कोणतीही कसूर करील तेव्हा, ज्या रकमेच्या बाबतीत अशी कसूर करण्यात आली असेल ती रक्कम मग असा आदेश 'अत्यावश्यक वस्तू (विशोधन) अधिनियम, १९८४' च्या प्रारंभापूर्वी किंवा नंतर दिलेला असो, आणि अशी रक्कम भरण्याचे किंवा अनामत ठेवण्याचे अशा व्यक्तीवरील दायित्व अशा प्रारंभापूर्वी किंवा नंतर निर्माण झालेले असो, जमीन-महसुलाची थकबाकी म्हणून शासनाला अशा कसुरीच्या दिनांकापासून ते अशा रकमेच्या वसुलीच्या दिनांकापर्यंत दरसाल दर शेकडा सहा दराने तीवर देय होणाऱ्या सरळ व्याजासहित वसूल करता येण्यासारखी असेल.

(२) पोट-कलम (१) अन्वये वसूल केलेल्या रकमेबाबत अशी रक्कम भरण्याचे किंवा अनामत ठेवण्याचे दायित्व ज्या आदेशान्वये निर्माण झाले त्या आदेशानुसार कार्यवाही करण्यात येईल.

(३) त्या-त्या काळी अमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यामध्ये किंवा विरुद्ध अशा कोणत्याही संविदेमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, न्यायालय, अधिकरण किंवा अन्य प्राधिकरण पोट-कलम (१) च्या उपबंधानुसार जमीन-महसुलाची थकबाकी म्हणून कोणतीही रक्कम वसूल करण्यापासून कोणत्याही शासनास मनाई करणारा किंवा निरुद्ध करणारा कोणताही व्यादेश देणार नाही किंवा आदेश काढणार नाही.

(४) ज्या आदेशानुसार पोट-कलम (१) खालील जमीन-महसुलाची थकबाकी म्हणून कोणतीही रक्कम शासनाने वसूल केलेली असेल तो आदेश सक्षम न्यायालयाने शासनाला आपली बाजू मांडण्याची वाजवी संधी दिल्यानंतर विधिबाह्य असल्याचे घोषित केले तर, याप्रमाणे वसूल केलेली रक्कम ज्या व्यक्तीकडून वसूल केली होती त्या व्यक्तीला शासन अशा रकमेच्या वसुलीच्या दिनांकापासून ते अशी रक्कम परत करावयाच्या दिनांकापर्यंत दरसाल दरशेकडा सहा दराने तीवर देय होणाऱ्या सरळ व्याजासहित परत देईल.

स्पष्टीकरण - ह्या कलमाच्या प्रयोजनार्थ "शासन" याचा अर्थ, कलम ३ खालील संबंधित आदेश ज्याने काढला ते शासन अथवा कोणत्याही शासनास दुय्यम असलेल्या अधिकाऱ्याने, किंवा प्राधिकरणाने असा आदेश काढला असेल तेथे ते शासन असा आहे.

८. प्रयत्न आणि अपप्रेरणा

जी व्यक्ती कलम ३ खाली दिलेल्या आदेशाचे उल्लंघन करण्याचा प्रयत्न करील किंवा उल्लंघन करण्यास अपप्रेरणा देईल अशा कोणत्याही व्यक्तीने त्या आदेशाचे उल्लंघन केले असल्याचे मानले जाईल :

परंतु, कलम २ च्या खंड (a) चा उपखंड (iv-a) किंवा उपखंड (v) मध्ये नमूद केलेल्या स्वरूपाची कोणतीही अत्यावश्यक वस्तू अशा अत्यावश्यक वस्तूचा धंदा किंवा व्यापार करण्यासाठी नव्हे तर स्वतःच्या वापरासाठी किंवा स्वतःच्या कुटुंबातील कोणत्याही व्यक्तीच्या किंवा आपणावर अवलंबून असणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीच्या वापरासाठी प्राप्त करण्याच्या प्रयोजनार्थ काढलेल्या कोणत्याही आदेशाचे उल्लंघन करण्यास एखाद्या व्यक्तीने अपप्रेरणा दिली असेल अशा बाबतीत, कलम ७ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, आणि न्यायालय न्यायनिर्णयात कारणे नमूद करून त्या कारणास्तव फक्त दंडाची शिक्षा देऊ शकेल.

९. खोटे कथन :-

जर कोणतीही व्यक्ती --

- (i) कलम ३ खाली देण्यात आलेल्या कोणत्याही आदेशाद्वारे कथन करण्यास किंवा कोणतीही माहिती सादर करण्यास तिला फर्मावण्यात आले असताना, कोणत्याही महत्वाच्या तपशिलाबाबत जे खोटे आहे अथवा जे खरे आहे असा तिचा समज नाही असे कथन करील किंवा अशी माहिती देईल तर, किंवा
- (ii) अशा आदेशानुसार तिने जे कोणतेही पुस्तक हिशेब, अभिलेख, अधिकथन, विवरण किंवा अन्य दस्तऐवज ठेवणे किंवा सादर करणे आवश्यक आहे त्यामध्ये पूर्वोक्तानुसार असे कोणतेही कथन करील तर,

ती पाच वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासास किंवा द्रव्यदंडास किंवा दोन्ही शिक्षांस पात्र होईल.

१०. कंपन्यांनी केलेले अपराध :-

(१) कलम ३ खाली दिलेल्या आदेशाचे उल्लंघन करणारी व्यक्ती जर एखादी कंपनी असेल तर, आदेशाचे उल्लंघन झाले त्यावेळी जी कंपनीची हुकूमतदार असेल आणि कंपनीच्या कामकाज चालनाबद्दल तिला जबाबदार असेल अशी प्रत्येक व्यक्ती व तसेच कंपनीही उल्लंघनाबद्दल दोषी असल्याचे मानण्यात येईल आणि विरुद्ध कारवाई केली जाण्यास व तदनुसार शिक्षा मिळण्यास ती पात्र होईल :

परंतु जर अशा कोणत्याही व्यक्तीने उल्लंघन आपल्या नकळत घडले किंवा असे उल्लंघन होऊ नये यासाठी आपण सर्व प्रकारे यथायोग्य तत्परता दाखविली होती असे शाबीत केले तर, या पोट-कलमामध्ये अंतर्भूत असलेल्या कोणत्याही गोष्टीमुळे ती व्यक्ती कोणत्याही शिक्षेस पात्र होणार नाही.

(२) पोट-कलम (१) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, या अधिनियमाखालील अपराध कंपनीने केलेला असून तो कंपनीचा कोणताही संचालक, व्यवस्थापक, कार्यवाह किंवा अन्य अधिकारी याच्या संमतीने किंवा मूकानुमतीने करण्यात आला आहे अथवा त्याच्या हलगर्जीपणाशी त्याचा कारणसंबंध जोडता येण्यासारखा आहे असे शाबीत झाले तर, असा संचालक, व्यवस्थापक, कार्यवाह किंवा अन्य अधिकारी हेसुद्धा अपराधाबद्दल दोषी असल्याचे मानण्यात येईल आणि त्यांच्याविरुद्ध कारवाई केली जाण्यास व तदनुसार शिक्षा मिळण्यास ते पात्र होतील.

स्पष्टीकरण - या कलमाच्या प्रयोजनार्थ -

- (a) "कंपनी" याचा अर्थ, कोणताही निगमनिकाय असा आहे आणि त्यात, पेढी किंवा अन्य व्यक्ती-संघ यांचा समावेश आहे;
- (b) "संचालक" याचा पेढीच्या संबंधातील अर्थ, पेढीतील भागीदार असा आहे,

१०-A . अपराध दखलपात्र आणि बिनजामिनी असणे :-

'फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३' यात काहीही असले तरी, या अधिनियमान्वये शिक्षापात्र असलेला प्रत्येक अपराध हा दखलपात्र आणि बिनजामिनी असेल.

१०-B. या अधिनियमान्वये सिद्धदोषी ठरलेल्या कंपन्यांचे नाव, धंद्याचे ठिकाण, इत्यादी प्रसिद्ध करण्याचा न्यायालयाचा अधिकार :-

(१) कोणतीही कंपनी या अधिनियमान्वये सिद्धदोष ठरली असेल त्याबाबतीत, अशा कंपनीला सिद्धदोष ठरवणाऱ्या न्यायालयास, अशा कंपनीचे नाव व त्या कंपनीच्या कामकाजाचे ठिकाण, तिने केलेल्या उल्लंघनाचे स्वरूप कंपनीला अशा रीतीने सिद्धदोष

ठरवण्यात आले आहे ही वस्तुस्थिती आणि प्रकरणाच्या वस्तुस्थितीनुरूप न्यायालयास योग्य वाटेल असा इतर तपशील न्यायालय निदेश देईल अशा वृत्तपत्रांत व अशा रीतीने कंपनीच्या खर्चाने प्रसिद्ध करण्याची व्यवस्था करण्याचा अधिकार असेल.

(२) न्यायालयाच्या आदेशाविरुद्ध अपील करावयाच्या मुदतीत कोणतेही अपील करण्यात न येता असा कालावधी संपेतोपर्यंत किंवा असे अपील करण्यात आले असल्यास ते निकालात निघेतोपर्यंत पोट-कलम (१) खालील माहिती प्रसिद्ध केली जाणार नाही.

(३) पोट-कलम (१) अन्वये माहिती प्रसिद्ध करण्यास येणाऱ्या खर्चाची रक्कम ही जणू न्यायालयाने केलेल्या द्रव्यदंडाची रक्कम आहे असे समजून ती कंपनीकडून वसूल करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण - या कलमाच्या प्रयोजनार्थ 'कंपनी' या शब्दाचा अर्थ, कलम १० च्या स्पष्टीकरणातील खंड (a) यात त्या शब्दास जो अर्थ दिला असेल त्या अर्थाप्रमाणे असेल.

१०-C. आरोपीची मानसिक अवस्था दोषार्ह असल्याचे गृहीत धरणे :-

(१) ज्या अपराधाच्या बाबतीत आरोपीची मानसिक अवस्था दोषार्ह असणे आवश्यक असेल अशा, या अधिनियमाखालील अपराधाच्या बाबतीतील कोणत्याही खटल्यात न्यायालय अशी मानसिक अवस्था होती असे गृहीत धरील. परंतु त्या खटल्यात जी कृती अपराध म्हणून आरोपीत करण्यात आली नसेल अशा कोणत्याही कृतीच्या बाबतीत आपली कोणत्याही प्रकारे अशी दोषार्ह मानसिक अवस्था नव्हती हे सिद्ध करून आरोपीला आपला बचाव करता येईल.

स्पष्टीकरण - या कलमातील "दोषार्ह मानसिक अवस्था" या शब्दप्रयोगात उद्देश, हेतू, वस्तुस्थिती माहीत असणे आणि वस्तुस्थितीवर विश्वास ठेवणे किंवा विश्वास ठेवण्यास कारण असणे या गोष्टींचा समावेश होतो.

(२) जेव्हा न्यायालय एखाद्या गोष्टीचे अस्तित्व पुरेसे शंकातीत असल्याचे मानील तेव्हाच ती गोष्ट या कलमाच्या प्रयोजनार्थ सिद्ध झाली आहे असे समजले जाईल - केवळ अशा गोष्टीचे अस्तित्व दाट संभाव्यतेमुळे प्रस्थापित होते म्हणून नव्हे.

११. अपराधांची दखल घेणे :-

कोणतेही न्यायालय, या अधिनियमाखाली शिक्षापात्र असलेल्या अपराधाबाबत भारतीय दंड संहिता' १८६० (१८६० चा ४५), कलम २१ मधील व्याख्येनुसार लोकसेवक असलेल्या एखाद्या व्यक्तीने किंवा कोणत्याही व्यथित व्यक्तीने मग अशी व्यक्ती संघटनेची सभासद असो अथवा नसो किंवा कोणत्याही मान्यताप्राप्त ग्राहक संघटनेनी अशा अपराधाच्या घटकतथ्यांसंबंधी लेखी अहवाल सादर केल्याखेरीज दखल घेणार नाही.

स्पष्टीकरण :- या कलमाच्या आणि कलम १२-AA च्या प्रयोजनासाठी "मान्यताप्राप्त ग्राहक संघटना" याचा अर्थ, कंपनी अधिनियम, १९५६ (१९५६ चा १) किंवा त्या-त्या काळी अमलात असलेला कोणताही इतर कायदा या अन्वये नोंदणी केलेली स्वेच्छा ग्राहक संघटना असा असेल.

२८. शासकीय गुपिते अधिनियम, १९२३

(१९२३ चा अधिनियम क्रमांक १(९)^१

(१५ फेब्रुवारी १९९४ रोजी यथाविद्यमान)

(२ एप्रिल १९२३)

शासकीय गुपितांशी संबंधित असलेला ^२* * * कायदा एकत्रित व विशोधित करण्यासाठी अधिनियम

३ * * *

ज्याअर्थी ^२* * * शासकीय गुपितांशी संबंधित असलेला कायदा एकत्रित व विशोधित करणे समयोचित आहे :

त्याअर्थी, याद्वारे, पुढीलप्रमाणे अधिनियमित करण्यात येत आहे-

४[१. संक्षिप्त नाव व विस्तार व प्रयुक्ती :-

(१) या अधिनियमास शासकीय गुपिते अधिनियम, १९२३ असे म्हणता येईल.

(२) त्याचा विस्तार संपूर्ण भारतभर आहे व तो भारताबाहेर असलेले शासनाचे सेवक व भारतीय नागरिक यांनाही लागू आहे.]

२. व्याख्या :-

विषय किंवा संदर्भ यात काहीही प्रतिकूल नसेल तर, या अधिनियमामध्ये-

(१) शासनाच्या मालकीच्या जागेच्या कोणत्याही विभागाच्या ताब्यात असलेल्या जागेचा अंतर्भाव आहे- मग अशी जागा शासनाकडे प्रत्यक्षात निहित झालेली असो वा नसो;

५ * * *

(२) संसूचित करणे किंवा ग्रहण करणे या क्रियांचा निर्देश करणाऱ्या शब्दप्रयोगांत, कोणतीही गोष्ट संसूचित करणाऱ्या किंवा ग्रहण करण्याच्या क्रियेचा समावेश आहे- मग अशी गोष्ट संपूर्णतः संसूचित किंवा ग्रहण केलेली असो किंवा अंशतः संसूचित किंवा ग्रहण केलेली असो, आणि प्रत्यक्ष रेखाटन, आराखडा, नमुनाकृती, वस्तू, टिप्पणी, दस्तऐवज किंवा माहिती संसूचित किंवा ग्रहण केलेले असो अथवा त्यांचा केवळ आशय, तात्पर्य किंवा वर्णन संसूचित किंवा ग्रहण केलेले असो; कोणतेही रेखाटन, आराखडा, नमुनाकृती, वस्तू, टिप्पणी किंवा दस्तऐवज मिळविणे किंवा ठेवून घेणे याचा निर्देश करणाऱ्या शब्दप्रयोगांत, कोणतेही संपूर्ण रेखाटन, आराखडा, नमुनाकृती, वस्तू, टिप्पणी किंवा दस्तऐवज, अथवा त्यांचा कोणताही भाग यांची नक्कल करणे किंवा नक्कल करवणे याचा समावेश आहे; आणि कोणतेही रेखाटन, आराखडा, नमुनाकृती, वस्तू, टिप्पणी किंवा दस्तऐवज संसूचित करण्याचा

१. हा अधिनियम पुढील ठिकाणी विस्तारित करण्यात आला आहे :- १९६२ चा अधिनियम १२. कलम ३ आणि अनुसूची यांद्वारे गोवा, दमण व दीव यांवर; १९६३ चा विनियम ६. कलम २ आणि अनुसूची १ यांद्वारे दादरा व नगर हवेलीवर; १९६३ च विनियम ७. कलम ३ व अनुसूची १ यांद्वारे पाँडिचेरीवर : आणि १९६५ चा विनियम ८. कलम ३ व अनुसूची यांद्वारे लखदीव, मिनिक्ॉय व अमिनदीवी बेटांवर.

२. अनुकूलन आदेश, १९५०. द्वारे "प्रांतामधील" हे शब्द गाळले.

३. वरील आदेशाद्वारे प्रास्ताविकेचे पहिले दोन परिच्छेद गाळले.

४. १९६७ चा अधिनियम २४. कलम २ द्वारे अगोदरच्या कलमाऐवजी घातले.

५. अनुकूलन आदेश. १९३७ द्वारे घातलेला खंड(१क) अनुकूलन आदेश, १९४८ द्वारे निरसित केला.

निदेश करणाऱ्या शब्दप्रयोगात, असे रेखाटन, आराखडा, नमुनाकृती, वस्तू, टिप्पणी किंवा दस्तऐवज हस्तांतरित किंवा रवाना करणे याचा समावेश आहे;

(३) "दस्तऐवज" यात, दस्तऐवजाच्या भागाचा समावेश आहे;

(४) "नमुनाकृती" यात, संकल्पचित्र, आकृतिबंध व नमुना यांचा समावेश आहे;

(५) "युद्धसामग्री" यात, युद्धामध्ये उपयोग करण्यासाठी योजलेले किंवा युद्धामध्ये उपयोग करण्यासाठी अनुकूल करून घेतलेले कोणतेही संपूर्ण जहाज, पाणबुडी, विमान, रणगाडा किंवा तत्सम इंजिन, शस्त्रे व दारुगोळा, पाणतीर किंवा सुरंग किंवा त्याचा कोणताही भाग, आणि अशा कामासाठी उपयोगी पडावी या उद्देशाने प्रत्यक्षात तयार केलेली किंवा सुचवलेली इतर कोणतीही वस्तू, सामग्री किंवा साधन यांचा समावेश आहे;

(६) "शासनाच्या अखत्यारीखालील पद" यामध्ये, शासनाच्या * * * कोणत्याही विभागातील किंवा त्याच्या अखत्यारीखालील कोणतेही पद किंवा नोकरी याचा समावेश आहे;

(७) "छायाचित्र" यामध्ये न धुतलेली फिल्म किंवा प्लेट याचा समावेश आहे;

(८) "प्रतिषिद्ध जागा" याचा अर्थ पुढीलप्रमाणे आहे :-

- (a) शासनाच्या मालकीचे किंवा शासनाच्या ताब्यात असलेले अथवा शासनाच्यातर्फे ताब्यात असलेले कोणतेही संरक्षण बांधकाम, दारुगोळा कारखाना, नौसैनिकी, सैनिकी, सैनिकी किंवा वायुसैनिकी आस्थापना किंवा ठाणे, सुरंग, सुरंगक्षेत्र, छावणी, जहाज किंवा विमान, याप्रमाणे शासनाच्या मालकीचे किंवा त्याच्या ताब्यात असलेले कोणतेही लष्करी तारायंत्र किंवा दूरध्वनीयंत्रणा, याप्रमाणे शासनाच्या मालकीचे किंवा त्याच्या ताब्यात असलेले कोणतेही बिनतारी केंद्र किंवा संकेतन केंद्र किंवा कार्यालय आणि याप्रमाणे शासनाच्या मालकीचा किंवा त्याच्या ताब्यात असलेला असा आणि कोणतीही युद्धसामग्री किंवा तिच्याशी संबंधित असलेली कोणतीही रेखाटने, आराखडे, नमुनाकृती किंवा दस्तऐवज (प्रकरणपरत्वे), बांधण्याच्या, दुरुस्त करण्याच्या, तयार करण्याच्या किंवा साठविण्याच्या प्रयोजनासाठी किंवा युद्धाच्या वेळी वापरण्यासाठी कोणतेही धातू, तेल किंवा खनिजद्रव्ये मिळविण्याच्या प्रयोजनासाठी वापरण्यात येणारा कोणताही कारखाना, गोदीक्षेत्र, किंवा इतर जागा;
- (b) शासनाशी किंवा त्याच्या वतीने कोणत्याही व्यक्तीशी, किंवा अन्यथा शासनाच्या वतीने केलेल्या करारान्वये या जागेत कोणतेही युद्धसामग्री किंवा तिच्याशी संबंधित असलेली कोणतीही रेखाटने, नमुनाकृती, आराखडे किंवा दस्तऐवज तयार करण्यात येतात, त्यात दुरुस्ती करण्यात येते, ते मिळवण्यात येतात किंवा साठवण्यात येतात अशी शासनाच्या मालकीची नसलेली कोणतीही जागा;
- (c) जी जागा, तिच्या संबंधातील माहिती किंवा त्या जागेला होणारी हानी शत्रूला उपयुक्त ठरेल या कारणावरून केंद्र शासनाने, शासकीय राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे, या अधिनियमाच्या प्रयोजनासाठी प्रतिषिद्ध जागा म्हणून त्या त्या वेळी घोषित केली असेल व जेथे तिच्या संबंधातील अधिसूचनेची इंग्रजीमधील व तेथील स्थानिक भाषेतील एक प्रत लावण्यात आलेली असेल अशी शासनाच्या मालकीची किंवा शासनाच्या प्रयोजनासाठी वापरण्यात येणारी कोणतीही जागा;
- (d) जी कोणतीही रेल्वे, सडक, मार्ग किंवा जलमार्ग अगर जमिनीवरील किंवा पाण्यावरील दळणवळण इतर साधन (त्याचा

१. १९६७ चा अधिनियम २४, कलम ३ द्वारे "किंवा युनायटेड किंग्डमच्या शासनाच्या किंवा विविध कब्जातील कोणत्याही प्रदेशांच्या शासनाच्या" हा मजकूर गाळला.

भाग असलेली किंवा त्याच्याशी निगडित असलेली कोणतीही बांधकामे किंवा संरचना यासुद्धा), अथवा गॅस, पाणी किंवा वीज यासंबंधीची बांधकामे किंवा सार्वजनिक प्रयोजनांसाठी असलेली इतर बांधकामे यासाठी वापरण्यात येणारी जी कोणतीही जागा, अथवा शासनाच्या वतीने नव्हे तर अन्यथा जेथे कोणतीही युद्धसामग्री किंवा तिच्याशी संबंधित अशी कोणतीही रेखाटने, नमुनाकृती, आराखडे किंवा दस्तऐवज तयार करण्यात, दुरुस्त करण्यात किंवा साठवण्यात येत आहेत अशी जी कोणतीही जागा, तिच्या संबंधातील माहिती, किंवा तिचा विनाश अथवा तिला अडथळा किंवा तिच्यामध्ये केलेला हस्तक्षेप शत्रूला उपयुक्त ठरेल या कारणावरून केंद्र शासनाने **शासकीय राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे** या अधिनियमाच्या प्रयोजनांसाठी प्रतिषिद्ध जागा म्हणून त्या-त्या वेळी घोषित केले असेल व जेथे तिच्या संबंधातील त्या अधिसूचनेची इंग्रजीमधील व तेथील स्थानिक भाषेतील प्रत लावण्यात आलेली असेल ती रेल्वे, सडक, मार्ग किंवा जलमार्ग किंवा ते दळणवळणाचे साधन किंवा ती जागा;

(९) "रेखाटन" यामध्ये, कोणतेही छायाचित्र अथवा एखाद्या जागेचे किंवा वस्तूचे प्रतिरूपण करण्याची अन्य पद्धती यांचा समावेश आहे; आणि

१* * *

(१०) "पोलीस अधीक्षक" यामध्ये तत्सम किंवा त्याहून वरिष्ठ दर्जाचा कोणताही पोलीस अधिकारी, आणि केंद्र शासनाने ^{२*} * * या अधिनियमाच्या प्रयोजनांसाठी पोलीस अधीक्षकाच्या शक्ती ज्या व्यक्तीला प्रदान केल्या आहेत अशी कोणतीही व्यक्ती यांचा समावेश आहे.

३. हेरगिरीबद्दल शिक्षा :-

(१) जेव्हा कोणतीही व्यक्ती देशाची सुरक्षितता किंवा हित यास बाधक ठरणार्या कोणत्याही प्रयोजनासाठी,-

- कोणत्याही प्रतिषिद्ध जागेजवळ जाईल, तिची पाहणी करील, तिच्या जवळून जाईल किंवा तिच्या आसपास फिरकेल किंवा त्या जागेत प्रवेश करील तेव्हा; किंवा
- शत्रूला प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे उपयोगी पडण्याजोगे किंवा पडू शकेल असे किंवा पडावे म्हणून योजिलेले असे कोणतेही रेखाटन, आराखडा, नमुनाकृती किंवा टिप्पणी तयार करील तेव्हा; किंवा
- कोणतीही गुप्त शासकीय संकेतलिपी किंवा परवलीचा शब्द अथवा शत्रूला प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे उपयोगी पडण्याजोगे किंवा पडू शकेल असे किंवा पडावे म्हणून योजिलेले असे ^३[किंवा जी बाब उघड केल्यामुळे भारताची सार्वभौमता व एकात्मता, देशाची सुरक्षितता व विदेशी राज्यांशी असलेले मित्रत्वाचे संबंध यांच्यावर परिणाम होण्याची शक्यता आहे अशा बाबींशी जे संबंधित आहे असे] कोणतेही रेखाटन, आराखडा, नमुनाकृती, वस्तू किंवा टिप्पणी किंवा इतर कोणत्याही व्यक्तीला संसूचित करील तेव्हा,

ती व्यक्ती, तिचा अपराध हा, कोणतेही संरक्षण बांधकाम, दारुगोळा कारखाना, नौसैनिकी, सैनिकी किंवा वायुसैनिकी आस्थापना किंवा सुरंग, सुरंगक्षेत्र, कारखाना, गोदीक्षेत्र, छावणी, जहाज किंवा विमान याच्या संबंधातील किंवा अन्यथा शासनाच्या नौसैनिकी, सैनिकी किंवा वायुसैनिकी कारभाराच्या संबंधातील किंवा कोणत्याही गुप्त शासकीय संकेतलिपीच्या संबंधातील अपराध असेल त्या बाबतीत, चौदा वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या व इतर प्रकरणात तीन वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासास पात्र होईल.

१. अनुकूलन आदेश. १९५० द्वारे घातलेला खंड (९क) १९५१ चा अधिनियम ३, कलम ३ व अनुसूची यांद्वारे निरसित केला.

२. अनुकूलन आदेश, १९३७ द्वारे "किंवा कोणत्याही स्थानिक शासनाने" हा मजकूर गाळला.

३. १९६७ चा अधिनियम २४. कलम ४ द्वारे घातले.

(२) या कलमाखाली * * * शिक्षेस पात्र असलेल्या अपराधाबद्दल खटला भरण्यात आला असता, आरोपी व्यक्ती ही, देशाच्या सुरक्षिततेस किंवा हितास जो बाधक ठरेल असा हेतू दिसून येण्यासारखे कोणतेही विशिष्ट कृत्य केल्याबद्दल दोषी होती हे दाखवण्याची आवश्यकता असणार नाही, आणि, असे कोणतेही कृत्य तिच्याविरुद्ध सिद्ध झाले नाही तरीसुद्धा, जर प्रकरणाच्या परिस्थितीवरून किंवा तिच्या वर्तनावरून किंवा सिद्ध झालेल्या तिच्या ज्ञात चारित्र्यावरून तिचा हेतू हा देशाच्या सुरक्षिततेस किंवा हितास बाधक होता असे दिसून येत असेल तर, ती व्यक्ती दोषी ठरवली जाऊ शकेल; आणि जर कोणत्याही प्रतिषिद्ध जागेसंबंधीचे किंवा अशा जागेमध्ये वापरण्यात येणारे किंवा अशा जागेमधील कोणत्याही गोष्टींसंबंधीचे कोणतेही रेखाटन, आराखडा, नमुनाकृती, वस्तू, टिप्पणी, दस्तऐवज किंवा माहिती किंवा कोणतीही गुप्त शासकीय संकेतलिपी किंवा परवलीचा शब्द हा कायदेशीर प्राधिकारान्वये कार्य करणाऱ्या व्यक्तीखेरीज इतर कोणत्याही व्यक्तीने तयार केला असेल, मिळवला असेल, गोळा केला असेल, नमूद केला असेल, प्रसिद्ध केला असेल किंवा संसूचित केला असेल, आणि तिचा हेतू देशाच्या सुरक्षिततेस किंवा हितास बाधक होता हे प्रकरणाच्या परिस्थितीवरून किंवा तिच्या वर्तनावरून किंवा सिद्ध झालेल्या तिच्या ज्ञात चारित्र्यावरून दिसून येत असेल तर, असे रेखाटन, आराखडा, नमुनाकृती, वस्तू, टिप्पणी, दस्तऐवज, ^१[माहिती, संकेतलिपी किंवा परवलीचा शब्द हे] देशाच्या सुरक्षिततेस किंवा हितास बाधक अशा प्रयोजनासाठी तयार करण्यात, मिळवण्यात, गोळा करण्यात, नमूद करण्यात, प्रसिद्ध करण्यात किंवा संसूचित करण्यात आलेले असल्याचे गृहीत धरण्यात येईल.

४. परकीय हस्तकांबरोबर केलेले संपर्क व्यवहार हा विवक्षित अपराध केल्याचा पुरावा असणे :-

(१) कलम ३ खालील अपराधाबद्दल एखादा व्यक्तीविरुद्ध केल्या जाणाऱ्या कोणत्याही कार्यवाहीत त्या व्यक्तीचा परकीय हस्तकाशी-मग तो ^१[भारतात असो किंवा भारताबाहेर] असो-संपर्कव्यवहार चालू आहे किंवा तिने संपर्कव्यवहार चालू ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे ही गोष्ट देशाच्या सुरक्षिततेस किंवा हितास बाधक अशा प्रयोजनासाठी त्या व्यक्तीने शत्रूला प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे उपयोगी पडण्याजोगी किंवा पडू शकेल अशी किंवा पडावी म्हणून योजलेली माहिती मिळविलेली आहे किंवा मिळविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे हे सिद्ध करण्याच्या दृष्टीने संबद्ध ठरेल.

(२) या कलमाच्या प्रयोजनासाठी, परंतु पूर्वगामी उपबंधाच्या व्यापकतेला बाधा न येता,-

- (a) (i) जर एखादी व्यक्ती ^१[भारताच्या] आत किंवा बाहेर एखाद्या परकीय हस्तकाच्या पत्त्यावर त्याला भेटली असेल किंवा तिने परकीय हस्तकाबरोबर सहचर्य किंवा सहयोग केला असेल तर, किंवा
 - (ii) ^१[भारताच्या] आत किंवा बाहेर, एखाद्या परकीय हस्तकाचे नाव किंवा पत्ता किंवा त्याच्याबद्दलची इतर कोणतीही माहिती त्या व्यक्तीकडे मिळाली असेल किंवा तिने अन्य कोणत्याही व्यक्तीकडून मिळवली असेल तर,
- अशा व्यक्तीने एखाद्या परकीय हस्तकाशी संपर्कव्यवहार चालू ठेवला असल्याचे गृहीत धरता येईल;
- (b) “परकीय हस्तक” या शब्दप्रयोगात, जी कोणतीही व्यक्ती देशाच्या सुरक्षिततेस किंवा हितास बाधक असे कृत्य ^१[भारताच्या] आत किंवा बाहेर करण्याच्या प्रयोजनासाठी एखाद्या परकीय सत्तेने प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे नियुक्त केलेली असेल किंवा नियुक्त केलेली होती किंवा ती अशा प्रकारे नियुक्त केलेली आहे किंवा होती असा संशय घेण्यास रास्त कारणे आहेत असे दिसते अथवा जिने परकीय सत्तेच्या हितासाठी ^१[भारताच्या] आत किंवा बाहेर असे कृत्य केलेले असावे किंवा ते करण्याचा प्रयत्न केलेला असावा असा जिच्या संबंधात रास्त संशय असेल अशी कोणतीही व्यक्ती समाविष्ट आहे;

१. १९६७ चा अधिनियम २४. कलम ४ द्वारे, “चौदा वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाच्या” हा मजकूर गाळला.

२. १९६७ चा अधिनियम २४. कलम ४ द्वारे “किंवा माहिती” याऐवजी घातले.

३. १९५१ चा अधिनियम ३, कलम ३ व अनुसूची याद्वारे “देश” या ऐवजी हा शब्दोल्लेख घातला.

४. कित्ता- कलम ३ व अनुसूचीद्वारे “देश” याऐवजी हा शब्दोल्लेख घातला.

- (c) ^१[भारताच्या] आतील किंवा बाहेरील जे ठिकाण परकीय हस्तकासाठी अभिप्रेत असलेले संदेश ग्रहण करण्यासाठी वापरले जात असावे असा संशय घेण्यास रास्त कारणे असल्याचे दिसून येते, त्या ठिकाणचा असा कोणताही पत्ता, अथवा जेथे परकीय हस्तक राहतो किंवा संदेश देण्यासाठी किंवा ग्रहण करण्यासाठी त्याचा जेथे राबता असतो, किंवा जेथे तो कोणताही कामधंदा करतो असा कोणताही पत्ता हा परकीय हस्तकाचा पत्ता असल्याचे व अशा पत्त्यावर केलेला संपर्क-व्यवहार हा परकीय हस्तकाशी केलेला संपर्कव्यवहार असल्याचे गृहीत धरता येईल.

५. गैरपणे माहिती कळवणे इत्यादी :-

(१) एखाद्या व्यक्तीच्या ताब्यात किंवा नियंत्रणाखाली कोणतीही गुप्त शासकीय संकेतलिपी किंवा परवलीचा शब्द अथवा कोणतेही रेखाटन, आराखडा, नमुनाकृती, वस्तू, टिप्पणी, दस्तऐवज किंवा माहिती असेल आणि ती प्रतिषिद्ध जागेशी संबंधित असेल किंवा अशा जागेत वापरण्यात येत असेल किंवा अशा जागेतील कोणत्याही गोष्टीशी संबंधित असेल, ^२[किंवा शत्रूला प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे साहाय्यभूत होण्याची शक्यता असेल किंवा जी बाब उघड केल्यामुळे भारताची, सार्वभौमता व एकात्मता; देशाची सुरक्षितता किंवा विदेशी राज्यांशी असलेले संबंध यांस बाध येण्याची शक्यता आहे अशा बाबींशी ती संबंधित असेल किंवा या अधिनियमाचे उल्लंघन करून ती तयार करण्यात किंवा मिळवण्यात आलेली असेल] किंवा शासनाच्या अखत्यारातील पद धारण करणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीने, त्या व्यक्तीकडे जी विश्वासाने सोपवली असेल किंवा शासनाच्या अखत्यारातील पद धारण करणारी किंवा जिने धारण केले होते अशी व्यक्ती म्हणून, किंवा शासनाच्या वतीने केलेले कंत्राट जिने घेतलेले आहे किंवा घेतलेले होते अशी व्यक्ती म्हणून, किंवा असे पद धारण करणाऱ्या किंवा धारण केलेले होते अशा किंवा असे कंत्राट घेणाऱ्या किंवा घेतलेले होते अशा व्यक्तीने नियुक्त केलेली आहे किंवा नियुक्त केलेली होती अशी व्यक्ती म्हणून तिने ती मिळवलेली असेल किंवा ती तिला मिळवता आली असती अशी स्थिती असून ती व्यक्ती जर-

- ती संकेतलिपी किंवा तो परवलीचा शब्द, ते रेखाटन, आराखडा, नमुनाकृती, वस्तू, टिप्पणी, दस्तऐवज किंवा माहिती ज्या व्यक्तीला कळवण्यास अशा व्यक्तीला प्राधिकृत केले आहे त्या व्यक्तीखेरीज किंवा एखाद्या न्यायालयाखेरीज किंवा देशाच्या हिताच्या दृष्टीने ज्या व्यक्तीला ती कळवणे अशा व्यक्तीचे कर्तव्य आहे त्या व्यक्तीखेरीज इतर कोणत्याही व्यक्तीला जाणूनबुजून कळवील तर; किंवा
- स्वतःच्या ताब्यात असलेल्या माहितीचा कोणत्याही परकीय सत्तेच्या फायद्यासाठी किंवा देशाच्या सुरक्षिततेस बाधक ठरेल अशा इतर कोणत्याही पद्धतीने उपयोग करील तर; किंवा
- स्वतःच्या ताब्यातील किंवा नियंत्रणाखालील कोणतेही रेखाटन, आराखडा, नमुनाकृती, वस्तू, टिप्पणी किंवा दस्तऐवज, तो ठेवून घेण्याचा अधिकार नसतानाही किंवा तो ठेवून घेणे त्याच्या कर्तव्याच्या विरुद्ध असतानाही ठेवून घेईल किंवा तो परत करण्याचा किंवा त्याची विल्हेवाट लावण्याच्या संबंधात कायदेशीर प्राधिकरणाने काढलेल्या सर्व निदेशांचे पालन करण्यास जाणूनबुजून चुकेल तर; किंवा
- ते रेखाटन, आराखडा, नमुनाकृती, वस्तू, टिप्पणी, दस्तऐवज, गुप्त शासकीय संकेतलिपी किंवा परवलीचा शब्द किंवा माहिती याची वाजवी काळजी घेण्यास चुकेल किंवा त्याच्या सुरक्षिततेस धोका निर्माण होईल अशा प्रकारे वागेल तर, ती व्यक्ती या कलमाखालील अपराधाबद्दल दोषी ठरेल.

(२) जर कोणतीही व्यक्ती स्वच्छेने, कोणतीही गुप्त शासकीय संकेतलिपी किंवा परवलीचा शब्द किंवा कोणतेही रेखाटन,

१. किता- कलम ३ व अनुसूचीद्वारे "देश" याऐवजी हा शब्दोल्लेख घातला.

२. १९६७ या अधिनियम २४. कलम ५ द्वारे "किंवा या अधिनियमाचे उल्लंघन करून ती तयार करण्यात किंवा मिळवण्यात आलेली असेल" या ऐवजी घातले.

आराखडा, वस्तू नमुनाकृती, वस्तू टिप्पणी किंवा माहिती स्वीकारतेवेळी या अधिनियमाचे उल्लंघन करून ती पोहचवण्यात आली आहे हे तिला माहीत असेल किंवा तसे मानण्यास वाजवी कारण असेल तर, ती व्यक्ती या कलमाखालील अपराधाबद्दल दोषी ठरेल.

(३) जर एखादी व्यक्ती तिच्या ताब्यात किंवा नियंत्रणाखाली असलेले, युद्धसामग्रीच्या संबंधातील कोणतेही रेखाटन, आराखडा, नमुनाकृती, वस्तू टिप्पणी, दस्तऐवज किंवा माहिती प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे कोणत्याही परकीय सत्तेला किंवा देशाच्या सुरक्षिततेस किंवा हितास बाधक ठरेल अशा रीतीने पोहोचती करील तर, ती व्यक्ती या कलमाखालील अपराधाबद्दल दोषी ठरेल.

^१[(४) या कलमाखालील अपराधाबद्दल दोषी असलेली व्यक्ती, तीन वर्षेपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासास, किंवा द्रव्यदंडास, किंवा दोन्ही शिक्षास पात्र ठरेल.]

६. गणवेशांचा अनधिकृत वापर, खोटे अहवाल तयार करणे, बनावट दस्तऐवज करणे, तोतयेगिरी व खोटे दस्तऐवज :-

(१) कोणतीही व्यक्ती प्रतिषिद्ध जागेत प्रवेश मिळवण्यासाठी किंवा कोणत्याही इतर व्यक्तीस प्रवेश मिळवण्याच्या कामी साहाय्य करण्यासाठी किंवा देशाच्या सुरक्षिततेस बाधक ठरेल अशा इतर कोणत्याही प्रयोजनासाठी—,

- कायदेशीर प्राधिकाराशिवाय कोणताही नौसैनिक, सैनिकी, वायुसैनिकी, पोलिसी किंवा इतर शासकीय गणवेश अगर तशी फसगत होण्याइतपत त्या गणवेशासारखा दिसणारा कोणताही गणवेश वापरील किंवा घालील, अथवा असा कोणताही गणवेश वापरण्यास किंवा घालण्यास जी व्यक्ती हक्कदार आहे किंवा होती ती व्यक्ती आपण स्वतः असल्याचे खोटेच भासवील तर; किंवा
- मौखिकरीत्या अथवा कोणतेही अधिकथन किंवा अर्ज यामधील किंवा स्वतः सही केलेल्या किंवा स्वतःच्या वतीने सही करण्यात आलेले कोणत्याही दस्तऐवजामधील लेखी मजकुरात, जाणूनबुजून कोणतेही खोटे निवेदन करील किंवा त्यातून कोणताही मजकूर गाळील अथवा तसे केले जात असता त्याकडे बुद्ध्या दुर्लक्ष करील तर; किंवा
- कोणताही पासपोर्ट किंवा कोणताही नौसैनिकी, सैनिकी, वायुसैनिकी, पोलिसी किंवा शासकीय पास, परवाना, प्रमाणपत्र, लायसन किंवा तत्सम स्वरूपाचा इतर दस्तऐवज (या कलमात यापुढे “शासकीय दस्तऐवज” म्हणून निर्देशिलेला) बनावट तयार करील, त्यात फेरफार करील, किंवा गैरफेर करील तर, अथवा अशा रीतीने कोणताही बनावट तयार केलेला, फेरफार केलेला किंवा नियमबाह्य दस्तऐवज वापरील किंवा आपल्या ताब्यात ठेवील तर; किंवा
- आपण शासनाच्या अखत्यारीखालील पद धारण करणारी व्यक्ती किंवा असे पद धारण करणाऱ्या व्यक्तीकडे नोकरीस राहिलेली व्यक्ती आहोत असे म्हणून किंवा ज्या व्यक्तीला शासकीय दस्तऐवज किंवा गुप्त शासकीय संकेतलिपी किंवा परवलीचा शब्द रीतसर पाठवण्यात किंवा संसूचित करण्यात आलेला आहे ती व्यक्ती आहोत किंवा ती व्यक्ती आपण नव्हे असे म्हणून तोतयेगिरी करील किंवा तसे खोटेच भासवील तर अथवा स्वतःसाठी किंवा अन्य कोणत्याही व्यक्तीसाठी कोणत्याही शासकीय दस्तऐवज, गुप्त शासकीय संकेतलिपी किंवा परवलीचा शब्द मिळवण्याच्या उद्देशाने जाणूनबुजून कोणतेही खोटे निवेदन करील तर; किंवा
- शासनाच्या कोणत्याही खात्याचा अथवा शासनाच्या प्राधिकारान्वये किंवा त्याखाली नियुक्त केलेल्या कोणत्याही राजदौतिक, नौसैनिकी, सैनिकी किंवा वायुसैनिकी प्राधिकरणाचा किंवा त्याच्या मालकीचा किंवा त्याने वापरलेला किंवा बनवलेला किंवा पुरवलेला कोणताही साचा, शिक्षा किंवा ठसा अथवा तशी फसगत होण्याइतपत असा कोणताही साचा, शिक्षा किंवा ठसा यांच्यासारखा दिसणारा कोणताही साचा, शिक्षा किंवा ठसा वापरील किंवा ठसा नकली तयार

करील अथवा असा कोणताही नकली साचा, शिक्षा किंवा ठसा नकली तयार करील अथवा असा कोणताही नकली साचा, शिक्षा किंवा ठसा जाणूनबुजून वापरील किंवा आपल्या ताब्यात किंवा नियंत्रणाखाली ठेवील तर; ती व्यक्ती या कलमाखालील अपराधाबद्दल दोषी होईल.

(२) जर कोणतीही व्यक्ती, देशाच्या सुरक्षिततेस बाधक ठरेल अशा कोणत्याही प्रयोजनाखाली, -

- (a) कोणताही शासकीय दस्तऐवज- मग तो पूर्ण केलेला असो किंवा नसो किंवा वापरासाठी दिलेला असो किंवा नसो- तो स्वतःकडे ठेवून घेण्याचा अधिकार नसताना किंवा तसा तो ठेवून घेणे त्याच्या कर्तव्याच्या विरुद्ध असताना स्वतःकडे ठेवून घेईल किंवा शासनाच्या कोणत्याही खात्याने किंवा अशा खात्याने प्राधिकृत केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीने, असा दस्तऐवज परत करण्याबाबत किंवा त्याची विल्हेवाट लावण्याबाबत दिलेल्या कोणत्याही निदेशांचे पालन करण्यास जाणूनबुजून चुकेल तर; किंवा
- (b) केवळ तिच्या स्वतःच्या वापरासाठी दिलेला कोणताही शासकीय दस्तऐवज अन्य कोणत्याही व्यक्तीच्या ताब्यात राहू देईल, किंवा अशी पाठवलेली कोणतीही गुप्त शासकीय संकेतलिपी किंवा परवलीचा शब्द संसूचित करील अथवा स्वतः खेरीज अन्य व्यक्तीच्या वापरासाठी देण्यात आलेल्या कोणताही शासकीय दस्तऐवज किंवा गुप्त शासकीय संकेतलिपी किंवा परवलीचा शब्द कोणत्याही कायदेशीर प्राधिकाराशिवाय किंवा सबबीशिवाय स्वतःचा कब्जात बाळगील अथवा कोणताही शासकीय दस्तऐवज सापडल्यामुळे किंवा अन्यथा तो ताब्यात घेतल्यावर, जिने किंवा जिच्या वापरासाठी तो पाठवला होता अशा व्यक्तीकडे किंवा प्राधिकाऱ्याकडे किंवा पोलीस अधिकाऱ्यांकडे परत पाठविण्यात जाणूनबुजून चुकेल तर; किंवा
- (c) पूर्वोक्त असा कोणताही साचा, शिक्षा किंवा ठसा कायदेशीर प्राधिकाराशिवाय किंवा सबबीशिवाय तयार करील किंवा त्याची विक्री करील तो विक्रीसाठी स्वतःच्या कब्जात बाळगील तर,

ती व्यक्ती या कलमाखालील अपराधाबद्दल दोषी होईल.

३) या कलमाखालील अपराधाबद्दल दोषी असलेली व्यक्ती ^१[तीन वर्षे] पर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासास, किंवा द्रव्यदंडांस, किंवा दोन्ही शिक्षांस पात्र ठरेल.

(४) कलम ३, पोटकलम (२) चे उपबंध हे जसे देशाची सुरक्षितता किंवा हित यांस बाधक ठरेल असे प्रयोजन सिद्ध करण्यासाठी, त्या कलमाखाली ^२* * * * शिक्षेस पात्र असलेल्या अपराधाबद्दलच्या खटल्यांना लागू होतात, तसे ते देशाच्या सुरक्षिततेस बाधक ठरेल असे प्रयोजन सिद्ध करण्यासाठी, शासनाच्या नौसैनिकी, सैनिकी किंवा वायुसैनिकी कारभाराच्या संबंधातील किंवा कोणत्याही गुप्त शासकीय संकेतलिपीच्या संबंधातील या कलमाखालील अपराधाबद्दलच्या कोणत्याही खटल्यास लागू होतील.

७. पोलीस अधिकाऱ्यांच्या किंवा संघराज्याच्या सशस्त्र सेनेतील सक्तीच्या कामात हस्तक्षेप करणे :-

(१) कोणत्याही प्रतिषिद्ध जागेच्या जवळपासच्या कोणत्याही व्यक्तीने प्रतिषिद्ध जागेच्या संबंधात रखवालीच्या, सशस्त्र पहाऱ्याच्या किंवा गस्त घालण्याच्या कामी किंवा अन्य तत्सम कामात गुंतलेल्या कोणत्याही पोलीस अधिकाऱ्याला किंवा ^३[संघराज्याच्या सशस्त्र सेनेतील] कोणत्याही सदस्याला अटकाव करता कामा नये किंवा त्याची जाणूनबुजून दिशाभूल करता कामा नये किंवा अन्यप्रकारे त्याच्या कामात हस्तक्षेप करता कामा नये किंवा व्यत्यय आणता कामा नये.

१. १९६७ चा अधिनियम २४. कलम ६ द्वारे "दोन वर्षे" याऐवजी घातले.

२. १९६७ चा अधिनियम २४. कलम ६ द्वारे चौदा वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाच्या" हा मजकूर गाळला.

३. अनुकूलन आदेश, १९५० द्वारे "हिज मॅजिस्ट्रीच्या सेनेतील" याऐवजी घातले.

(२) एखादी व्यक्ती या कलमाच्या उपबंधाचे उल्लंघन करून त्याविरुद्ध वागली तर, ती ^१[तीन वर्षे] पर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासास, किंवा द्रव्यदंडास, किंवा दोन्ही शिक्षांस पात्र होईल.

८. अपराध घडल्याबद्दलची माहिती देण्याचे कर्तव्य :-

(१) पोलीस अधीक्षकास, किंवा फौजदाराच्या दर्जाहीन कमी दर्जा नसलेल्या ज्या अन्य पोलीस अधिकाऱ्याला पोलीस महानिरीक्षकाने किंवा पोलीस आयुक्ताने याबाबतीत शक्ती प्रदान केली असेल त्यास अथवा ^२[संघराज्याच्या सशस्त्र सेनेतील] जो सदस्य रखवालीच्या, सशस्त्र पहाऱ्याच्या किंवा गस्त घालण्याच्या किंवा अन्य तत्सम कामात गुंतलेला असेल अशा कोणत्याही सदस्यास, त्याने मागणी केल्यावर, कलम ३ खाली किंवा कलम ९ सहित कलम ३ खाली घडलेल्या अपराधासंबंधी किंवा तसा जो अपराध घडल्याचा संशय असेल अशा अपराधासंबंधी स्वतःच्या शक्तीनुसार शक्य ती माहिती पुरविणे आणि तसे फर्माविण्यात आल्यास व योग्य तो खर्च देऊ करण्यात आल्यास, अशी माहिती पुरवण्याच्या प्रयोजनासाठी विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा वाजवी वेळी व ठिकाणी राहणे हे प्रत्येक व्यक्तीचे कर्तव्य असेल.

(२) जर एखादी व्यक्ती पूर्वोक्ताप्रमाणे अशी माहिती पुरवण्यास किंवा हजर राहण्यास चुकली तर ती ^१[तीन वर्षे] असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासास, किंवा द्रव्यदंडास, किंवा दोन्ही शिक्षांस पात्र होईल.

९. प्रयत्न, चिथावणी, इत्यादी :-

जी कोणतीही व्यक्ती या अधिनियमाखालील अपराध करण्याचा प्रयत्न करील किंवा तसा अपराध करण्यास अपप्रेरणा देईल ती व्यक्ती, जणू काही तिने असा अपराध केलेला असल्याप्रमाणे त्याचरीतीने त्याच शिक्षेस पात्र ठरेल व तिच्याविरुद्ध कारवाई केली जाण्यास पात्र ठरेल.

१०. हेरांना आसरा दिल्याबद्दल शिक्षा :-

(१) एखादी व्यक्ती कलम ३ खाली किंवा कलम ९ सहित कलम ३ खाली अपराध करण्याच्या बेतात आहे हे किंवा तिने असा अपराध केलेला आहे हे स्वतःला माहीत असताना किंवा तसे समजण्यास वाजवी कारणे असताना अशा व्यक्तीला जाणूनबुजून जर अन्य कोणत्याही व्यक्तीने आसरा दिला अथवा कोणत्याही व्यक्तींना स्वतःच्या वापरातील किंवा स्वतःच्या नियंत्रणाखालील कोणत्याही वास्तूमध्ये भेटण्यास किंवा एकत्र जमण्यास जाणूनबुजून परवानगी दिली तर, ती अन्य व्यक्ती या कलमाखालील अपराधाबद्दल दोषी होईल;

(२) ज्या-ज्या व्यक्तीने उपरोक्त अशा कोणत्याही व्यक्तीस आसरा दिलेला असेल, किंवा उपरोक्त अशा कोणत्याही व्यक्तींना, स्वतःच्या वापरातील किंवा स्वतःच्या नियंत्रणाखाली कोणत्याही वास्तूमध्ये भेटण्यास किंवा एकत्र जमण्यास परवानगी दिलेली असेल अशा प्रत्येक व्यक्तीने, पोलीस अधीक्षकास किंवा फौजदाराच्या दर्जापेक्षा कमी दर्जा नसलेल्या ज्या कोणत्याही पोलीस अधिकाऱ्याला पोलीस महानिरीक्षकाने किंवा पोलीस आयुक्ताने याबाबत शक्ती प्रदान केली असेल त्यास, त्याने मागणी केल्यावर अशा कोणत्याही व्यक्तीच्या किंवा व्यक्तींच्या संबंधी आपल्या शक्तीनुसार शक्य ती माहिती देणे हे त्या प्रत्येक व्यक्तीचे कर्तव्य असेल आणि अशी कोणतीही माहिती देण्यास कोणतीही व्यक्ती चुकल्यास, ती व्यक्ती चुकल्यास, ती व्यक्ती या कलमाखालील अपराधाबद्दल दोषी होईल.

(३) या कलमाखालील अपराधाबद्दल दोषी असलेली व्यक्ती ^३[तीन वर्षेपर्यंत] असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासास, किंवा द्रव्यदंडास, किंवा दोन्ही शिक्षांस पात्र ठरेल.

१. १९६७ चा अधिनियम २४. कलम ७ द्वारे "दोन वर्षे" या ऐवजी घातले.

२. अनुकूलन आदेश, १९५० द्वारे "हिज मॅजेस्टीच्या सेनेतील" याऐवजी घातले.

३. १९६७ अधिनियम २४. कलम ९ द्वारे "एक वर्षे" या ऐवजी घातले.

११. झडतीची वॉरंटे :-

(१) जर शपथेवर देण्यात आलेल्या माहितीवरून इलाखा शहर दंडाधिकारी, प्रथम वर्ग दंडाधिकारी किंवा उपविभागीय दंडाधिकारी याची, या अधिनियमाखाली अपराध करण्यात आलेला आहे, किंवा अपराध घडण्याच्या बेतात आहे असा संशय घेण्यास वाजवी कारण आहे अशी खात्री पटली तर तो झडतीचे वॉरंट देऊन, अशा वॉरंटात पोलीस ठाण्याच्या प्रभारी अधिकाऱ्याच्या दर्जापेक्षा कमी दर्जाचा नसलेला जो पोलीस अधिकारी नामनिर्दिष्ट केला असेल त्याला, कोणत्याही वेळी वॉरंटात निर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही वास्तूमध्ये किंवा जागेमध्ये आवश्यक तर, बळजबरीने प्रवेश करण्यास, आणि त्या वास्तूची किंवा जागेची व तेथे आढळून आलेल्या प्रत्येक व्यक्तीची झडती घेण्यास, आणि या अधिनियमाखाली अपराध घडलेला आहे किंवा घडण्याच्या बेतात आहे याचा पुरावा असलेले जे काही त्या वास्तूमध्ये किंवा त्या जागी किंवा त्या व्यक्तीकडे त्याला सापडेल व ज्याच्याविषयी किंवा ज्यांचा संबंधात या अधिनियमाखालील अपराध घडलेला आहे किंवा घडण्याच्या बेतात आहे असा संशय घेण्यास त्याला वाजवी कारण असेल असे कोणतेही रेखाटन, आराखडा, नमुनाकृती, वस्तू, टिप्पणी किंवा दस्तऐवज किंवा तत्सम स्वरूपाची कोणतीही गोष्ट सक्तीने ताब्यात घेण्यास प्राधिकृत करू शकेल.

(२) पोलीस अधीक्षकाच्या दर्जापेक्षा कमी दर्जा नसलेल्या कोणत्याही पोलीस अधिकाऱ्यास जेव्हा, एखादे प्रकरण अत्यंत निकडीचे असून देशाच्या हिताच्या दृष्टीने तात्काळ कारवाई करणे आवश्यक आहे असे वाटेल तेव्हा, त्याबाबतीत तो दंडाधिकार्याच्या या कलमाखालील वॉरंटाद्वारे जशा प्रकारचा प्राधिकार देता येतो तसाच प्राधिकार आपल्या सहीच्या लेखी आदेशाद्वारे कोणत्याही पोलीस अधिकाऱ्यास देऊ शकेल.

(३) पोट-कलम (२) खाली पोलीस अधिकाऱ्याने कारवाई केलेली असेल त्याबाबतीत, तो शक्य तितक्या लवकर, अशा कारवाईचा वृत्तांत इलाखा शहरमध्ये मुख्य इलाखा शहर दंडाधिकार्यास व अशा शहराबाहेर जिल्हा किंवा उपविभागीय दंडाधिकार्यास कळवील.

^१[१२. १८९८ चा अधिनियम ५, कलम ३३७ चे उपकलमे ३, ५, ७ याखालील अपराधांना लागू असणे :-

फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १८९८-कलम ३३७ याचे उपबंध हे जसे सात वर्षेपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाच्या शिक्षेस पात्र असणाऱ्या अपराधाच्या संबंधात लागू होतात तसे ते कलम ३ खाली किंवा कलम ५ खाली किंवा कलम ७ खाली अथवा कलम ९ सहित उक्त कलम ३, ५ किंवा ७ यांपैकी कोणत्याही कलमाखाली शिक्षापात्र असणाऱ्या अपराधाच्या संबंधात लागू होतील.]

१३. अपराधांच्या संपरीक्षेवर निर्बंध :-

(१) ^२[समुचित शासनाने], याबाबत खास करून शक्ती प्रदान केलेला प्रथम वर्ग दंडाधिकारी सोडून अन्य असे] जे कोणतेही न्यायालय जिल्हा किंवा इलाखा शहर दंडाधिकार्यांच्या न्यायालयापेक्षा कनिष्ठ असेल ते या अधिनियमाखालील कोणत्याही अपराधाची संपरीक्षा करणार नाही.

(२) या अधिनियमाखालील कोणत्याही अपराधाबद्दल दंडाधिकार्यापुढे संपरीक्षाधीन असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीने दोषारोपपत्र तयार केले जाण्यापूर्वी कोणत्याही वेळी, जर सत्र न्यायालयानेच आपली संपरीक्षा करावयास हवी असा दावा सांगितला तर, अशा बाबतीत दंडाधिकारी, त्याने आरोपीला विनादोषारोप सोडून दिले नसल्यास, ते प्रकरण त्या न्यायालयाकडे संपरीक्षेसाठी पाठवील-मग ते प्रकरण फक्त त्याच न्यायालयाने संपरीक्षा करण्याजोगे असे नसले तरी हरकत नाही.

१. १९६७ चा अधिनियम २४. कलम १० द्वारे पूर्वीच्या कलमाऐवजी घातले.

२. अनकूलन आदेश, १९३७ द्वारे "स्थानिक शासन" याऐवजी हा शब्दोल्लेख घातला.

(३) कोणतेही न्यायालय या अधिनियमाखालील कोणत्याही अपराधाबाबत, ^१[समुचित शासनाच्या] ^२* * * किंवा ^१[समुचित शासनाने] किंवा याबाबत शक्ती प्रदान केलेल्या अधिकाऱ्याच्या आदेशावरून किंवा त्याने दिलेल्या प्राधिकारान्वये तक्रार करण्यात आलेली असल्याखेरीज त्या अपराधाची दखल घेणार नाही.

३* * *

(४) या अधिनियमाखालील अपराधाबद्दल एखाद्या व्यक्तीची संपरीक्षा करण्याच्या प्रयोजनासाठी, अपराध एकतर तो ज्या ठिकाणी प्रत्यक्षात झालेला होता त्या ठिकाणी किंवा ज्या ठिकाणी अपराधी सापडेल अशा ^४[भारतामधील] कोणत्याही ठिकाणी घडलेला आहे असे मानता येईल;

^५[(५) या कलमात, “समुचित शासन” याचा अर्थ,-

(a) कलम ५ खालील जे अपराध प्रतिषिद्ध जागेशी किंवा परकीय सत्तेशी निगडित नाहीत अशा कोणत्याही अपराधाच्या संबंधात, राज्य शासन असा आहे; व

(b) इतर कोणत्याही अपराधांच्या संबंधात केंद्र शासन असा आहे.]

१४. कामकाजाच्या वेळी लोकांना मज्जाव करणे :-

या अधिनियमाखालील अपराधाबद्दल कोणत्याही व्यक्तीविरुद्ध न्यायालयासमोर कार्यवाही चालू असताना किंवा अपिलावर कार्यवाही चालू असताना, किंवा या अधिनियमाखाली एखाद्या व्यक्तीची संपरीक्षा चालू असताना जर, कार्यवाहीच्या ओघात द्यावयाच्या कोणत्याही साक्षीपुरावा किंवा त्यावेळी करावयाचे कोणतेही निवेदन याच्या प्रसिद्धीमुळे देशाच्या सुरक्षिततेला बाध येण्याचा संभव आहे, या कारणावरून न्यायालयात सुनावणी चालू असतेवेळी सर्व लोकांना किंवा त्यांपैकी एखाद्या वर्गाला मज्जाव करण्याचे आदेश देण्याच्या ज्या शक्ती न्यायालयास असतील त्यांच्या व्यतिरिक्त व त्यास बाध न येता, न्यायालयास तशा आशयाचा आदेश काढता येईल, परंतु कोणत्याही परिस्थितीत शिक्षादेश मात्र लोकांसमक्ष देण्यात येईल.

^६[१५. कंपन्यांनी केलेले अपराध :-

(१) या अधिनियमाखालील अपराध करणारी व्यक्ती जर एखादी कंपनी असेल तर, अपराध घडला त्यावेळी कंपनीच्या कामकाज-चालनाबद्दल कंपनीची हुकूमतदार असलेली व त्याबद्दल कंपनीला जबाबदार असलेली प्रत्येक व्यक्ती, त्याचप्रमाणे खुद्द कंपनी ही अपराधाबद्दल दोषी असल्याचे मानण्यात येईल व तदनुसार त्यांच्याविरुद्ध कार्यवाही केली जाण्यास व शिक्षा मिळण्यास ते पात्र ठरतील :

परंतु, असा अपराध आपल्या नकळत घडला किंवा तो घडू नये म्हणून आपण सर्व प्रकारे यथायोग्य तत्परता दाखविली होती असे जर अशा कोणत्याही व्यक्तीने शाबीत केले तर, या पोटकलमात अंतर्भूत असलेल्या कोणत्याही गोष्टीमुळे ती व्यक्ती या अधिनियमामध्ये उपबंधित केलेल्या अशा कोणत्याही शिक्षेस पात्र ठरणार नाही.

(२) पोट-कलम (१) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी या अधिनियमाखालील अपराध एखाद्या कंपनीने केला असेल आणि कंपनीचा कोणताही संचालक, व्यवस्थापक, सचिव किंवा अन्य अधिकारी यांच्या संमतीने किंवा मूकानुमतीने असा अपराध घडलेला

१. अनुकूलन आदेश, १९३७ द्वारे “गव्हर्नर जनरल इन-कौन्सिलच्या” याऐवजी घातले.

२. अनुकूलन आदेश, १९३७ द्वारे “स्थानिक शासनाच्या” हे शब्द गाळले.

३. १९६७ चा अधिनियम २४. कलम १२ द्वारे परंतुक गाळले.

४. १९५१ चा अधिनियम ३, कलम ३ व अनुसूची याद्वारे “देश” याऐवजी हा शब्दोद्धेख घातला.

५. अनुकूलन आदेश, १९३७ द्वारे घातले.

६. १९६७ चा अधिनियम २४, कलम १२ द्वारे पूर्वीच्या कलमाऐवजी घातले.

आहे किंवा त्याने केलेल्या हलगर्जीपणाशी त्याचा कारणसंबंध जोडता येण्यासारखा आहे असे शाबीत करण्यात आले तर, कंपनीचा असा संचालक, व्यवस्थापक, सचिव किंवा अन्य अधिकारी हासुद्धा त्या अपराधाबद्दल दोषी असल्याचे मानले जाईल व तदनुसार त्याच्याविरुद्ध कार्यवाही केली जाण्यास व शिक्षा मिळण्यास तो पात्र ठरेल.

स्पष्टीकरण :- या कलमाच्या प्रयोजनासाठी, -

- (a) “कंपनी” याचा अर्थ कोणताही निगम-निकाय असा आहे. यात पेढीचा किंवा अन्य व्यक्तिसंघाचा समावेश आहे; व
- (b) “संचालक” याचा पेढीच्या संबंधातील अर्थ, पेढीचा भागीदार असा आहे.]

१६. निरसने.

निरसन अधिनियम, १९२७ (१९२७ चा १२) - कलम २ व अनुसूची यांद्वारे निरसित.

२९. लोकप्रतिनिधित्व कायदा, १९५१

विधानसभा व राज्यातील प्रत्येक राज्यातील प्रत्येक राज्यासाठी घेतली जाणारी राज्यसभा यासाठी घेतल्या जाणाऱ्या निवडणुकींची पद्धत, निवडणुकीसाठी उभ्या राहणाऱ्या उमेदवारांची पात्रता व अपात्रता, निवडणुकीत होणारा भ्रष्ट मार्गाचा अवलंब आणि इतर अपराध जे निवडणुकीसंदर्भात असतील आणि कोणत्याही निवडणूक संदर्भान्वये निर्माण होणाऱ्या वादांवर निर्णय होणेकामी सदरचा कायदा अमलात आणलेला आहे.

ह्या कायद्यात एकूण १७० कलमे दिलेली आहेत. त्यातील कलम १२५ ते १३६ यामध्ये निवडणुकी संदर्भातील गुन्हे व शिक्षा सांगितल्या आहेत.

१२५. निवडणुकीसंबंधात विविध वर्गांमध्ये वैरभाव वाढीस लावणे :

या अधिनियमाखालील निवडणुकीच्या संबंधात, जी कोणतीही व्यक्ती, धर्म, वंश, जात लावील किंवा वाढीस समाज किंवा भाषा या कारणावरून, भारतीय नागरिकांमधील विविध मार्गांमध्ये शत्रुत्वाची किंवा द्वेषाची भावना वाढीस लावण्याचा प्रयत्न करील ती व्यक्ती, तीन वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाच्या शिक्षेस किंवा द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस, किंवा या दोन्ही शिक्षेस पात्र असेल.

१२५ क खोटे प्रतिज्ञापत्र करणे, इत्यादींकरिता शास्ती :

एखाद्या निवडणुकीत निवडणूक येण्याच्या उद्देशाने, एखाद्या उमेदवाराने स्वतः किंवा आपल्या प्रस्तावकामार्फत, कलम ३३ च्या पोटकलम (१) अन्वये सुपूर्द करावयाच्या आपल्या नामनिर्देशनपत्रामध्ये किंवा यथास्थिती कलम ३३ च्या पोटकलम (२) अन्वये सादर करणे आवश्यक असलेल्या आपल्या प्रतिज्ञापत्रामध्ये -

(एक) कलम ३३ - क च्या संबंधातील माहिती सादर करण्यास कसूर करील :

(दोन) जी खोटी असे त्याला माहीत आहे किंवा तशी असल्याचे मानण्यास कारण आहे अशी खोटी माहिती देई; किंवा

(तीन) कोणतीही माहिती लपवून ठेवील,

तो उमेदवार, त्या त्या वेळी अमलात असलेल्या अन्य कोणत्याही कायद्यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, सहा महिन्यांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाच्या शिक्षेस किंवा द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस, किंवा या दोन्ही शिक्षेस पात्र असेल.

१२६. मतदान संपवण्यासाठी निश्चित केलेल्या वेळेपर्यंत पूर्ण होणाऱ्या अड्ड्यासाठी तासांच्या कालावधीत जाहीर सभा घेण्यास मनाई :

(१) कोणतीही व्यक्ती, कोणत्याही मतदान क्षेत्रात, त्या मतदान क्षेत्रातील कोणत्याही निवडणुकीतील मतदान संपवण्यासाठी निश्चित केलेल्या वेळेपर्यंत पूर्ण होणाऱ्या अड्ड्यासाठी तासांच्या कालावधीत :-

(क) निवडणुकीच्या संबंधात कोणतीही जाहीर सभा किंवा मिरवणूक बोलविणार नाही, घेणार नाही, त्यास उपस्थित

राहणार नाही, त्यात सहभागी होणार नाही, किंवा त्यात भाषण करणार नाही; किंवा

(ख) जनतेस, चलचित्रामार्फत, दूरचित्रवाणीच्या किंवा अन्य तत्सम साधनांच्या साहाय्याने निवडणूकविषयक कोणतीही बाब प्रदर्शित करणार नाही.

(ग) जनतेचे लक्ष आकर्षून घेण्यासाठी संगीत सभा किंवा कोणताही नाट्यप्रयोग किंवा कोणताही करमणुकीचा अथवा मनोरंजनपर कार्यक्रम आयोजित करून किंवा आयोजित करण्याची व्यवस्था करून निवडणूकविषयक कोणत्याही बाबींचा प्रचार करणार नाही.

(२) जी व्यक्ती, पोटकलम (१) मधील तुरतुदींचे उल्लंघन करील, ती व्यक्ती, दोन वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाच्या किंवा द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस, किंवा या दोन्ही शिक्षेस पात्र असेल.

(३) या कलमातील 'निवडणूकविषयक बाब' या संज्ञेचा अर्थ, निवडणुकीच्या निकालावर प्रभाव पाडण्याचा किंवा परिणाम करण्याचा हेतू असलेली किंवा उद्देश असलेली कोणतीही बाब, असा आहे.

कलम १२७. निवडणुकीच्या सभांतील दंगली :-

(१) जी कोणतीही व्यक्ती हे कलम लागू असलेल्या एखाद्या जाहीर सभेत, जे कामकाज चालविण्याकरिता सदरहू सभा बोलाविण्यात आली होती ते कामकाज चालविण्यास प्रतिबंध करण्याच्या उद्देशाने गैरशिस्त वागेल किंवा तसे वागण्यास इतरांस प्रवृत्त करील ती व्यक्ती सहा महिने किंवा दोन हजार रुपये, दोन्हीही दंडाच्या शिक्षेस पात्र राहिल.

(२) कोणत्याही मतदारसंघात, अशा मतदारसंघातून एक किंवा अनेक सदस्य निवडण्यासाठी या अधिनियमाखाली काढलेल्या अधिसूचनेचा दिनांक आणि ज्या दिनांकास अशी निवडणूक घेण्यात आली असेल तो दिनांक यांच्या दरम्यान घेण्यात आलेल्या राजकीय स्वरूपाच्या कोणत्याही जाहीर सभेस हे कलम लागू आहे.

(३) जर एखाद्या पोलीस अधिकाऱ्यास, पोट-कलम (१) खाली अपराध केल्याचा एखाद्या व्यक्तीविषयी वाजवी रीतीने संशय येईल तर तो, सभेच्या अध्यक्षांना विनंती केल्यास, त्या व्यक्तीस ताबडतोब आपले नाव व पत्ता सांगण्यास भाग पाडू शकेल आणि जर ती व्यक्ती अशा रीतीने आपले नाव व पत्ता सांगण्याचे नाकारील किंवा तसे करण्यास चुकेल, किंवा जर त्या पोलीस अधिकाऱ्यास, त्या व्यक्तीने खोटे नाव अथवा पत्ता दिल्याचा वाजवी रीतीने संशय येईल तर तो पोलीस अधिकारी तिला वॉरंटापासून अटक करू शकेल.

१२७ (क) पत्रके, भित्तिपत्रके इत्यादींच्या मुद्रणावरील निर्बंध :

१) कोणत्याही व्यक्तीला त्याच्या दर्शनी भागावर त्याच्या मुद्रकाचे आणि प्रकाशकाचे नाव व पत्ता नसेल असे कोणतेही निवडणूक पत्रक किंवा भित्तिपत्रक मुद्रित वा प्रकाशित करता येणार नाही अथवा मुद्रित किंवा प्रकाशित करता येणार नाही -

२) कोणत्याही व्यक्तीला निवडणूकपत्रक किंवा भित्तिपत्रक -

(अ) ती स्वतःच त्याचा प्रकाशक आहे त्याबद्दलचे स्वतः स्वाक्षरित केलेले आणि ज्या व्यक्ती किंवा व्यक्तिशः ओळखतात अशा दोन व्यक्तींनी साक्षांकित केलेले अधिकथन त्याने मुद्रकाला दोन प्रतींमध्ये दिल्याशिवाय आणि

(ब) तो दस्तऐवज मुद्रित झाल्यानंतर वाजवी मुदतीच्या आत, मुद्रकाने त्या कागदाच्या एका प्रतीसह अधिकथनाची एक प्रत -

(एक) जो राज्याच्या राजधानीच्या ठिकाणी मुद्रित झाला असेल तर, मुख्य निर्वाचन अधिकाऱ्याला; आणि

- (दोन) इतर कोणत्याही बाबतीत तो ज्या जिल्ह्यामध्ये मुद्रित झाला असेल त्या जिल्ह्याच्या जिल्हा दंडाधिकार्याला, पाठवल्याशिवाय मुद्रित करता येणार नाही किंवा मुद्रित करवता येणार नाही.
- ३) या कलमाच्या प्रयोजनार्थ -
- (अ) कागदपत्र हाताने नकलून काढण्याच्या प्रक्रियेहून अन्य कोणतीही अनेक प्रती काढण्याची प्रक्रिया म्हणजे मुद्रण असल्याचे समजण्यात येईल आणि 'मुद्रक' या संज्ञेचा अर्थ तदनुसार लावला जाईल आणि
- (ब) निवडणूकपत्रक किंवा 'भित्तिपत्रक' याचा अर्थ, उमेदवाराच्या किंवा उमेदवारांच्या एखाद्या गटाच्या निवडणुकीचे प्रचालन करण्यासाठी किंवा निवडणूकीला बाधा आणण्यासाठी वाटण्यात आलेले कोणतेही मुद्रितपत्रक, हस्तपत्रक किंवा अन्य दस्तऐवज किंवा निवडणुकीशी संबंधित असा घोषणाफलक किंवा भित्तिफलक, असा होतो, पण निवडणूक-सभेचा दिनांक, वेळ, ठिकाण आणि इतर तपशील किंवा निवडणूक प्रतिनिधी किंवा कार्यकर्ते यांच्यासाठी नेहमीच्या सूचना जाहीर करणारी हस्तपत्रके, घोषणाफलक किंवा भित्तिपत्रक यांचा समावेश होत नाही.
- ४) जी व्यक्ती पोटकलम (१) किंवा पोटकलम (२) मधील कोणत्याही उपबंधाचे व्यतिक्रमण करील ती व्यक्ती सहा महिन्यांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासास किंवा दोन हजार रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडास किंवा दोन्ही शिक्षांस पात्र असेल.

१२८. मतदानाची गुप्तता राखणे :-

(१) निवडणुकीच्या वेळी मतनोंदणी अथवा मतमोजणी यासंबंधीचे कोणतेही कर्तव्य करीत असलेल्या प्रत्येक अधिकाऱ्याने, लिपिकाने, प्रतिनिधीने अथवा अन्य व्यक्तीने मतदानासंबंधी गुप्तता राखली पाहिजे व तशी गुप्तता राखण्यास मदत केली पाहिजे आणि (कोणत्याही विधीद्वारे किंवा विधीनुसार मान्य अशा काही प्रयोजनांव्यतिरिक्त) जिच्यामुळे अशा गुप्ततेचा भंग होऊ शकेल अशी कोणतीही माहिती कोणत्याही व्यक्तीस कळविता कामा नये.

(२) पोट-कलम (१) मधील तरतुदींचे उल्लंघन करणारी कोणतीही व्यक्ती तीन महिनेपर्यंतच्या कैदेच्या शिक्षेस किंवा दंडास किंवा दोन्ही शिक्षास पात्र होईल.

१२९. निवडणुकीतील अधिकारी वगैरेंनी उमेदवारांच्या वतीने काम न करणे किंवा मतदानाबाबत दडपण न आणणे :-

(१) निवडणुकीच्या वेळी जिल्हा निवडणूक अधिकारी, निर्वाचन अधिकारी म्हणून असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीने किंवा साहाय्यक निर्वाचन अधिकारी किंवा मतदान केंद्राध्यक्ष किंवा मतदान अधिकारी म्हणून असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीने किंवा निवडणुकीसंबंधी कोणतेही कर्तव्य पार पाडण्याकरिता निर्वाचन अधिकारी किंवा मतदान केंद्राध्यक्ष यांजकडून नेमण्यात आलेल्या एखाद्या अधिकाऱ्याने किंवा लिपिकाने निवडणूक चालू असताना, तिच्यासंबंधीची व्यवस्था पाहत असताना एखाद्या उमेदवाराच्या निवडणुकीतील यशाची संभाव्यता वाढविण्यासाठी (मत देण्याखेरीज इतर) कोणतेही कृत्य करता कामा नये.

व्यक्ती होत; व या कलमाच्या बाबतीत "अधिकृत कर्तव्ये" या संज्ञेचा अर्थ त्यानुसार लावण्यात आला पाहिजे; परंतु त्या संज्ञेत या अधिनियमाद्वारे किंवा त्याच्या अन्वये जी कर्तव्ये लादली गेली नाहीत, अशा कर्तव्यांचा समावेश होत नाही.

(२) उपरोक्त व्यक्तींपैकी कोणीही, आणि पोलीस दलातील कोणत्याही व्यक्तीने पुढील गोष्टी करण्याचा प्रयत्न करता कामा नये. --

- (अ) निवडणुकीत आपले मत देण्याविषयी एखाद्या व्यक्तीचे मन वळविणे, किंवा
- (ब) निवडणुकीत आपले मत देण्यापासून एखाद्या व्यक्तीस परावृत्त करणे, किंवा
- (क) निवडणुकीत एखाद्या व्यक्तीच्या मतदानाबाबत कोणत्याही रीतीने दडपण आणणे

(३) पोट-कलम (१) किंवा पोट-कलम (२) च्या तरतुदींचं उल्लंघन करणारी कोणतीही व्यक्ती ही सहा महिनेपर्यंतच्या कैदेच्या शिक्षेस किंवा दंडाच्या शिक्षेस किंवा ह्या दोन्ही शिक्षेस पात्र होईल.

(४) पोट-कलम (३) खालील दंडनीय असलेला गुन्हा दखलपात्र असेल.

१३०. मतदान केंद्रात किंवा मतदान केंद्राजवळ प्रचार करण्यास मनाई :-

(१) कोणत्याही व्यक्तीने कोणत्याही मतदान केंद्रात ज्या दिनांकास किंवा दिनांकांना मतदान घेण्यात येईल त्या दिनांकास किंवा दिनांकांना मतदान केंद्राच्या आत किंवा मतदान केंद्रापासून शंभर मीटरच्या अंतरातील कोणत्याही सार्वजनिक किंवा खाजगी जागी पुढील कृत्यांपैकी, कोणतेही कृत्य करता कामा नये.

(अ) मते मिळविण्यासाठी प्रचार करणे, किंवा

(ब) एखाद्या मतदारास मत देण्याची विनंती करणे, किंवा

(क) एखाद्या विशिष्ट उमेदवारास मत न देण्याविषयी एखाद्या मतदाराचे मन वळविणे, किंवा

(ड) निवडणुकीत मत न देण्याविषयी एखाद्या मतदाराचे मन वळविणे, किंवा

(ई) निवडणुकीसंबंधी (सरकारी सूचनेखेरीज इतर) कोणत्याही सूचनेचे किंवा चिन्हाचे प्रदर्शन करणे.

(२) पोट-कलम (१) च्या तरतुदींचं उल्लंघन करणारी कोणतीही व्यक्ती दोनशे पन्नास रुपयापर्यंत दंडाच्या शिक्षेस पात्र होईल.

(३) या कलमाखालील दंडनीय असलेला गुन्हा दखलपात्र असेल.

१३१. मतदान केंद्रांत किंवा केंद्राजवळ गैरवर्तणूक करण्याबद्दल शिक्षा :-

(१) कोणत्याही व्यक्तीने, कोणत्याही मतदान केंद्रात ज्या दिनांकास किंवा ज्या दिनांकांना मतदान घेण्यात येईल त्या दिनांकास किंवा दिनांकांना मतदानाकरिता मतदान केंद्रावर येणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीस त्रास होईल किंवा मतदान केंद्रात कामावर असलेल्या अधिकाऱ्यांच्या किंवा इतर व्यक्तींच्या कामात हस्तक्षेप होईल अशा रीतीने ---

(अ) मतदान केंद्रात किंवा मतदान केंद्राच्या प्रवेशद्वाराजवळ किंवा त्यांच्या शेजारी असलेल्या कोणत्याही सार्वजनिक किंवा खाजगी जागेत, कर्णा किंवा ध्वनिक्षेपक यांसारखे मनुष्याचा आवाज मोठा करण्यासाठी किंवा तो पुनर्क्षेपित करण्यासाठी कोणतेही साधन वापरता किंवा चालविता कामा नये, किंवा

(ब) मतदान केंद्रात किंवा मतदान केंद्राच्या प्रवेशद्वाराशी किंवा त्यांच्या शेजारी असलेल्या सार्वजनिक किंवा खाजगी जागेत, ओरडता कामा नये किंवा अन्य प्रकारे गैररीतीने वागता कामा नये.

(२) जी कोणतीही व्यक्ती, पोट-कलम (१) च्या तरतुदींचे उल्लंघन करील किंवा त्यांचे उल्लंघन करण्यास जाणून-बुजून साहाय्य करील किंवा प्रोत्साहन देईल, ती तीन महिने मुदतीपर्यंतच्या कैदेच्या शिक्षेस किंवा दंडास किंवा ह्या दोन्ही शिक्षेस पात्र होईल.

(३) जर एखाद्या मतदान केंद्राच्या मतदान केंद्राध्यक्षास, एखादी व्यक्ती या कलमाखाली दंडनीय असा अपराध करीत आहे किंवा असा अपराध तिने केला आहे असे वाटले तर, तो कोणत्याही पोलीस अधिकाऱ्यास तिला अटक करण्याचा आदेश देऊ शकेल आणि त्यानंतर तो पोलीस अधिकारी तिला अटक करील.

(४) कोणताही पोलीस अधिकारी, पोट-कलम (१) च्या तरतुदीचा कोणत्याही प्रकारे भंग होऊ नये यासाठी वाजवी रीतीने आवश्यक असतील अशा उपाययोजना करू शकेल किंवा बळांचा वापर करू शकेल आणि असा भंग करण्यासाठी वापरण्यात आलेले कोणतेही साधन जप्त करू शकेल.

१३२. मतदान केंद्रावरील गैरवर्तणुकीबद्दल शिक्षा :-

(१) जी कोणी व्यक्ती कोणत्याही मतदान केंद्रावर मतदानासाठी ठरविलेल्या वेळात गैरवर्तन करील किंवा मतदान केंद्राध्यक्षाने दिलेल्या कायदेशीर सूचना पाळण्यास कसूर करील त्या व्यक्तीस मतदान केंद्राध्यक्ष किंवा कामावर असलेला कोणीही पोलीस अधिकारी किंवा अशा मतदान केंद्राध्यक्षाने याबाबत अधिकार दिलेली कोणीही व्यक्ती मतदान केंद्रातून घालवून देऊ शकेल.

(२) पोट-कलम (१) अन्वये देण्यात आलेल्या अधिकाराचा वापर, मतदान केंद्रावर मत देण्याचा अन्यथा हक्क असलेल्या कोणत्याही मतदारास त्या केंद्रावर मत देण्याची संधी मिळणार नाही अशा प्रकारे करता कामा नये.

(३) अशा रीतीने मतदान केंद्रातून घालवून दिलेल्या कोणत्याही व्यक्तीने मतदान केंद्राध्यक्षांच्या परवानगीशिवाय मतदान केंद्रात पुन्हा प्रवेश केला तर ती तीन महिने मुदतीपर्यंतच्या कैदेच्या शिक्षेस किंवा दंडाच्या शिक्षेस किंवा या दोन्ही शिक्षेस पात्र ठरेल.

(४) पोट-कलम (३) अन्वये दंडनीय असलेला अपराध दखलपात्र अपराध असेल.

१३२-क पालन करण्यात अपयशी ठरल्यास शिक्षा -

ज्या मतदाराला मतपत्रिका देण्यात आली आहे अशा एखाद्या मतदाराने जर, मतदानासाठी विहित करण्यात आलेली प्रक्रिया अनुसरण्यास नकार दिला तर, त्याला देण्यात आलेली मतपत्रिका रद्द केली जाण्यास पात्र असेल.

१३३. निवडणुकीत बेकायदेशीर रीतीने वाहने भाड्याने घेण्याबद्दल किंवा मिळविण्याबद्दल शिक्षा :-

जर एखादी व्यक्ती, निवडणुकीच्या वेळी किंवा निवडणुकीच्या संबंधात कलम १२३ च्या खंड (५) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या अशा कोणत्याही भ्रष्टाचाराबद्दल दोषी असेल तर, ती व्यक्ती, तीन महिन्यांपर्यंत असू शकेल इतक्या कारावासाच्या आणि द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस पात्र होईल.

१३४. निवडणुकीसंबंधीचे अधिकृत कर्तव्य पार न पाडणे :-

(१) हे कलम जिला लागू आहे अशी कोणतीही व्यक्ती वाजवी सबबीवाचून तिचे अधिकृत कृत्य पार न पाडण्यामुळे वा त्यात हेळसांड केल्यामुळे दोषी ठरत असेल तर ती पाचशे रुपयांपर्यंतच्या दंडाच्या शिक्षेस पात्र ठरेल.

(१-A) पोट-कलम (१) खालील दंडनीय अपराध दखलपात्र अपराध असेल.

(२) पूर्वोक्त कोणत्याही कृत्याबद्दल वा अकृतीबद्दल अशा कोणत्याही व्यक्तीविरुद्ध नुकसानभरपाईचा दावा लावता येणार नाही किंवा कायदेशीर कारवाई करता येणार नाही.

(३) हे कलम ज्या व्यक्तींना लागू आहे त्या व्यक्ती म्हणजे जिल्हा निवडणूक अधिकारी, निर्वाचन अधिकारी, सहायक निर्वाचन अधिकारी, मतदान केंद्राध्यक्ष, मतदान अधिकारी आणि नामनिर्देशन पत्रे किंवा उमेदवारी मागे घेण्याविषयीचे अर्ज स्वीकारणे किंवा निवडणुकीच्या वेळची मतनोंदणी किंवा मतमोजणी यासंबंधी कोणतेही काम करण्यासाठी नेमलेल्या इतर कोणत्याही;

१३४-क. निवडणूक प्रतिनिधी, मतदान प्रतिनिधी किंवा मतमोजणी प्रतिनिधी म्हणून काम करणाऱ्या सरकारी कर्मचाऱ्यांकरिता शास्ती :-

जर शासनाच्या सेवेत असलेली कोणतीही व्यक्ती एखाद्या निवडणुकीत कोणत्याही उमेदवाराचा निवडणूक प्रतिनिधी किंवा मतमोजणी प्रतिनिधी म्हणून काम करित असेल तर ती तीन महिन्यांपर्यंतच्या कैदेच्या शिक्षेस किंवा दंडास किंवा दोन्ही शिक्षांस पात्र ठरेल.

१३४-ख मतदानाच्या दिवशी मतदान केंद्राजवळ हत्यारासह जाण्यास प्रतिबंध -

(१) निवडणूक निर्णय अधिकारी, मतदान केंद्राध्यक्ष, एखादा पोलीस अधिकारी आणि मतदान केंद्रावर शांतता व सुव्यवस्था राखण्यासाठी त्या मतदान केंद्रावर कर्तव्याचं नेमणूक झालेली अन्य कोणतीही मतदान केंद्रावर व्यक्ती, यांव्यतिरिक्त कोणत्याही व्यक्तीला, शस्त्र अधिनियम, १९५९ मध्ये व्याख्या केल्याप्रमाणे कोणत्याही प्रकारच्या शस्त्रांनी सुसज्ज अशा स्थितीत मतदानांच्या दिवशी मतदान केंद्राच्या जवळपास जाता येणार नाही.

(२) कोणत्याही व्यक्तीने, जर, पोटकलम (१) च्या उपबंधाचे व्यतिक्रमण केले तर ती, दोन वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाच्या शिक्षेस किंवा द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस किंवा दोन्ही शिक्षांस पात्र ठरेल.

(३) शस्त्र अधिनियम १९५९ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, जेव्हा एखादी व्यक्ती, या कलमान्वये अपराधाबद्दल सिध्ददोष ठरेल तेव्हा उक्त अधिनियमात ज्याच्या केल्याप्रमाणे तिच्याजवळ सापडलेली शस्त्रे जप्त होण्यास पात्र ठरतील आणि अशा शस्त्रांबाबत देण्यात आलेले लायसन त्या अधिनियमाच्या कलम १७ अन्वये रद्द झाल्याचे मानण्यात येईल.

(४) पोटकलम (२) अन्वये शिक्षापात्र असलेला अपराध दखलपात्र असेल.)

१३५. मतदान केंद्रावरून मतपत्रिका हलविणे हा अपराध आहे :-

(१) जी कोणी व्यक्ती कोणत्याही निवडणुकीच्या वेळी मतदान केंद्रामधून मतपत्रिका लबाडीने नेईल किंवा नेण्याचा प्रयत्न करील किंवा असे कृत्य करण्यास जाणूनबुजून सहाय्य करील किंवा प्रोत्साहन देईल ती एक वर्ष मुदतीपर्यंतच्या कैदेच्या शिक्षेस किंवा पाचशे रुपयेपर्यंतच्या दंडास किंवा या दोन्ही शिक्षांस पात्र ठरेल.

(२) जर एखादी व्यक्ती, पोट-कलम (१) अन्वये दंडनीय असा एखादा अपराध करित आहे किंवा तिने तो केला आहे असा विश्वास बाळगण्यास एखाद्या मतदान केंद्राच्या मतदान केंद्राध्यक्षास कारण असेल तर असा अधिकारी, त्या व्यक्तीला मतदान केंद्र सोडण्यापूर्वी अटक करू शकेल किंवा एखाद्या पोलीस अधिकाऱ्यास तिला अटक करण्याचा आदेश देऊ शकेल आणि अशा व्यक्तीची झडती घेऊ शकेल किंवा पोलीस अधिकाऱ्यास तिची झडती घेण्यास लावू शकेल,

मात्र जेव्हा एखाद्या स्त्रीची झडती घेण्याची आवश्यकता असेल तेव्हा अशी झडती दुसऱ्या स्त्रीकडून सभ्यतेचे काटेकोरपणे पालन करून घेण्यात आली पाहिजे.

(३) अटक करण्यात आलेल्या व्यक्तीची झडती घेण्यात आल्यावर तिच्याजवळ सापडलेली कोणतीही मतपत्रिका सुरक्षित ठेवण्यासाठी मतदान केंद्राध्यक्षाने ती पोलीस अधिकाऱ्याच्या हवाली केली पाहिजे, किंवा सदर झडती पोलीस अधिकाऱ्याने घेतली असल्यास, ती अशा अधिकाऱ्याने सुरक्षित ठेवली पाहिजे.

(४) पोट-कलम (१) अन्वये दंडनीय असलेला अपराध हा दखलपात्र अपराध असेल.

१३५-क मतदान केंद्र ताब्यात घेतल्यास दंड -

(१) जो कोणी, बूथ ताब्यात घेण्याचा अपराध करील तो एक (वर्षांपेक्षा कमी नसेल पण तीन वर्षांपर्यंत असू शकेल एवढ्या कारावासाच्या आणि द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस पात्र होईल, आणि शासकीय सेवेतील व्यक्तीने जर, असा अपराध केला तर त्या बाबतीत ती तीन वर्षांपेक्षा कमी नसेल पण पाच वर्षांपर्यंत असू शकेल एवढ्या कारावासाच्या आणि द्रव्यदंडाच्या) शिक्षेस पात्र होईल.

स्पष्टीकरण : (या पोटकलमाच्या व कलम २० ख च्या) प्रयोजनासाठी बूथ ताब्यात घेणे यात, इतर गोष्टींबरोबरच खालील सर्व किंवा त्यापैकी काही कृतींचा समावेश असेल त्या पुढील प्रमाणे.

१३५-ख मतदानाचे दिवशी पगारी सुट्टी मंजूर करणेबाबत -

(१) कोणत्याही धंद्यात, व्यवसायात, औद्योगिक किंवा अन्य कोणत्याही आस्थापनेत असलेल्या आणि लोकसभेच्या किंवा राज्य विधानसभेच्या किंवा राज्य विधानसभेच्या निवडणुकीत मत देण्याचा हक्क असलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला मतदानाच्या दिवशी भरपगारी सुट्टी मंजूर केली जाईल.

(२) पोटकलम (१) अनुसार अशी सुट्टी दिल्यामुळे अशा कोणत्याही व्यक्तीच्या वेतनात कपात किंवा वजावट केली जाणार नाही आणि त्या व्यक्तीची नियुक्ती जर अशा तत्वावर केलेली असेल की जेणेकरून अशा दिवसांकरिता सर्वसाधारणपणे तिला वेतन मिळाले नसते तरीसुद्धा त्या व्यक्तीला, त्या दिवशी जर सुट्टी दिली गेली नसती तर, जेवढे वेतन तिला मिळाले असते तेवढेच वेतन त्या दिवसांकरिता त्या व्यक्तीला दिले जाईल.

(३) जर मालकाने पोटकलम (१) किंवा पोटकलम (२) यांच्या उपबंधाचे उल्लंघन केले तर, अशा मालकाला पाचशे रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाची शिक्षा होईल.

(४) एखाद्या मतदाराची नोकरीवरील अनुपस्थितीही तो ज्या नोकरीवर असेल त्या नोकरीच्या संदर्भात धोकादायक किंवा हानीकारक ठरणार असेल अशा कोणत्याही मतदाराला हे कलम लागू होणार नाही.

१३५-ग मतदानाच्या दिवशी कोणतेही पेय वा दारू विक्री करण्यास प्रतिबंध -

(१) कोणत्याही निवडणूकीकरिता मतदानाची प्रक्रिया पूर्ण होण्यासाठी निश्चित केलेल्या वेळेपूर्वीचे अडेचाळीस तास त्या मतदान क्षेत्रात कोणत्याही हॉटेलात, खाद्यगृहात, मद्यगृहात, दुकानात किंवा अन्य कोणत्याही जागेत मग ती सार्वजनिक असो वा खाजगी असो कोणतेही स्फिरीटयुक्त, आंबवलेले किंवा मादकमद्य किंवा तशाच स्वरूपाचे अन्य पदार्थ विकण्यात किंवा देण्यात किंवा वितरीत करण्यात येणार नाहीत.

(२) पोटकलम (१) च्या उपबंधान्वये जी व्यक्ती उल्लंघन, करील ती सहा महिन्यांपर्यंत असू शकेल एवढ्या मुदतीच्या कारावासाच्या किंवा दोन हजार रुपयांपर्यंत असू शकेल एवढ्या द्रव्यदंडाच्या किंवा दोन्ही शिक्षास पात्र ठरेल.

(३) जेव्हा एखादी व्यक्ती, या कलमाखालील अपराधाबद्दल सिध्ददोष ठरेल तेव्हा तिच्या ताब्यात सापडलेले स्फिरीटयुक्त, आंबवलेले किंवा मादकमद्य अथवा तशाच स्वरूपाचे इतर पदार्थ हे जप्त करण्याजोगे ठरतील आणि त्यांची विल्हेवाट विहित करण्यात येईल अशा रीतीने लावण्यात येईल.

१३६. इतर अपराध व त्याबद्दल शास्ती :-

(१) कोणत्याही निवडणुकीच्या वेळी पुढीलपैकी कोणतेही कृत्य करणारा इसम निवडणूकविषयक अपराध केल्याबद्दल दोषी ठरेल.-

- (अ) कोणतेही नामनिर्देशनपत्र लबाडीने खराब करणे किंवा लबाडीने त्याचा नाश करणे; किंवा
- (ब) निर्वाचन अधिकाऱ्याने किंवा त्याच्या अधिकारान्वये लावलेली कोणतीही यादी, सूचना किंवा इतर कागदपत्र लबाडीने खराब करणे किंवा त्यांचा नाश करणे किंवा काढून टाकणे; किंवा
- (क) कोणतीही मतपत्रिका किंवा कोणत्याही मतपत्रिकेवरील अधिकृत चिन्ह किंवा ओळखीबाबतचे प्रतिज्ञापत्र किंवा टपालाने मतपत्रिका पाठविण्याच्या संबंधात वापरलेला अधिकृत लिफाफा लबाडीने खराब करणे किंवा लबाडीने त्याचा नाश करणे; किंवा
- (ड) योग्य अधिकारावाचून एखाद्या व्यक्तीस एखादी मतपत्रिका पुरविणे किंवा एखाद्या व्यक्तीकडून एखादी मतपत्रिका स्वीकारणे किंवा एखादी मतपत्रिका जवळ बाळगणे; किंवा
- (इ) जी मतपत्रिका पेटीत टाकण्याचा त्यास कायद्याने अधिकार दिलेला असेल अशा मतपत्रिकेखेरीज इतर कोणतीही वस्तू कोणत्याही मतपेटीत टाकणे; किंवा

- (फ) निवडणुकीत त्यावेळी उपयोगात असलेल्या कोणत्याही मतपेट्या किंवा मतपत्रिका यांचा योग्य अधिकारावाचून नाश करणे किंवा त्या काढून घेणे किंवा त्या उघडणे किंवा त्यात अन्य तऱ्हेने ढवळाढवळ करणे; किंवा
- (ग) लबाडीने किंवा योग्य अधिकारावाचून, जसे असेल त्याप्रमाणे, उपरोक्त कृत्यांपैकी कोणतेही कृत्य करण्याचा प्रयत्न करणे किंवा असे कोणतेही कृत्य करण्यास जाणूनबुजून सहाय्य करणे किंवा प्रोत्साहन देणे.
- (२) या कलमान्वये निवडणूकविषयक अपराधाबद्दल दोषी असलेली कोणतीही व्यक्ती --
- (अ) जर ती व्यक्ती निर्वाचन अधिकारी किंवा सहायक निर्वाचन अधिकारी किंवा एखाद्या मतदान केंद्रावरील मतदान केंद्राध्यक्ष किंवा निवडणुकीच्या संबंधातील कोणत्याही अधिकृत कामावर नेमलेला इतर कोणीही अधिकारी किंवा लिपिक असेल तर दोन वर्षांपर्यंतच्या कैदेच्या शिक्षेस किंवा दंडाच्या शिक्षेस किंवा या दोन्ही शिक्षांस पात्र होईल.
- (ब) जर ती वरील व्यक्तीखेरीज दुसरी एखादी व्यक्ती असेल तर ती सहा महिनेपर्यंतच्या कैदेच्या शिक्षेस किंवा दंडाच्या शिक्षेस किंवा या दोन्ही शिक्षांस पात्र होईल.

(३) जर एखाद्या व्यक्तीचे कर्तव्य निवडणुकीचे काम पार पाडण्यात किंवा मतमोजणीच्या कामाचा समावेश असलेल्या निवडणुकीच्या कार्यात भाग घेणे किंवा अशा निवडणुकीच्या संबंधात उपयोगात असलेल्या मतपत्रिका आणि इतर कागदपत्रे यांच्यासाठी निवडणुकीनंतर जबाबदार असणे हे असेल तर, या कलमाच्या उद्देशानुसार, ती अधिकृत कामावर नेमलेली व्यक्ती आहे असे समजले पाहिजे; परंतु "अधिकृत काम" या संज्ञेत या अधिनियमाद्वारे किंवा त्यानुसार लादलेल्या कर्तव्याव्यतिरिक्त इतर कर्तव्यांचा समावेश होणार नाही.

(४) पोट-कलम (२) च्या अन्वये दंडनीय असलेला अपराध दखल घेण्याजोगा ठरेल.

१५९- निवडणुकीचे कामासाठी काही अधिपत्याखालील कार्यालयीन कर्मचारी उपलब्ध करून देणे :-

(१) राज्याच्या मुख्य निवडणूक अधिकारी किंवा प्रादेशिक आयुक्त, ज्याची नेमणूक घटनेच्या आर्टिकल ३२४ पोटकलम ४ प्रमाणे झालेली आहे, यांनी विनंती केल्यास निवडणुकीचे कामे करण्यासाठी व परिपूर्ती करण्यासाठी आवश्यकतेनुसार कर्मचारी उपलब्ध करून दिले पाहिजेत.

(२) उपकलम १ चे उद्देशपूर्तीसाठी खालील अधिपत्य आहेत.

- (१) प्रत्येक स्थानिक अधिपत्य
- (२) प्रत्येक विद्यापीठ ज्याची स्थापना केंद्र किंवा प्रादेशिक कायद्यान्वये झालेली आहे.
- (३) इतर कोणतीही संस्था, संबंधित संलग्न संस्था जिचेवर प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष अम्मल व पूर्ण आर्थिक तरतूद किंवा वेळोवेळी भक्कम आर्थिक मदत केंद्र किंवा राज्य सरकारकडून दिली जात असेल.

३०. खाजगी सुरक्षा एजन्सीज (विनियमन) अधिनियम, २००५

Ministry of Law and Justice (Legislative Department)
New Delhi, the 23rd June, 2005/Asadha 2, 1927 (Saka)

The following Act of Parliament received the assent of the President on the 23rd June, 2005, and is hereby published for general information :-

The PRIVATE SECURITY AGENCIES (REGULATION) ACT, 2005

No.29 OF 2005 (23rd June, 2005)

An Act to provide for the regulation of private security agencies and for matters connected therewith or incidental thereto.

Be it enacted by Parliament in the Fifty-sixth year of the year of the Republic of India as follows:-

1. Short title, extent & commencement.-

- (1) This Act may be called the Private Security Agencies (Regulation) Act, 2005.
- (2) It extends to the whole of India except the State of Jammu and Kashmir.
- (3) It shall come into force on such date as the Central Government may, by notification in the Official Gazette, appoint.

2. Definitions.-

In this Act, unless the context otherwise requires:-

- (a) “armoured car service” means the service provided by deployment of armed guards alongwith armoured car and such other related services which may be notified by the Central Government or as the case may be, the State Government from time to time;
- (b) “Controlling Authority”; means the Controlling Authority appointed under sub-section (1) of section 3;
- (c) “Licence” means a Licence granted under sub-section (5) of section 7;
- (d) “notification” means a notification published in the Official Gazette;+
- (e) “prescribed” means prescribed by rules made under this Act;
- (f) “private security” means security provided by a person, other than a public servant, to protect or guard any person or property or both and includes provisions of armoured car service;

- (g) “private security agency” means a person or body of persons other than a government agency, department or organization engaged in the business of providing private security services including training to private security guards or their supervisor or providing private security guards to any industrial or business undertaking or a company or any other person or property;
- (h) “private security guard” means a person providing private security with or without arms to another person or property or both and includes a supervisor;
- (i) “State Government”, in relation to a Union territory, includes the Administrator of that Union territory appointed by the President under article 239 of the Constitution.

3. Appointment of controlling authority.-

- (1) The State Government shall, by notification, designate an officer not below the rank of a Joint Secretary in the Home Department of the State or an equivalent officer to be the Controlling Authority for the purposes of this Act.
- (2) The State Government may, for efficient discharge of functions by the Controlling Authority, provide it with such other officers and staff and that Government considers necessary.

4. Persons or Private Security Agency not to engage or provide private security guard without licence.-

No person shall carry on or commence the business of private security agency, unless he holds a licence issued under this Act.

Provided that the person carrying on the business of private security agency, immediately before the commencement of this Act, may continue to do so for a period of one year from the date of such commencement and if he has made an application for such licence within the said period of one year, till the disposal of such application.

Provided further that no private security agency shall provide security abroad, without obtaining permission of the Controlling Authority, which shall consult the Central Government before according such permission.

5. Eligibility for Licence.-

An application for issue of a licence under this Act shall only be considered from a person after due verification of his antecedents.

6. Persons not eligible for licence.-

- (1) A person shall not be considered for issue of Licence under this Act, if he has been :-
 - (a) Convicted of an offence in connection with promotion, formation or management of a company (any fraud or misfeasance committed by him in relation to the company), including an undischarged insolvent; or
 - (b) convicted by a competent court for an offence, the prescribed punishment for which is imprisonment of not less than two years; or
 - (c) Keeping links with any organization or association which is banned under any law

on account of their activities which pose threat to national security or public order or there is information about such a person indulging in activities which are prejudicial to national security or public order; or

(d) dismissed or removed from Government service on grounds of misconduct or moral turpitude.

(2) A company, firm or an association of persons shall not be considered for issue of a licence under this Act, if, it is not registered in India, or having a proprietor or a majority shareholder, partner or director, who is not a citizen of India.

7. Application for grant of licence.-

- (1) An application for grant of licence to a private security agency shall be made to the Controlling Authority in such form as may be prescribed.
- (2) The applicant shall submit an affidavit incorporating the details in relation to the provisions contained in section 6, ensure the availability of the training for its private security guard and supervisors required under sub-section (2) of section 9, fulfilment of conditions under section 11 and of cases registered with police or pending in a court of law involving the applicant.
- (3) Every application under sub-section (1) shall be accompanied by a fee of-
 - (a) rupees five thousand if the private security agency is operating in one district of State;
 - (b) rupees ten thousand if the agency is operating in more than one but up to five districts of State; and
 - (c) rupees twenty-five thousand if it is operating in the whole State.
- (4) On receipt of an application under sub-section (1), the Controlling Authority may, after making such inquiries as it considers necessary and obtaining no objection certificate from the concerned police authority, by order in writing, either grant a licence or refuse to grant the same within a period of sixty days from the date of receipt of application with complete particulars and the prescribed fee:

Provided that no order of refusal shall be made unless -

- (a) the applicant has been given a reasonable opportunity of being heard; and
 - (b) the grounds on which licence is refused is mentioned in the order.
- (5) A licence granted under this section :-
- (a) shall be valid for a period of five years unless the same is cancelled under sub-section (1) of section 13;

- (b) may be renewed from time to time after the expiry of five years, for a further period of five years on payment of such fee as may be prescribed; and
- (c) shall be subject to such conditions as may be prescribed.

8. Renewal of licence-

- (1) An application for renewal of licence shall be made to the Controlling Authority, not less than forty-five days before the date of expiry of the period of validity thereof, in such form as may be prescribed and shall be accompanied by the requisite fee and other documents required under section 6, 7 and 11 of this Act.
- (2) The Controlling Authority shall pass an order on application for renewal of licence within thirty days from the date of receipt of application complete in all respects.
- (3) On receipt of an application under sub-section (1), the Controlling Authority may, after making such inquiries as he considers necessary and by order in writing, renew the licence or refuse to renew the same :

Provided that no order of refusal shall be made except after giving the applicant a reasonable opportunity of being heard.

9. Conditions for commencement of operation & engagement of supervisions.-

- (1) Every private security agency shall, within six months of obtaining the licence, commence its activities.
- (2) Every private security agency shall ensure imparting of such training and skills to its private security guards and supervisors as may be prescribed.

Provided that the person carrying on the business or private security agency, before the commencement of this Act, shall ensure the required training to its security guards and supervisors within a period of one year from the date of such commencement.

- (3) Every private security agency shall, within sixty days from the date of issue of the licence, employ such number of supervisors, as may be prescribed.
- (4) A private security agency shall not employ or engage a person as a supervisor unless he fulfils the conditions specified in sub-section (1) of section 10.
- (5) While engaging a supervisor of private security guards, every private security agency shall give preference to a person who has experience of serving in the Army, Navy, Air Force or any other Armed forces of the Union or State Police including armed constabularies and Home Guards for a period of not less than three years.

10. Eligibility to be a private security guard.-

- (1) A private security agency shall not employ or engage any person as a private security

guard unless he-

- (a) is a citizen of India or a citizen of such other country as the Central Government may, by notification in the Official Gazette, specify;
 - (b) has completed eighteen years of age but has not attained the age of sixty-five years;
 - (c) satisfies the agency about his character and antecedents in such manner as may be prescribed.
 - (d) has completed the prescribed security training successfully;
 - (e) fulfils such physical standards as may be prescribed; and
 - (f) satisfies such other conditions as may be prescribed.
- (2) No person who has been convicted by a competent court or who has been dismissed or removed on grounds of misconduct or moral turpitude while serving in any of the armed forces of the Union, State Police Organisations, Central or State Governments or in any private security agency shall be employed or engaged as a private security guard or a supervisor.
- (3) Every private security agency may, while employing a person as a private security guard, give preference to a person who has served as a member in one or more of the following namely :-
- (i) Army;
 - (ii) Navy;
 - (iii) Air Force;
 - (iv) Any other armed forces of the Union;
 - (v) Police, including armed constabularies of States; and
 - (vi) Home Guards.

11. Conditions of licence.-

- (1) The State Government may frame rules to prescribe the conditions on which licence shall be granted under this Act and such conditions shall include requirements as to the training which the licensee is to undergo, details of the person or persons forming the agency, obligation as to the information to be provided from time to time the Controlling Authority regarding any change in their address, change of management and also about any criminal charge made against them in the course of their performance of their duties of the private security agency or as the case may be, a private security guard employed or engaged by them.

- (2) The State Government may make provision in the rules to verify about imparting of required training by the private security agency under sub-section (2) of section 9 and to review continuation or otherwise of licence of such private security agency which may not have adhered to the condition of ensuring the required training.

12. Licence to be exhibited.-

Every private security agency shall exhibit its licence or copy thereof in a conspicuous place of its business.

13. Cancellation & suspension of licence.-

- (1) The Controlling Authority may cancel any licence on any one or more of the following grounds, namely-
- (a) that the licence has been obtained on misrepresentation or suppression of material facts.
 - (b) that the licence holder has used false documents or photographs;
 - (c) that the licence holder has violated the provisions of this Act or the rules made thereunder or any of the conditions of the licence;
 - (d) that the licence holder has misused information obtained by him during the discharge of his duties as the private security agency to any industrial or business undertaking or a company or any other person;
 - (e) that the licence holder by using any letter-head, advertisement or any other printed matter or in any other manner represented that the private security agency is instrumentality of the Government or such agency is or has been using a name different from that for which licence has been granted.
 - (f) that the licence holder is or has been impersonating or permitted or aiding or abetting any body to impersonate as a public servant;
 - (g) that the private security agency had failed to commence its activities or to engage a supervisor within the specified time period;
 - (h) that the licence holder is or has willfully failed or refused to render the services agreed to any person;
 - (i) that the licence holder has done any act which is in violation of a court order or an order of a lawful authority or is or has been advising, encouraging or assisting any person to violate any such order;
 - (j) that the licence holder has violated the provisions of the Acts given in the Schedule which may be modified by the Central Government, by notification in the Official Gazette;
 - (k) that there have been repeated instances when the private security guard or guards provided by the private security agency -

- (i) failed to provide private security or were guilty of gross negligence in not providing such security;
- (ii) committed a breach of trust or misappropriated the property or a part thereof which they were supposed to protect;
- (iii) were found habitually drunk or indisciplined;
- (iv) had connived or abetted a crime against the person or property placed under their charge; or

(1) that the licence holder has done any act which poses a threat to national security, or did not provide assistance to the police or other authority in the discharge of its duties or acted in a manner prejudicial to national security or public order or law and order.

(2) Where the Controlling Authority, for reasons to be recorded in writing, is satisfied that pending the question of cancelling of licence on any of the grounds mentioned in sub-section (1), it is necessary to do so, that Controlling Authority may, by order in writing, suspend the operation of the licence for such period not exceeding thirty days as may be specified in the order and require the licence holder to show cause, within fifteen days from the date of issue of such order, as to why the suspension of the licence should not be extended till the determination of the question of cancellation.

(3) Every order of suspending or cancelling of a licence shall be in writing and shall specify the reasons for such suspension or cancellation and a copy thereof shall be communicated to the person affected.

(4) No order of cancellation of licence under sub-section (1) shall be made unless the person concerned has been given a reasonable opportunity of being heard.

14. Appeals.-

- (1) Any person aggrieved by an order of the Controlling Authority refusing the licence under sub-section (4) of Section 7 or renewal under sub-section (3) of section 8 or order of suspension of licence under sub-section (2) of section 13 or cancellation of licence under sub-section (1) of that section, may prefer an appeal against that order to the Home Secretary of the State Government within a period of sixty days of the date of such order :

Provided that an appeal may be admitted after the expiry of the said period of sixty days if the appellant satisfies the State Government that he has sufficient cause for not preferring the appeal within that period.

(2) Every appeal under sub-section (1) shall be made in such form as may be prescribed and shall be accompanied by a copy of the order appealed against.

(3) Before disposing of an appeal, the State Government shall give the appellant a reasonable opportunity of being heard.

15. Register to be maintained by Private Security Agency.-

(1) Every private security agency shall maintain a register containing -

- (a) the names and addresses of the persons managing the private security agency;
- (b) the names, address, photographs and salaries of the private security guards and supervisors under its control;
- (c) the names and addresses of the persons whom it had provided private security guards or services; and
- (d) such other particulars as may be prescribed.

(2) The Controlling Authority may call for such information as it considers necessary from any private security agency, supervisor or private security guard to ensure due compliance of the Act.

16. Inspection of Licence etc.-

The Controlling Authority or any other officer authorized by it in this behalf may at any reasonable time, enter the premises of the private security agency and inspect and examine the place of business, the records, accounts and other documents connected with the licence and may take copy of any document.

17. Issue of Photo Identity Card.-

- (1) Every private security guard shall be issued a photo identity card, by the private security agency employing or engaging the guard.
- (2) The photo identity card under sub-section (1) shall be issued in such form as may be prescribed.
- (3) Every private security guard or supervisor shall carry on his person the photo identity card issued under sub-section (1) and shall produce it on demand for inspection by the Controlling Authority or any other officer authorized by it in this behalf.

18. Disclosure of information to unauthorised person.-

- (1) Any person who may be or has been employed or engaged as a private security guard by the private security agency shall not divulge to anyone other than the employer, or in such manner and to such person as the employer directs, and information acquired

by him during such employment with respect to the work which he has been assigned by such employer, except such disclosure as may be required under this Act or in connection with any inquiry or investigation by police or as may be required by an authority or process of law.

- (2) All private security guards of a private security agency shall render necessary assistance to the police or to such authority in the process of any investigation pertaining to the activities of that agency.
- (3) If violation of any law is noticed by any private security guard during the course of discharge of his duties, he shall bring it to the notice of his superior, who in turn shall inform the police either through his employer or agency or on his own.

19. Deligation.-

The State Government may, by notification, direct that any power or function (except the powers to make rules under section 25 -

- (a) which may be exercised or performed by it, or
- (b) which may be exercised or performed by the Controlling Authority, under the Act, may, in relation to such matter and subject to such conditions, if any, as may be specified in the notification, be also exercised or performed by such officer or authority subordinate to the Government or officer subordinate to the Controlling Authority, as may be specified in such notification.

20. Punishment for contravention of certain provisions.-

- (1) Any person who contravenes the provisions of section 4 shall be punishable with imprisonment for a term which may extend to one year, or with fine which may extend to twenty-five thousand rupees, or with both.
- (2) Any person or private security agency who contravenes, the provisions of sections 9, 10 and 12 of the Act, shall be punishable with a fine which may extend to twenty-five thousand rupees, in addition to suspension or cancellation of the licence.

21. Penalty for unauthorised use of certain uniforms.-

If any private security guard or supervisor wears the uniform of the Army, Air force, Navy or any other armed forces of the Union or Police or any dress having the appearance or bearing any of the distinctive marks of that uniform, he and the proprietor of the private security agency shall be punishable with imprisonment for a term which may extend to one year or with fine which may extend to five thousand rupees, or with both.

22. Offences by Companies.-

- (1) Where an offence under this Act has been committed by a company, every person who at the time the offence was committed was in charge of, and was responsible to, the company for a conduct of the business of the company as well as the company, shall be deemed to be guilty of the offence and shall be liable to be proceeded against and punished accordingly.

Provided that nothing contained in this sub-section shall render any such person liable to any punishment, if he proves that the offence was committed without his knowledge or that he had exercised all due diligence to prevent the commission of such offence.

- (2) Notwithstanding anything contained in sub-section (1), where any offence under this Act has been committed by a company and it is proved that the offence has been committed with a consent or connivance of, or is attributable to, any neglect on the part of any director, manager, secretary or other officer of the company, such director, manager, secretary or other officer shall be deemed to be guilty of that offence and shall be liable to be proceeded against and punished accordingly.

Explanation - For the purposes of this section -

- (a) “company” means anybody corporate and includes a firm or other association of individuals; and
- (b) “director”, in relation to a firm, means a partner in the firm.

23. Idemnity.-

No suit, prosecution or other legal proceeding shall lie against the Controlling authority or any other officer authorized by it in respect of anything in good faith done or intended to be done under this Act.

24. Framing of model rules for adoption by states.-

The Central Government may frame model rules in respect of all or any of the matters with respect to which the State Government may make rules under this Act, and where any such model rules have been framed the State Government shall, while making any rules in respect of that matter under section 25, so far as is practicable, conform to such model rules.

25. Power of state government to make rules.-

- (1) The State Government may, by notification, make rules for carrying out the provisions of this Act.
- (2) In particular, and without prejudice to the generality of the foregoing power, such rules may provide for all or any of the following matters namely:-

- (a) the procedure for verification of character and antecedents under clause (l) of sub-section ((1) of section 10; the type of training under clause (d) of sub-section (1) of section 10; the physical standard under clause (e) of sub-section (1) of section 10; and other conditions under clause (f) of sub-section (1) of section 10;
- (b) the number of supervisors to be employed under sub-section (3) of section 9;
- (c) the form of an application for grant of licence under sub-section (1) of section 7;
- (d) the form in which the licence to be granted under sub-section (4) of section 7 and conditions subject to which such licence to be granted under section 11;
- (e) the form of an application for renewal of licence under sub-section (1) of section 8;
- (f) the form under sub-section (2) of section 14 for preferring an appeal;
- (g) particulars to be maintained in a register under sub-section ((1) of section 15;
- (h) the form in which photo identity card under sub-section (2) of section 17 be issued;
- (i) any other matter which is required to be, or may be, prescribed.

(3) Every rule made by the State Government under this section shall be laid, as soon as may be after it is made, before each House of the State Legislature where it consists of two Houses, or where such Legislature consists of one House, before that House.

(4) In respect of Union territories, every rule made to carry out the provisions of the Act shall be laid before each House of Parliament and where there exists a Legislative Assembly, before that Assembly.

THE SCHEDULE

[See Section 13(l)(i)]

- (1) The Payment of Wages Act, 1936 (4 of 1936).
- (2) The Industrial Disputes Act, 1947 (14 of 1947).
- (3) The Minimum Wages Act, 1948 (11 of 1948).
- (4) The employees' Provident Funds and Miscellaneous Provisions Act, 1952 (19 of 1952).
- (5) The Payment of Bonus Act, 1965 (21 of 1965).
- (6) The Contract Labour (Regulation and Abolition) Act, 1970 (37 of 1970).
- (7) The Payment of Gratuity Act, 1972 (39 of 1972).
- (8) The Equal Remuneration Act, 1976 (25 of 1976).
- (9) The Inter-State Migrant Workmen (Regulation of Employment and Conditions of Service) Act, 1979 (30 of 1979).

३१. माहिती तंत्रज्ञान अधिनियम, २०००^१

THE INFORMATION TECHNOLOGY ACT, 2000

(२००८ च्या सुधारणांसह)

प्रकरण एक

प्रारंभिक

१. संक्षिप्त नाव, व्याप्ती, प्रारंभिक व प्रयुक्ती :-

(१) या अधिनियमास माहिती तंत्रज्ञान अधिनियम, (अमेंडमन्ट) २००८ असे म्हणावे.

(२) तो संपूर्ण भारतास लागू असेल आणि या अधिनियमात इतरत्र तरतूद केली असेल ते वगळता कोणत्याही भारताबाहेर केलेल्या अपराधाला किंवा उल्लंघनालादेखील तो लागू असेल.

(३) केंद्र शासन अधिसूचनेव्दारे नेमून देईल अशा तारखेला तो अमलात येईल आणि या अधिनियमाच्या वेगवेगळ्या तरतुदींसाठी वेगवेगळ्या तारखा करता येईल आणि अशा तरतुदींमधील या अधिनियमाच्या प्रारंभासंबंधीचा कोणताही संदर्भ हा त्या अशा तरतुदीच्या प्रारंभाचा संदर्भ असल्याप्रमाणे त्याचा अर्थ लावण्यात येईल.

(४) हा कायदा कागदपत्र किंवा व्यवहार जे शेड्यूल १ मध्ये नमूद केले आहे. त्यांना लागू होतो, परंतु केंद्र शासनाने अधिनियमांच्या प्रयोगासाठी शासकीय राजपत्रातील अधिसूचनेव्दारे शेड्यूल १ मध्ये काही नोंद वाढविल्या व कमी केल्या आहेत.

(५) पोटकलम (४) मध्ये काही नमूद केलेली प्रत्येक अधिसूचना संसदेच्या समोर ठेवली जाते.

२. व्याख्या :-

(१) या अधिनियमात संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेक्षित नसेल तर-

- 'प्रवेश' या शब्दातील व्याकरणिक फेरफार आणि तत्सम अभिव्यक्ती याचा अर्थ संगणक, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क याच्या तर्कशास्त्रीय, अंकगणितीय किंवा मेमरी फंक्शन साधनांमधून माहिती मिळविणे, त्याचे शिक्षण देणे किंवा त्याबाबत माहिती देणे असा आहे;
- 'प्रेषिती' म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्ड जिला मिळावे असा प्रेषकाचा उद्देश असेल अशी व्यक्ती. मात्र त्यात कोणत्याही मध्यस्थाचा अंतर्भाव होत नाही;
- 'न्यायनिर्णायक अधिकारी' म्हणजे कलम ४६ च्या पोटकलम (१) अन्वये नियुक्त केलेला न्यायनिर्णायक अधिकारी;
- ^३[इलेक्ट्रॉनिक सिग्रेचर (सही) करणे] याचा त्याच्या व्याकरणिक फेरफारांसह आणि तत्सम अभिव्यक्तीसह अर्थ इलेक्ट्रॉनिक अभिलेखांवर ^१[इलेक्ट्रॉनिक सही] करून ते अधिकृत करण्याच्या प्रयोजनासाठी एखाद्या व्यक्तीने अंगीकारलेले कोणतेही पद्धतीशास्त्र किंवा कार्यपद्धती असा आहे;

१. जी.एस.आर.७८८(३), दि.१७ ऑक्टोबर, २००० द्वारे दि.१७ ऑक्टोबर २००० पासून अमलात आला.

२. सन २००८ च्या सुधारणा अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे पोटकलम (४) ऐवजी दाखल केला.

३. सन २००८ च्या सुधारणा अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे "डिजिटल सिग्रेचर" याऐवजी दाखल.

(e) 'समुचित शासन' म्हणजे -

- (i) संविधानाच्या सातव्या अनुसूचीच्या सूची दोनमध्ये यादी दिलेल्या;
- (ii) संविधानाच्या सातव्या अनुसूचीच्या यादी तीन अन्वये अधिनियमात केलेल्या कोणत्याही बाबीच्या संबंधात राज्य शासन आणि इतर कोणत्याही बाबतीत केंद्र शासन;

(f) 'अॅसीमेट्रीक क्रिप्टो सिस्टिम' म्हणजे ^१[इलेक्ट्रॉनिक सहीसाठी] प्रायव्हेट की (Key) आणि डिजिटल सहीची पडताळणी करण्यासाठी 'पब्लिक की' यांचा समावेश असलेली सिक्युर की-पेअर पद्धती;

(g) 'प्रमाणन प्राधिकारी' म्हणजे कलम २४ अन्वये ^१[इलेक्ट्रॉनिक सही] प्रमाणपत्र देण्यासाठी जिला लायसेन्स देण्यात आले आहे अशी व्यक्ती;

(h) 'प्रमाणन प्रथा-विवरणपत्र' म्हणजे डिजिटल सही प्रमाणपत्र देताना प्रमाणपत्र देणाऱ्या प्राधिकरणाने वापरलेल्या प्रथा विनिर्दिष्ट करण्यासाठी प्रमाणपत्र देणाऱ्या प्राधिकरणाने दिलेले विवरणपत्र;

^२[(h-a) 'संदेशवहन साधन' याचा अर्थ सेलफोन, पर्सनल डिजिटल असिस्टंटस किंवा देहांचे संयुक्तिकरण अथवा कोणताही मजकूर व्हिडिओ किंवा प्रतिमा संदेशवहन करण्यासाठी, पाठविण्यासाठी किंवा पारेषित करण्यासाठी वापरलेले अन्य कोणतेही साधन असा आहे;]

(i) 'संगणक' म्हणजे कोणतेही इलेक्ट्रॉनिक मॅग्नेटिक, ऑप्टिकल किंवा इतर हाय स्पीड डाटा प्रोसेसिंग डिव्हाईस किंवा इलेक्ट्रॉनिक, मॅग्नेटिक किंवा ऑप्टिकल इन्टर्सेसच्या मॅन्युप्युलेशनद्वारे लॉजिकल, आरिथमेटिक अँड मेमरी परफॉर्म करणारी पद्धती आणि त्यात सर्व इनपुट, आऊटपुट, प्रोसेसिंग, स्टोअरेज, कॉम्प्युटर सॉफ्टवेअर किंवा संगणकाला किंवा संगणक सिस्टीमला किंवा संगणक नेटवर्कला जोडलेल्या आहेत किंवा त्याच्याशी संबंधित आहेत अशा कम्युनिकेशन सुविधांचा त्यात समावेश होतो;

^३[(j) 'संगणक नेटवर्क' म्हणजे एक किंवा अधिक संगणक किंवा संगणक सिस्टिम किंवा संदेशवहन साधने.

- (i) सॅटेलाईट, मायक्रोवेव्ह, टेरेस्ट्रियल लाईन तार किंवा बिनतारी किंवा इतर कम्युनिकेशन माध्यमांमार्फत आणि
- (ii) इंटरकनेक्शन सलगपणे असलेल्या किंवा नसलेल्या दोन किंवा अधिक परस्परांना जोडलेल्या संगणकांचा समावेश असलेल्या टर्मिनल्स किंवा कॉम्पलेक्स किंवा संदेशवहन साधन यांच्यामार्फत परस्परांना जोडणे;]

(k) 'संगणक साधनसामग्री' म्हणजे संगणक, संगणक सिस्टीम, संगणक नेटवर्क, डाटा, कॉम्प्युटर डाटाबेस किंवा सॉफ्टवेअर;

(l) 'संगणक यंत्रण' म्हणजे इनपुट-आऊटपुट आधार साधनासह आणि कार्यक्रम पार पाडण्याजोगे (प्रोग्रॅमबेल) आणि बाह्य फाईलबरोबर वापरण्यास योग्य नसतात असे कॅलक्युलेटर्स (परिगणिते) वगळून, ज्यामध्ये संगणक प्रोग्रॅम, इलेक्ट्रॉनिक इन्स्ट्रक्शन, इनपुट आधारसामग्री व आऊटपुट आधारसामग्री यांचा समावेश आहे आणि जे तर्कशास्त्र, गणित, आधारसामग्री साठवण व रिट्रीव्हल, कम्युनिकेशन कन्ट्रोल आणि इतर कार्ये पार पाडते असे साधन किंवा साधनांचा संग्रह;

१. सन २००८ च्या सुधारणा अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे "डिजिटल सिग्नेचर" याऐवजी दाखल.

२. वरील अधिनियमाच्या कलम ४(अ) द्वारे समाविष्ट केला.

३. वरील अधिनियमाच्या कलम ४(ब) द्वारे दाखल केला.

- (m) 'नियंत्रक' म्हणजे कलम १७ च्या पोटकलम (१) अन्वये नियुक्त केलेल्या प्रमाणन प्राधिकरणाचे नियंत्रक;
- (n) 'सायबर' अपील न्यायाधिकरण' म्हणजे कलम ४८ च्या पोटकलम (१) अन्वये स्थापन करण्यात आलेले सायबर ^१[***] अपील न्यायाधिकरण;
- ^२[n-a] 'सायबर कॅफे' म्हणजे जनतेतील कोणत्याही व्यक्तीस नेहमीचा व्यवहार करताना ज्या ठिकाणी इंटरनेटद्वारे कोणत्याही व्यक्तीस कोणतीही सुविधा पुरवली जाते असे ठिकाण;
- (n-b) 'सायबर सुरक्षा' म्हणजे कोणत्याही अनधिकृत मार्गापासून, वापरापासून, उघड करण्यापासून, व्यत्ययापासून, फेरफारापासून किंवा विनाशापासून माहितीचे, साधनसामग्रीच्या, साधनांचे, संगणकांचे, संगणक साधनसंपत्तीचे, संदेशवहन साधनांचे व त्यात साठवलेल्या माहितीचे संरक्षण करणे;]
- (o) 'आधारसामग्री (डाटा)' म्हणजे फॉर्मलाईज रीतीने तयार करण्यात येत असलेली किंवा तयार करण्यात आली असलेली आणि कॉम्प्युटर सिस्टीममध्ये किंवा कॉम्प्युटर नेटवर्कमध्ये प्रोसेस करावयाची किंवा प्रोसेस करण्यात येत असलेली किंवा प्रोसेस करण्यात आली असलेली माहिती ज्ञान, वस्तुस्थिती, संकल्पना किंवा सूचना यांचे नमुने होत आणि ते कोणत्याही स्वरूपात (कॉम्प्युटर प्रिंटआऊट, मॅग्रेटिक किंवा ऑप्टिक स्टोअरेज मीडिया, पंच कार्ड, टेप्स) किंवा कॉम्प्युटरच्या मेमरीमध्ये अंतर्गतपणे साठवलेले अशा स्वरूपात असतील;
- (p) 'डिजिटल सही (डिजिटल सिग्नेचर)' म्हणजे कोणत्याही इलेक्ट्रॉनिक अभिलेखाचे कलम ३ च्या तरतुदीनुसार इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने किंवा कार्यपद्धतीने सबस्क्रायबरने केलेले अधिप्रमाणन;
- (q) 'डिजिटल सही प्रमाणपत्र' म्हणजे कलम ३५ च्या पोटकलम (४) अन्वये दिलेले डिजिटल सही प्रमाणपत्र;
- (r) 'इलेक्ट्रॉनिक प्रपत्र' याचा माहितीच्या संदर्भातील अर्थ, निर्माण केलेली, पाठवलेली, मिळालेली किंवा मीडिया, मॅग्रेटिक, ऑप्टिकल, कॉम्प्युटर मेमरी, मायक्रो फिल्म किंवा कॉम्प्युटर जनरेटेड मायक्रोफिच किंवा तत्सम साधनामध्ये असलेली कोणतीही माहिती असा आहे;
- (s) 'इलेक्ट्रॉनिक गॅझेट' म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक प्रपत्रामध्ये प्रसिद्ध करण्यात आलेले राजपत्र;
- (t) 'इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्ड (अभिलेख)' म्हणजे आधारसामग्री, अभिलेख किंवा इलेक्ट्रॉनिक फॉर्म किंवा मायक्रो फिल्म किंवा कॉम्प्युटर जनरेटेड मायक्रो फिच यामध्ये साठविलेली, प्राप्त केलेली किंवा पाठवलेली डेटा जनरेटेड प्रतिमा किंवा आवाज;
- ^३[t-a] 'इलेक्ट्रॉनिक सही (सिग्नेचर)' म्हणजे दुसऱ्या अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या इलेक्ट्रॉनिक तंत्राच्या साहाय्याने एखाद्या वर्गणीदाराने (सबक्राईबर) केलेले कोणत्याही इलेक्ट्रॉनिक अभिलेखाचे अधिप्रमाणात आणि यात डिजिटल सहीचा समावेश होतो.
- (t-b) 'इलेक्ट्रॉनिक सही प्रमाणपत्र' म्हणजे कलम ३५ अन्वये दिलेले इलेक्ट्रॉनिक सही प्रमाणपत्र आणि यात डिजिटल सिग्नेचर प्रमाणपत्राचा समावेश होतो;]
- (u) 'कार्य' यामध्ये संगणकाच्या संबंधात लॉजिक, नियंत्रण, गणितीय प्रक्रिया, वगळणे, साठवणे आणि कॉम्प्युटरमधून किंवा त्याच्याबरोबर कम्युनिकेशन किंवा टेलिकम्युनिकेशन यांचा अंतर्भाव होतो;

१. सन २००८ च्या सुधारणा अधिनियमाच्या कलम ४(क) द्वारे 'विनियमन हा शब्द वगळला.

२. वरील अधिनियमाच्या कलम ४(ड) द्वारे खंड (एन अ) व (एन ब) समाविष्ट केले.

३. वरील अधिनियमाच्या कलम ४(३) द्वारे खंड (टी अ) व (टी ब) समाविष्ट केले.

^१[u-a] 'भारतीय संगणक आपत्ती निवारण पथक (इंडियन कॉम्प्युटर इमर्जन्सी रिस्पॉन्स टीम)' म्हणजे कलम ७०ब पोटकलम (b) अन्वये स्थापन केलेली एजन्सी.]

(v) 'माहिती' यामध्ये ^२[डेटा, मेसेज, टेक्स्ट,] इमेजेस, साउंड, कोड, कॉम्प्युटर प्रोग्रॅम, सॉफ्टवेअर आणि डाटाबेसेस किंवा मायक्रो फिल्म किंवा कॉम्प्युटर जनरेटेड मायक्रोफिच यांचा अंतर्भाव होतो;

^३[(w)] कोणत्याही विशिष्ट इलेक्ट्रॉनिक अभिलेखाच्या संबंधातील 'मध्यस्थ' याचा अर्थ जी कोणतीही व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीच्या वतीने तो अभिलेख स्वीकारते, साठवते किंवा पारेषित करते किंवा त्या अभिलेखाच्या संबंधात कोणतीही सेवा पुरवते अशी व्यक्ती; असा आणि त्यात दूरसंचार सेवा पुरवठाकाराचा नेटवर्क सेवा पुरवठाकारांचा, इंटरनेट सेवा पुरवठाकारांचा, सर्च इंजिन्सचा ऑनलाईन पेमेंट साईटचा (स्थळांचा), ऑनलाईन लिलाव साईटचा, ऑनलाईन मार्केट स्थळांचा आणि सायबर कॅफेचा समावेश होतो;

(x) 'की पेअर (जोडी)' असिमेट्रिक क्रिप्टो सिस्टीमच्या संबंधात याचा अर्थ प्रायव्हेट की आणि त्याची गणितीयदृष्ट्या संबंधित पब्लिक की असा आहे. ज्या अशाप्रकारे संबंधित असतात की, प्रायव्हेट की द्वारे निर्माण केलेली डिजिटल सिग्नेचर पब्लिक की द्वारे पडताळता येते;

(y) 'कायदा' यामध्ये संसदेचे किंवा राज्य विधानमंडळाचे अधिनियम, राष्ट्रमंडळाचे अधिनियम, राष्ट्रपतींनी किंवा यथास्थिती राज्यपालांनी प्रारख्यापित केलेले अध्यादेश, अनुच्छेद २४० अनुसार राष्ट्रपतींनी केलेले विनियम, संविधानाच्या अनुच्छेद ३५७ च्या खंड (१) च्या उपखंड (a) अन्वये राष्ट्रपतींचा अधिनियम म्हणून अधिनियमित केलेली विधेयके यांचा समावेश होतो आणि तसेच त्यात त्याअन्वये काढलेले किंवा केलेले नियम, विनियम, उपविधी आणि आदेश यांचा समावेश होतो;

(z) 'लायसेन्स' याचा अर्थ कलम २४ अन्वये प्रमाणन प्राधिकरणाला दिलेले लायसेन्स असा आहे;

(z-a) 'ओरिजिनेटर' म्हणजे जी कोणताही इलेक्ट्रॉनिक मेसेज पाठवते, निर्माण करते, साठवते किंवा पारेषित करते किंवा जी कोणताही इलेक्ट्रॉनिक मेसेज अन्य कोणत्याही व्यक्तीला पाठविण्याची, निर्माण करण्याची, साठवण्याची किंवा पारेषित करण्याची व्यवस्था करते अशी व्यक्ती मात्र त्यात मध्यस्थाचा अंतर्भाव होत नाही;

(z-b) 'विहित' म्हणजे या अधिनियमान्वये केलेल्या नियमांद्वारे विहित केलेले;

(z-c) 'प्रायव्हेट की' म्हणजे डिजिटल सिग्नेचर निर्माण करण्यासाठी वापरण्यात येणारी की पेअरमधली की;

(z-d) 'पब्लिक की' म्हणजे डिजिटल सिग्नेचरची पडताळणी करण्यासाठी वापरण्यात येणारी आणि डिजिटल सिग्नेचर प्रमाणपत्रामध्ये सूचिबद्ध केलेली की पेअरमधली की;

(z-e) 'सुरक्षापद्धती' म्हणजे -

- (a) अनाधिकृत प्रवेश आणि गैरवापर यापासून वाजवीपणे संरक्षण देते असे;
- (b) विश्वासार्हता आणि अचूक वापर यासाठी वाजवी पातळीची तरतूद करते असे;
- (c) उद्देशित कार्ये पार पाडण्यासाठी वाजवीरीत्या योग्य असते असे;
- (d) सर्वसाधारणपणे स्वीकृत सुरक्षा कार्यपद्धतीला धरून असते असे; कॉम्प्युटर हार्डवेअर, सॉफ्टवेअर व प्रोसिजर;

१. सन २००८ च्या सुधारणा अधिनियमाच्या कलम ४८(क) द्वारे खंड (यु ए) समाविष्ट केला.

२. सन २००८ च्या सुधारणा अधिनियमाच्या कलम ४(जी) द्वारे दाखल.

३. सन २००८ च्या सुधारणा अधिनियमाच्या कलम ४(ह) द्वारे खंड (डब्ल्यू) ऐवजी दाखल.

- (z-f) 'सुरक्षा कार्यपद्धती' म्हणजे केंद्र सरकारने कलम १६ अन्वये विहित केलेली सुरक्षा कार्यपद्धती;
- (z-g) 'वर्गणीदार 'सबस्क्रायबर' म्हणजे जिच्या नावाने '[इलेक्ट्रॉनिक सिग्रेचर] प्रमाणपत्र देण्यात येते ती व्यक्ती;
- (z-h) 'पडताळणे' याचा डिजिटल सही, इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्ड किंवा पब्लिक की यांच्या व्याकरणिक फेरफार केलेल्या रूपांसह आणि तशाच अभिव्यक्तीसह अर्थ-
 - (a) वर्गणीदाराच्या 'पब्लिक की'शी अनुरूप अशा 'प्रायव्हेट की'चा वापर करून मूळ इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्ड डिजिटल सहीला जोडले आहे किंवा नाही,
 - (b) असे रेकॉर्ड डिजिटल सहीशी अशाप्रकारे जोडण्यात आले होते तेव्हा मूळ रेकॉर्ड जसेच्या तसे ठेवण्यात आले होते की, त्यात फेरबदल करण्यात आले होते हे निर्धारित करणे.

(२) या अधिनियमातील कोणत्याही अधिनियमितीचा किंवा तिच्या कोणत्याही तरतुदीचा अशी अधिनियमिती किंवा तरतूद ज्या क्षेत्रामध्ये अमलात नसेल, त्याच्या संबंधात अर्थ लावताना तो त्या क्षेत्रात अमलात असलेल्या तदनुरूप कायद्याचा किंवा त्या कायद्याच्या संबद्ध तरतुदीचा संदर्भ असल्याचे मानून लावण्यात येईल.

प्रकरण नऊ

शास्ती, मोबदला आणि अभिनिर्णय

४३. संगणक, संगणक यंत्रणा इ.ला नुकसान पोहोचवल्याबद्दल शास्ती आणि मोबदला :-

संगणक, संगणक यंत्रणा आणि संगणक नेटवर्क यांचा मालक त्याची प्रभावी व्यक्ती यांच्या परवानगीशिवाय जर एखादी व्यक्ती-

- (a) असा संगणक, संगणक यंत्रणा आणि संगणक नेटवर्कमध्ये किंवा संगणक सांधनामध्ये प्रवेश करील किंवा प्रवेश मिळवेल.
- (b) असा संगणक, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्कमधून कोणताही आधारसामग्री, संगणक आधारसामग्री बेस किंवा माहिती उतरवून घेईल, नकल करील किंवा त्याचा गोष्टवारा घेईल, तसेच काढून घेण्याजोगा साठवण माध्यमात (स्टोरेज मीडियम) माहिती किंवा आधारसामग्री धारण करील किंवा साठवून ठेवील.
- (c) कोणताही संगणक, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क यामध्ये कोणताही संगणक दूषितक किंवा संगणक विषाणू (व्हायरस) घुसवील किंवा घुसविण्याची व्यवस्था करील.
- (d) कोणतेही संगणक, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क किंवा अशा संगणकातील, संगणक यंत्रणेतील किंवा संगणक नेटवर्क आधारसामग्री, संगणक आधारसामग्री आधार किंवा इतर कोणताही कार्यक्रम याला नुकसान पोहोचवील किंवा नुकसान पोहोचवण्याची व्यवस्था करील.
- (e) कोणताही संगणक, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क यामध्ये अडथळा आणेल किंवा अडथळा आणण्याचा प्रयत्न करेल.
- (f) संगणक, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क यामध्ये प्रवेश करण्यासाठी प्राधिकृत केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीला कोणत्याही मार्गाने प्रवेश नाकारील किंवा नाकारण्याची व्यवस्था करील.
- (g) कोणत्याही व्यक्तीला संगणक, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क यामध्ये या अधिनियमाच्या आणि त्याखाली

१. सन २००८ च्या सुधारणा अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे दाखल.

तयार करण्यात आलेले विनियम व नियम यांच्या तरतुदींचे उल्लंघन करून प्रवेश करण्यास साहाय्य करील किंवा ते सुकर करील.

- (h) एखाद्या व्यक्तीने उपलब्ध करून घेतलेल्या सेवांचा आकार एखाद्या संगणकामध्ये, संगणक यंत्रणेमध्ये किंवा संगणक नेटवर्कमध्ये अदलाबदल करून किंवा लबाडीने फेरफार करून दुसऱ्या व्यक्तीच्या खात्यावर आकारील.
- (i) कोणत्याही संगणकातील माहिती नष्ट करील किंवा खोडून टाकेल किंवा त्यात बदल करेल किंवा त्याचे महत्त्व कमी करेल किंवा उपयुक्तता किंवा संगणकातील माहितीला कुठल्याही तऱ्हेने इजा पोहचवेल.
- (j) चोरण्यास, लपवल्यास, नष्ट केल्यास किंवा बदलल्यास किंवा कुठल्याही व्यक्तीला चोरण्यासाठी, लपवण्यासाठी, नष्ट करण्यासाठी किंवा बदलण्यासाठी कारणीभूत असेल असा संगणकातील सोर्स कोड जो संगणक साधनात वापरला गेला आहे, त्याला नुकसान पोहोचवण्याच्या उद्देशाने करतो.

ती, अशाप्रकारे बाधित झालेल्या व्यक्तीला नुकसानभरपाई देण्यास जबाबदार असेल.

स्पष्टीकरण :- या कलमाच्या प्रयोजनासाठी -

- (i) संगणक दूषितक म्हणजे -
 - (a) संगणक, संगणक यंत्रणा आणि संगणक नेटवर्क यामध्ये असलेली आधारसामग्री किंवा कार्यक्रम यात फेरबदल करण्यासाठी, तो नष्ट करण्यासाठी, अभिलेखित करण्यासाठी किंवा पारेषित करण्यासाठी.
 - (b) संगणक, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क याचे सर्वसाधारण प्रवर्तन कोणत्याही मार्गाने बळावण्यासाठी तयार केलेला कोणताही संगणक निदेश संच.
- (ii) संगणक आधारसामग्री म्हणजे औपचारिक रीतीने तयार करण्यात येत असलेल्या किंवा करण्यात आलेल्या किंवा संगणक, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्कद्वारे उत्पादन करण्यात आलेल्या टेक्स्ट, इमेज, ध्वनी किंवा चित्रण मधील माहिती, ज्ञान तथ्ये, संकल्पना किंवा निदेश यांचे प्रतीक आणि संगणक, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क यामध्ये त्याचा वापर करण्यासाठी उद्देशित असते.
- (iii) संगणक विषाणू (व्हायरस) म्हणजे, संगणक साधनमार्गाच्या कार्यचलनाचा नाश करणारा, त्याला नुकसान पोहोचवणारा, त्याचा दर्जा कमी करणारा किंवा त्यावर प्रतिकूल परिणाम किंवा स्वतःच दुसऱ्या संगणक साधनाचा किंवा ऑपरेटरचा कार्यक्रम, आधारसामग्री किंवा निदेशन यांची अंमलबजावणी केली जात असताना त्यावर किंवा संगणक सामग्रीच्या इतर कोणत्याही प्रसंगी त्यावर हल्ला करणारा कोणताही संगणक निदेश, माहिती, आधारसामग्री किंवा कार्यक्रम.
- (iv) हानी म्हणजे, कोणताही संगणक साधनमार्ग कोणत्याही साधनाद्वारे नष्ट करणे यात फेरबदल करणे, तो वगळणे, त्यात भर घालणे किंवा त्याची पुन्हा रचना करणे.
- (v) संगणक सोर्स कोड म्हणजे प्रोग्रॅमची यादी, संगणकातील कमांड्स, आराखडा आणि आकृती आणि कुठल्याही स्वरूपातील संगणक साधनाचे प्रोग्रॅम विश्लेषण.

४३-A. डेटा सांभाळण्यास अयशस्वी झालात तर नुकसानभरपाई :-

जेव्हा एक कॉर्पोरेट बॉडी जिच्याकडे ताबा, व्यवहार किंवा कुठल्याही वैयक्तिक डेटा हाताळणे अशी किंवा माहिती जी संगणक साधनात तिच्या मालकीची आहे, सांभाळत आहे किंवा चालवत आहे, ही कॉर्पोरेट बॉडी निष्काळजीपणे कार्यान्वित आणि योग्य सुरक्षा पद्धती आचारत आणि कार्यपद्धती आहे आणि त्यामुळे कुठल्याही व्यक्तीला दोषपूर्ण नुकसान किंवा सदोष फायदा मिळतो, अशी कॉर्पोरेट बॉडी त्या व्यक्तीस मोबदला स्वरूपात नुकसानभरपाई देण्यास जबाबदार राहील.

स्पष्टीकरण : या कलमाच्या प्रयोजनासाठी -

- (i) बॉडी कॉर्पोरेट म्हणजे कुठलीही कंपनी आणि यामध्ये एक फर्म, सोल प्रोप्रायटरशिप किंवा दुसरे असे वैयक्तिक लोकांचे असे संघटन जे व्यवसायात धंद्यात कार्यरत आहे.
- (ii) समंजस सुरक्षापद्धती आणि कार्यपद्धती म्हणजे सुरक्षापद्धती आणि कार्यपद्धती अशी रूपरेखित असेल जी माहितीला अनधिकृत प्रवेश, नुकसान, वापर, बदल करणे, उघडकीस आणणे किंवा दुर्बलित करणे ह्यापासून सुरक्षित करेल, ही कार्यपद्धती दोन्ही पक्षांच्या करारामध्ये नमूद केलेले किंवा कुठल्याही कायद्याखाली निर्देशित केलेले आणि कुठलेही असे करार किंवा कायदा नसताना, व्यावसायिक बॉडी व संघटना यांच्याकडे सल्लामसलत करून केंद्र शासनाने जे ठीक वाटेल ते नमूद केलेले समंजस सुरक्षापद्धती आणि कार्यपद्धती.
- (iii) संवेदनशील वैयक्तिक डेटा किंवा माहिती म्हणजे अशी वैयक्तिक माहिती जी व्यावसायिक बॉडी व संघटना यांच्याकडे सल्लामसलत करून केंद्र शासनाने जे ठीक वाटेल ते नमूद केलेले.

४४. माहिती, विवरणे, इत्यादी देण्यात कसूर केल्याबद्दल शिक्षा (शास्ती) :-

जर हा अधिनियम किंवा त्याखाली करण्यात आलेले कोणतेही नियम किंवा विनियम अन्वये तसे करणे आवश्यक असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीने -

- (a) प्रमाण न करणाऱ्या प्राधिकरणाच्या कोणत्याही नियंत्रणाला कोणतेही दस्तऐवज, विवरण किंवा अहवाल देण्यात कसूर केल्यास अशा प्रत्येक कसुरीसाठी तो एक लाख पन्नास हजार रुपये इतका दंड भरण्यास जबाबदार ठरेल.
- (b) विनियमामध्ये कोणतेही विवरण भरण्यासाठी किंवा कोणतीही माहिती, पुस्तके किंवा अन्य दस्तऐवज देण्यासाठी कालावधी विनिर्दिष्ट केला असताना त्या विनिर्दिष्ट कालावधीत विवरण फाईल करण्यात किंवा अन्य गोष्टी पुरविण्यात कसूर केल्यास, अशी कसूर चालू राहिल अशा प्रत्येक दिवसासाठी पाच हजार रुपयांपेक्षा अधिक नसेल इतक्या दंडास जबाबदार असेल.
- (c) लेखी पुस्तके किंवा अभिलेख ठेवणे आवश्यक असताना ते ठेवण्यात कसूर करील, तर अशी कसूर चालू राहिल अशा प्रत्येक दिवसासाठी दहा हजार रुपयांपेक्षा अधिक नसेल इतक्या दंडास जबाबदार असेल.

४५. उर्वरित शिक्षा (शास्ती) :-

जो कोणी या अधिनियमाखाली करण्यात आलेले कोणतेही नियम किंवा विनियम यांचे उल्लंघन करील व त्यासाठी कोणत्याही स्वतंत्र शास्तीची तरतूद करण्यात आली नसल्यास, अशा उल्लंघनामुळे बाधित झालेल्या व्यक्तीला पंचवीस हजार रुपयांपेक्षा अधिक अशी भरपाई देण्यास तो जबाबदार असेल.

४६. अभिनिर्णय करण्याचा अधिकार :-

(१) कोणत्याही व्यक्तीने या अधिनियमाच्या किंवा त्या खाली करण्यात आलेल्या कोणत्याही नियमांच्या किंवा विनियमांच्या निदेशांचे किंवा आदेशांचे उल्लंघन केल्यास तो तरतुदीनुसार मोबदला व शास्ती हे दोन्ही देण्यास पात्र होईल याबाबत या प्रकरणाअन्वये अभिनिर्णय करण्याच्या प्रयोजनासाठी, केंद्र शासनाला पोटकलम (३) च्या तरतुदींना अधीन राहून, भारत सरकारचा संचालक किंवा राज्य शासनाचा त्याला समतुल्य अधिकारी यापेक्षा कमी दर्जाच्या नसलेल्या एका अधिकाऱ्याची, केंद्र शासनाने विहित केलेल्या रीतीने चौकशी करण्यासाठीचा अभिनिर्णय करणारा अधिकारी म्हणून नियुक्ती करील.

(१-अ) पोटकलम (१) खाली नेमणूक झालेल्या अभिनिर्णय करणाऱ्या अधिकाऱ्याला जर ५ करोडपेक्षा जास्त हानी किंवा नुकसानभरपाई करणे असेल तर त्याला निलंबित करण्याचा अधिकार हा अभिनिर्णय करणाऱ्या अधिकाऱ्याच्या अधिकारात बसत नाही; परंतु ५ करोडपेक्षा जास्त हानी किंवा नुकसानभरपाई असेल तर, तो अधिकार सक्षम न्यायालयाला देण्यात आला आहे.

(२) अभिनिर्णय करणारा अधिकारी पोटकलम (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या व्यक्तीला त्या बाबतीत बाजू मांडण्याची वाजवी संधी दिल्यानंतर अशी चौकशी करील व त्यात त्या व्यक्तीने उल्लंघन केले आहे याबाबत त्याचे समाधान झाले असल्यास, तो त्या कलमाच्या तरतुदीनुसार त्याला योग्य वाटेल अशी शिक्षा लादेल किंवा अशी भरपाई देण्याचा निर्णय देईल.

(३) कोणतीही व्यक्ती केंद्र शासनाकडून विहित करण्यात येईल अशी माहिती तंत्रज्ञानातील अनुभव आणि कायदेविषयक किंवा न्यायिक अनुभव धारण करित असल्याशिवाय तिची अभिनिर्णय करणारा अधिकारी म्हणून नेमणूक करण्यात येणार नाही.

(४) एकापेक्षा अधिक अभिनिर्णय करणाऱ्या अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करण्यात आली असल्यास असा अधिकारी कोणत्या बाबतीत आणि कोणत्या ठिकाणी आपल्या अधिकारितेचा वापर करू शकेल, याबाबत केंद्र शासन आदेशाद्वारे विनिर्दिष्ट करील.

(५) कलम ५८ च्या पोटकलम (२) अन्वये सायबर अपील न्यायालयाला दिवाणी न्यायालयाचे जे अधिकार देण्यात आले असतील तेच अधिकार प्रत्येक अभिनिर्णय करणाऱ्या अधिकाऱ्याला असतील आणि -

- (a) त्याच्या समोरील सर्व कार्यवाह्या या भारतीय दंड संहितेच्या कलम १९३ व २२८ च्या अर्थानुसार न्यायिक कार्यवाह्या असल्याचे मानण्यात येईल;
- (b) फौजदारी प्रक्रिया संहिता १९७३ चे कलम ३४५ व ३४६ च्या प्रयोजनासाठी ते दिवाणी न्यायालय असल्याचे मानण्यात येईल;
- (c) दिवाणी कार्यवाही आदेश २१ च्या प्रयोजनासाठी ते दिवाणी न्यायालय असल्याचे मानण्यात येईल.

४७. अभिनिर्णय करणाऱ्या अधिकाऱ्याने विचारात घ्यावयाच्या गोष्टी :-

या प्रकरणाखालील भरपाईच्या परिणामाचा अभिनिर्णय करताना अभिनिर्णय करणाऱ्या अधिकाऱ्याने पुढील गोष्टींकडे पुरेसे लक्ष पुरविले पाहिजे :

- (a) जेथे मोजणे शक्य असेल तेथे, कसुरीचा परिणाम म्हणून किती रकमेच्या अयोग्य फायद्याचा लाभ होईल;
- (b) कसुरीचा परिणाम म्हणून एखाद्या व्यक्तीला किती रकमेचा तोटा होईल;
- (c) कसुरी पुन्हा पुन्हा होण्याची शक्यता.

प्रकरण अकरा

अपराध

६५. संगणकाच्या मूळ दस्तऐवजात फेरबदल करणे :-

जो कोणी संगणक, संगणक कार्यक्रम, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क यासाठी वापरण्यात आलेला संगणक साधनमार्गकोड तो त्यावेळी अमलात असलेल्या कायद्यानुसार ठेवणे किंवा जतन करणे आवश्यक असताना जाणीवपूर्वक किंवा हेतुपूर्वक लपवील, नष्ट करील किंवा फेरफार करील किंवा हेतुपूर्वक किंवा जाणीवपूर्वक अन्य व्यक्तीला तो लपविण्यास किंवा नष्ट करण्यास किंवा फेरफार करण्यास लावील, त्याला तीन वर्षांपर्यंतची कारावासाची शिक्षा किंवा दोन लाख रुपयांपर्यंत दंड किंवा या दोन्ही शिक्षा होतील.

स्पष्टीकरण - या कलमाच्या प्रयोजनासाठी "संगणक साधनमार्ग संकेताक्षर" म्हणजे कार्यक्रम संगणक कमांड, संकल्पचित्र व आराखडा यांची सूत्रे करणे आणि संगणक साधनमार्गाचे कार्यक्रम विश्लेषण कोणत्याही स्वरूपात करणे.

६६. संगणक संबंधित गुन्हे :-

कुठल्याही व्यक्तीने कलम ४३ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे अप्रामाणिकपणे किंवा फसवणूक करून कोणतेही या कायद्याशी निगडित काम केले तर त्याला ३ वर्षांपर्यंत कारावास किंवा ५ लाख रुपयांपर्यंत दंड किंवा दोन्ही शिक्षा होतील.

स्पष्टीकरण : ह्या कलमासाठी,

- (a) अप्रामाणिक शब्दाचा अर्थ आयपीसीच्या, १८६० कलम २४ मध्ये नमूद केलेल्या अर्थानुसार;
- (b) फसवणूक शब्दाचा अर्थ आयपीसीच्या, १८६० कलम २५ मध्ये नमूद केलेल्या अर्थानुसार;

६६-A. कम्प्युनिकेशन सेवेच्या माध्यमातून आक्षेपार्ह मेसेज पाठविण्यासाठी दंड :-

कुठल्याही व्यक्तीने संगणक साधन किंवा कम्प्युनिकेशन डिवाईसच्या माध्यमातून खालील माहिती पाठवली -

- (a) कुठलीही माहिती ही घोर आक्षेपार्ह किंवा जी धमकीपूर्ण चारित्र्य; किंवा
- (b) कुठलीही माहिती त्याला माहीत आहे की खोटी आहे, परंतु फक्त छळ करणे, गैरसोय, अडवणूक, अपमान, हानी पोहोचविणे, गुन्हेगारी दहशत निर्माण करणे, दुश्मनी, तिरस्कार किंवा शत्रुत्व हे करण्यासाठी दीर्घप्रयत्नी संगणक साधन किंवा कम्प्युनिकेशन डिवाईसचा वापर केला;
- (c) कुठलाही इलेक्ट्रॉनिक मेल किंवा इलेक्ट्रॉनिक मेल मेसेज छळ करण्यासाठी किंवा गैरसोय करण्यासाठी किंवा फसविण्यासाठी किंवा तो मूळचा मेसेज कोठून आला त्या संदर्भात पाठवणाऱ्यास व येणाऱ्या भ्रम निर्माण करणे.

या गुन्ह्यासाठी ३ वर्षांपर्यंत कारावास आणि दंड या दोन्ही शिक्षा होतील.

स्पष्टीकरण : ह्या कलमासाठी 'इलेक्ट्रॉनिक मेल' किंवा 'इलेक्ट्रॉनिक मेल मेसेज' म्हणजे मेसेज किंवा निर्माण केलेली माहिती किंवा प्रक्षेपित केलेली किंवा संगणकावर मिळालेली, संगणक प्रणाली, संगणकसाधन किंवा कम्प्युनिकेशन डिवाईसेस, यासह अॅटॅचमेंट, ई-मेल, व्हिडिओ, ऑडिओ किंवा आणखी कोणताही इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्ड जे शक्यता मेसेजसोबत प्रक्षेपित झाले.

६६-B. कम्प्युनिकेशन डिवाईसेस किंवा अप्रामाणिकपणे मिळालेल्या चोरीच्या संगणकातील साधन ह्यासाठी शिक्षा :-

कोणीही अप्रामाणिकपणे चोरलेले संगणकसाधन किंवा कम्प्युनिकेशन डिवाईस घेतो किंवा आपल्या जवळ ठेवतो, हे माहीत असून किंवा असे कुठलेही कारण याने असा विश्वास होईल की ते संगणकसाधन किंवा कम्प्युनिकेशन डिवाईस चोरीचे आहे. त्याला ३ वर्षांपर्यंत कारावास किंवा १ लाख रुपयांपर्यंत दंड किंवा दोन्ही शिक्षा होऊ शकतात.

६६-C. आयडेंटिटी थेफ्टसाठी शिक्षा :-

कोणीही, फसवून किंवा अप्रामाणिकपणे एखाद्या व्यक्तीची इलेक्ट्रॉनिक सही, पासवर्ड किंवा आणखी कुठले विश्लेषण असे ओळख पटवण्याचे साधन वापरले तर त्याला ३ वर्षांपर्यंत कारावास किंवा १ लाख रुपयांपर्यंत दंड ह्या शिक्षेस पात्र असेल.

६६-D. संगणक साधनाचा वापर करून वेषधारणाद्वारे फसवणूक केल्यास शिक्षा :-

कोणाही, कम्प्युनिकेशन डिवाईस किंवा संगणक साधनाद्वारे वेषधारण करून फसवणूक केल्यास, त्याला ३ वर्षांपर्यंत कारावास आणि १ लाख रुपयांपर्यंत दंड ह्या शिक्षा होऊ शकतात.

६६-E. गुप्ततेचा भंग केल्यास शिक्षा :-

कोणीही जाणूनबुजून किंवा माहितीपूर्वक कुठल्याही व्यक्तीच्या गुप्त भागाचे त्यांच्या/ तिच्या परवानगीशिवाय चित्रीकरण हस्तगत केले, प्रसिद्ध केले अशा परिस्थितीतून त्या व्यक्तीची गुप्तता भंग केली, तर ३ वर्षांपर्यंत कारावास किंवा २ लाख रुपयांपर्यंत दंड, किंवा दोन्ही शिक्षा होऊ शकतात.

स्पष्टीकरण : ह्या कलमासाठी -

- (a) 'प्रेषित' (Transmit) म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाद्वारे दिसणारे चित्र जे व्यक्तीने किंवा लोकांनी पाहावे या उद्देशाने पाठविले असेल.

- (b) 'हस्तगत करणे' (capture) चित्राच्या संदर्भात, व्हिडिओ टेप, छायाचित्रे, सिनेमा, किंवा आणखीन कुठल्याही माध्यमाद्वारे अभिलेखिले असतील.
- (c) 'गुप्त भाग (Private Area) म्हणजे नग्न किंवा अंतरवस्त्रे घातलेला, सार्वजनिक भाग, नितंब, किंवा महिलांचा छातीचा भाग.
- (d) 'प्रसिद्ध करणे' (Publishers) म्हणजे छापील किंवा इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाद्वारे पुनःनिर्माण करणे आणि जनतेसाठी उपलब्ध करणे.
- (e) 'परिस्थितिजन्य गुप्ततेचा भंग' (Under circumstances violating) म्हणजे अशी परिस्थिती यात माणसाला अशा वाजवी अपेक्षा असतात की-
 - (१) तो किंवा ती एकांतात निवस्त्र अवस्थेत असताना, त्यांना ह्यांची जाणीव नसते की त्यांच्या गुप्तनीय भागाचे चित्र हस्तगत होत आहेत, किंवा
 - (२) त्याचा किंवा तिचा कुठलाही गुप्त भाग हा लोकांच्या दृष्टीस दिसू नये, मग ते खाजगी ठिकाण असेल किंवा सार्वजनिक ठिकाण.

६६-F. सायबर आतंकवादासाठी शिक्षा :-

- (१) जो कोणी -
 - (a) भारताची एकात्मता, नियम, सुरक्षा किंवा सार्वभौमत्वाला बाधा आणण्यासाठी किंवा जनतेमध्ये आतंकवाद उगमण्यासाठी किंवा काही विभागातील लोकांसाठी-
 - (i) कुठल्याही अधिकृत व्यक्तीला संगणक हाताळण्यासाठी नाकारणे किंवा नाकारण्यास कारणीभूत होणे किंवा
 - (ii) संगणकात शिरण्याचा प्रयत्न करणे किंवा कायदेशीर परवानगीशिवाय संगणकातील साधनापर्यंत पोहोचणे किंवा त्याचा कायदेशीर परवानगीपेक्षा जास्त वापर करणे, किंवा
 - (iii) संगणक बाधा घुसवील किंवा तशी व्यवस्था करील, आणि हे सर्व करून ह्यामुळे जर जनता मृत्युमुखी पडली किंवा इजाग्रस्त झाली किंवा नुकसान किंवा मालमत्ता नष्ट झाली किंवा विस्कळीत झाली किंवा जाणीवपूर्वक नुकसान केले किंवा या रोजच्या जीवनातील महत्त्वाच्या सेवा आहेत त्यांना विस्कळीत केले किंवा त्यांचा कलम ७० मध्ये नमूद केलेल्या पायाभूत घटकांवर विपरीत परिणाम झाला, किंवा
 - (b) जाणीवपूर्वक किंवा उद्देशपूर्वक संगणक प्रणालीत शिरणे किंवा कायदेशीर परवानगीशिवाय संगणक साधनात प्रवेश केला किंवा त्यांच्या कायदेशीर परवानगीपेक्षा जास्त प्रवेश केला आणि त्यामुळे त्यांना माहितीपर्यंत पोहोचला, आपल्या देशाचा डेटा व परराष्ट्रीय संबंधांच्या सुरक्षेसाठी वापरत आलेला सुरक्षेचा संगणक डेटाबेस, त्यावर विश्वास ठेवून ती माहिती, डेटा, संगणक डेटाबेस ह्यांचा वापर करून देशाच्या सार्वभौमत्वाला इजा पोहोचवली जाते आणि भारताच्या निष्ठेला हानी पोहोचेल, देशाची सुरक्षा, परराष्ट्रीय देशासोबतचे मैत्रीचे नाते, जनतेचे आदेश, सभ्यता, सदाचरण किंवा न्यायालयाचा अपमान करणे, अश्लीलता किंवा गुन्ह्याला उत्तेजना देणे किंवा परराष्ट्रीय देशांचा फायदा करणे, मग तो एकट्याने किंवा टोळीने मिळून केला असेल किंवा आणखी काही, हा सायबर आतंकवादाचा गुन्हा झाला.
- (२) जो कोणीही सायबर आतंकवाद हा गुन्हा करेल किंवा हा गुन्हा करण्यासाठी कट करेल, तो कारावासाच्या शिक्षेस पात्र असेल, जी आजीवन कारावासापर्यंत सुद्धा होऊ शकते.

६७. अश्लील मजकूर इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात प्रसिद्ध किंवा प्रेषित करणाऱ्यास शिक्षा :-

जो कोणी, कामोद्दिपक किंवा वैषयिक भावना चाळवणारे किंवा सर्व संबंध परिस्थिती विचारात घेता ज्या व्यक्ती ते वाचण्याची किंवा पाहण्याची किंवा त्यामध्ये समाविष्ट असलेला मजकूर ऐकण्याची शक्यता आहे, व्यक्तींना कूमार्गाला लावण्याचा किंवा भ्रष्ट करण्याचा उद्देश असलेले कोणतेही साहित्य इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात प्रसिद्ध करील किंवा प्रेषित करील किंवा प्रसिद्ध करण्याची व्यवस्था करील तो प्रथम दोषसिद्धीच्या बाबतीत तीन वर्षांच्या कालावधीच्या कोणत्याही प्रकारच्या कारावासाच्या शिक्षेस आणि पाच लाख रुपयांपर्यंत दंडाच्या शिक्षेस पात्र असेल. दुसऱ्या आणि नंतरच्या दोषसिद्धीच्या बाबतीत पाच वर्षांपर्यंत असू शकेल अशा कोणत्याही वर्णनाच्या कारावासाच्या शिक्षेस आणि दहा लाख रुपयांपर्यंत दंडाच्या शिक्षेस पात्र असेल.

६७-A. अश्लील मजकूर प्रसिद्ध करणारे साहित्य किंवा भावना चाळवणारे साहित्य इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातून प्रसिद्ध किंवा प्रेषित करणाऱ्यास शिक्षा :-

जो कोणी लैंगिकता उघडकीस आणणारे कुठलेही साहित्य यामध्ये वैयक्तिक भावना चाळवणारे संचालन (वर्तणक) इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाद्वारे प्रसिद्ध करेल किंवा प्रेषित करेल किंवा प्रसिद्ध करण्यास कारणीभूत ठरेल त्यास प्रथम दोषसिद्धीच्या बाबतीत ५ वर्षांपर्यंत कारावास आणि १० लाख रुपये दंड किंवा दुसऱ्या आणि नंतरच्या दोषसिद्धीच्या बाबतीत ७ वर्षांपर्यंत कारावास आणि १० लाख रुपये दंड अशा शिक्षेस पात्र असेल.

६७-B. लहान मुलांचे अश्लील शब्दचित्र रेखाटून भावना चाळवणारे साहित्य इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात प्रसिद्ध किंवा प्रेषित करणाऱ्यास शिक्षा :-

जो कोणी-

- प्रसिद्ध किंवा प्रेषित किंवा प्रसिद्ध करण्यास कारणीभूत ठरणारा किंवा इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात यामध्ये लहान मुलांचे अश्लील शब्दचित्र रेखाटून भावना चाळवणारे वर्णन साहित्य रूपात प्रेषित केल्यास किंवा वर्तणूक केल्यास, किंवा
- मजकूर बनविल्यास किंवा डिजिटल चित्रे गोळा केल्यास, शोधल्यास, मनोरंजनासाठी डाउनलोड केल्यास, जाहिरात केल्यास, वाढविल्यास, विनिमय (अदलबदल) केल्यास किंवा इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात यामध्ये लहान मुलांचे अश्लील शब्दचित्र रेखाटून भावना चाळवणारे साहित्य वाटप केल्यास, किंवा
- जोपासून, फूस लावून, प्रवृत्त करून ऑनलाईन नाते एक किंवा अनेक मुलांसोबत जोडणे आणि उघडपणे लैंगिक कृती किंवा अशी कुठलीही कृती संगणक साधनावर एका प्रौढ माणसाला दुखावेल अशी, किंवा
- ऑनलाईन लहान मुलांना अपमानित करण्यास सुकर करणे, किंवा
- कुठल्याही इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपामध्ये स्वतः केलेली वाईट वागणूक किंवा कोणी दुसऱ्याने केलेली उघडपणे लैंगिक कृती मुलांसोबत रेकॉर्ड करणे,

प्रथम दोषसिद्धीच्या बाबतीत ५ वर्षांपर्यंत कारावास आणि १० लाख रुपयांपर्यंत दंड आणि दुसऱ्या किंवा पुढील दोष निवाड्याबाबतीत ७ वर्षांपर्यंत कारावास आणि १० लाख रुपयांपर्यंत दंड अशी शिक्षा होऊ शकते.

परंतु कलम ६७ आणि ६७-A हे कलम कुठल्याही पुस्तकापर्यंत, पेपर, चित्रकार, लिहिणे, चित्रकला, पॅम्पलेट किंवा मानवी आकृती इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाद्वारे असेल तर तेथे येत नाही-

- जर पुस्तक, चित्रकला, पॅम्पलेट, लेख किंवा मानवी आकृती ह्या वैज्ञानिक कला लिटरेचर किंवा शिकण्यासाठी किंवा आणखी दुसऱ्या चांगल्या जनतेच्या हितासाठी प्रसिद्ध करण्यात आले असेल तर, किंवा
- वडिलोपार्जित किंवा धार्मिक कारणासाठी सद्भावपूर्वक ठेवले असेल किंवा वापरात आणले असेल,

स्पष्टीकरण - ह्या कलमासाठी लहान मुले म्हणजे या मुलांचे वय १८ वर्षांपेक्षा कमी आहे.

६७-C. मध्यस्थी करणाऱ्यांनी ती माहिती जतन आणि धारण करावी :-

(१) मध्यस्थी करणाऱ्यांनी ती माहिती केंद्र शासनाने नमूद केलेल्या कालावधीसाठी आणि नमूद केलेल्या स्वरूपात व त्याच नमुन्याप्रमाणे जतन व धारण करून ठेवावी.

(२) मध्यस्थी करणाऱ्याने जर जाणीवपूर्वक किंवा उद्देशपूर्वक पोटकलम (१) ची तरतूद भंग केली तर तो ३ वर्षांपर्यंत कारावासाची शिक्षा आणि दंड यास पात्र असेल.

६८. निदेश देण्यात नियंत्रकाचे अधिकार :-

(१) नियंत्रकाला या अधिनियमाच्या व त्याखाली करण्यात आलेल्या नियमांच्या किंवा विनियमांच्या तरतुदींचे पालन होईल हे निश्चित करण्यासाठी आवश्यक असल्यास तो प्रमाणन प्राधिकरणाला किंवा अशा प्राधिकरणाच्या कोणत्याही कर्मचाऱ्याला आदेशामध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात आले असेल अशा उपाययोजना करण्याचे किंवा अशा कृती करणे बंद करण्याचा निदेश देता येईल.

(२) कोणतीही व्यक्ती नियोजनपूर्वक किंवा जाणूनबुजून पोटकलम (१) मधील कोणत्याही आदेशाचे पालन करण्यात कसूर करील अशा अपराधाबद्दल दोषी ठरेल आणि ती दोन वर्षांपेक्षा अधिक नसेल अशा कारावासाच्या शिक्षेस किंवा एक लाख रुपयांपेक्षा अधिक नसेल अशा दंडास किंवा या दोन्हीस पात्र ठरेल.

६९. गतिरोध करण्यासाठी किंवा देखरेख करण्यासाठी किंवा माहिती विस्तारित करण्याची सुविधा संगणकाच्या माध्यमाद्वारे अधिकाराने निर्देश करता येईल :-

(१) केंद्र शासन किंवा राज्य शासन किंवा कुठल्याही अधिकारी (केंद्र शासनाने किंवा राज्य शासनाने नियुक्त केलेला) जशी वेळ असेल तसे किंवा त्याच्या व्यतिरिक्त भारताची सार्वभौमता किंवा एकात्मता, राज्याची सुरक्षा, विदेशी राज्यांशी मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवण्यासाठी किंवा लोक व्यवस्थापनासाठी किंवा कोणताही दखलपात्र अपराध करण्याच्या प्रवृत्तीस प्रतिबंध करण्यासाठी तसे करणे आवश्यक आहे याबाबत वरील शोध व गुन्हे, किंवा पोटकलम (२) मध्ये लिहिलेली कारणे, आदेशानुसार, योग्य अशा शासनाची एजन्सीमध्ये स्थापना करते, देखरेख करते किंवा डिक्रिएशन संगणकाच्याद्वारे त्यात माहिती काढून गतिरोध करून, देखरेख करून संगणकात ठेवते.

(२) या पद्धतीने आणि सुरक्षिततेने गतिरोध, देखरेख, डिक्रिएशन हे झाले पाहिजे असे नमूद करते.

(३) वर्गणीदार व मध्यस्थी किंवा कुणी आणखीन एखादी व्यक्ती संगणकाच्या सामग्रीची प्रभारी पोटकलम (१) मध्ये निदेश देण्यात येईल तेव्हा कोणतीही एजन्सी फर्मावेल तसे तांत्रिक साहाय्य पुरवील-

- (a) साधन वापरण्याची किंवा संगणक साधन सुरक्षेसाठी माध्यम घेण्यासाठी किंवा माहिती जमा करून ठेवण्यासाठी, किंवा
- (b) माहिती गतिरोध करण्यासाठी, देखरेख किंवा डिक्रीप्ट करण्यासाठी जशी वेळ असेल तसे; किंवा
- (c) संगणकात जमा असलेली माहिती पुरविणे.

(४) वर्गणीदार, मध्यस्थी व पोटकलम (३) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या एजन्सीला साहाय्य करण्यात कसूर करणारी कोणतीही व्यक्ती, ७ वर्षे कारावासाच्या शिक्षेस पात्र होईल.

६९-A. संगणकाच्या माध्यमाद्वारे जनतेने वापरात येणारी माहिती अडविण्याचा आदेश सोडण्याचा अधिकार :-

(१) जर केंद्र शासनाने किंवा त्यांच्या विशिष्ट अशा निवडलेल्या अधिकाऱ्याने जर जरूरी असेल तर, भारताची सार्वभौमता

किंवा एकात्मता, राज्याची सुरक्षा, विदेशी राज्यांशी मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवण्यासाठी किंवा लोक व्यवस्थापनासाठी किंवा कोणताही दखलपात्र अपराध करण्याच्या प्रवृत्तीस प्रतिबंध करण्यासाठी पोटकलम (२) मध्ये निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे जर लेखी नमूद करून आदेशाव्दारे, कोणत्याही शासकीय एजन्सीला किंवा मध्यस्थीला कोणत्याही संगणक साधन मार्गाव्दारे वापरात येणारी माहिती मध्येच अडविण्याचा निर्देश देता येईल.

(२) प्रक्रिया आणि सुरक्षा ह्या माहिती अडविण्यासाठी वापरात आल्या आहे, त्या नमूद केल्याप्रमाणेच वापरात येतील.

(३) पोटकलम (१) मध्ये नमूद केलेल्या मध्यस्थीने साहाय्य करण्यास कसूर केल्यास तो ७ वर्षांपर्यंत कारावासाच्या शिक्षेस आणि दंड या शिक्षेस पात्र होईल.

६९-B. सायबर सुरक्षेसाठी संगणकाच्याव्दारे अधिकृत देखरेख करणे व ट्रॅफिक डेटा गोळा करण्याचे अधिकार :-

(१) केंद्र शासन सायबर सुरक्षा वाढविण्यासाठी आणि ओळख पटविण्यासाठी, निष्कर्ष आणि आगंतुकता प्रतिबंध करण्यासाठी किंवा देशभरात संगणक सुस्थितीत पसरविण्यासाठी राजपत्रात प्रसिद्ध करेल, शासनाच्या एजन्सी देखरेख करतील आणि ट्रॅफिक डेटा जमा करतील किंवा माहिती मिळालेली, पारेषित केलेली किंवा संगणकात जमा असलेली.

(२) मध्यस्थी किंवा आणखी दुसरी कोणतीही व्यक्ती पोटकलम (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या एजन्सीला ऑनलाइन सुविधा, पारेषित, आलेला डेटा आणि ट्रॅफिक डेटा जमा झालेला किंवा आणखी काही माहिती.

(३) प्रक्रिया आणि डेटा ह्या देखरेख करण्याची आणि ट्रॅफिक डेटा किंवा माहिती जमा करण्याची प्रक्रिया जशी नमूद केली आहे त्याचप्रमाणे वापरात येईल.

(४) पोटकलम (२) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या मध्यस्थीला जाणूनबुजून किंवा उद्देशपूर्वक त्या प्रक्रिया अंमलात आणल्या नाहीत तर ३ वर्षांपर्यंत कारावास व दंड ह्या शिक्षेस पात्र राहावे लागेल.

स्पष्टीकरण : ह्या कलमासाठी,

(i) 'संगणक कंटामेन्ट' म्हणजे कलम ४३ प्रमाणे

(ii) ' ट्रॅफिक डेटा ' म्हणजे व्यक्तीला ओळखण्यासाठी संगणक सिस्टिम, संगणक नेटवर्क, जागा, कुठल्याही कम्युनिकेशन डिवाईसेस, वेळ, रूट कुठून डेटा आला, कुठे गेला, त्याची सर्व माहिती असलेला ट्रॅफिक डेटा.

७०. सुरक्षित यंत्रणा :-

(१) समुचित शासन राजपत्रातील अधिसूचनेव्दारे, कोणत्याही संगणक साधनाला जो प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष क्रिटिकल इन्फॉर्मेशन, इन्फ्रास्ट्रक्चर, नेटवर्क सुरक्षित यंत्रणांवर परिणाम करत असेल असे घोषित करू शकेल.

स्पष्टीकरण - ह्या कलमासाठी क्रिटिकल इन्फॉर्मेशन इन्फ्रास्ट्रक्चर म्हणजे संगणक माध्यम, अयोग्यता किंवा त्याचा नाश, याचा कमकुवतपणा देशाच्या सुरक्षिततेवर, आर्थिकतेवर, जनतेच्या आरोग्यावर किंवा सुरक्षिततेवर परिणाम करेल.

(२) समुचित शासन, पोटकलम (१) अन्वये अधिसूचित केलेल्या सुरक्षित यंत्रणेत यांना प्रवेश करता येईल अशा व्यक्तींना लेखी आदेशाद्वारे प्राधिकृत करू शकेल.

(३) जो कोणी व्यक्ती या कलमाच्या तरतुदींचे उल्लंघन करून सुरक्षित यंत्रणेत प्रवेश मिळवील किंवा तसा प्रयत्न करील ती व्यक्ती दहा वर्षांपर्यंत असू शकेल अशा कोणत्याही वर्णनाच्या कारावासास आणि दंडासही पात्र ठरेल.

(४) केंद्र शासनाने नेमलेली माहिती सुरक्षापद्धती त्या सिस्टीमला सुरक्षित ठेवण्यासाठी आहे.

७०-A. राष्ट्रीय नोडल एजन्सी :-

(१) केंद्र शासन या अधिनियमाच्या प्रयोजनासाठी शासकीय राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे कोणत्याही राज्य शासनाच्या संघटनेला राष्ट्रीय नोडल एजन्सी म्हणून क्रिटीकल इन्फॉर्मेशन इन्फ्रास्ट्रक्चर प्रोटेक्शनसाठी निवडेल.

(२) पोटकलम (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेली राष्ट्रीय नोडल एजन्सी ही पूर्णपणे उपाययोजना यामध्ये संशोधन आणि विकासाशी संबंधित क्रिटीकल इन्फॉर्मेशन इन्फ्रास्ट्रक्चरच्या सुरक्षेसाठी जबाबदार असेल.

(३) पोटकलम (१) मध्ये निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे या एजन्सीला त्यांची सर्व कर्तव्ये आणि कामे ही त्यांना नेमून दिलेल्या मार्गाने अमलात येतील.

७०-B. राष्ट्रीय एजन्सी (भारतीय संगणक तत्काल प्रतिक्रिया टीम) जेथे अपघात झाला तेथे प्रतिक्रिया देते :-

(१) केंद्र शासन या अधिनियमाच्या प्रयोजनासाठी शासकीय राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे "भारतीय संगणक तत्काल प्रतिक्रिया टीम" ही शासनाची एजन्सी म्हणून नेमणूक करते.

(२) केंद्र शासन हे पोटकलम (१) मध्ये निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे जनरल अध्यक्ष आणि बाकीचे अधिकारी आणि कर्मचारी एजन्सी नमूद केल्याप्रमाणे उपलब्ध करतात.

(३) जनरल अध्यक्ष, बाकीचे अधिकारी आणि कर्मचारी यांचे वेतन भत्ते, अटी आणि शर्ती नमूद/विहित केल्याप्रमाणे असतील.

(४) भारतीय संगणक तत्काल प्रतिक्रिया टीम ही राष्ट्रीय एजन्सी म्हणून सायबर सुरक्षा या विभागासाठी खालील कार्य करेल.

- सायबर घटनेवरील माहिती गोळा करणे, त्यांचे विश्लेषण व प्रचार करणे.
- सायबर सुरक्षा घटना भाकित आणि जागृत करणे.
- सायबर सुरक्षा घटना हाताळण्यासाठी तत्काळ उपाय.
- सायबर घटनांच्या उद्योगांच्या प्रतिक्रियांचे समन्वय.
- सायबर घटनांशी संबंधित माहिती देण्यासाठी, मार्गदर्शन, भेदनीयता, संबंधित नोड्स आणि माहिती सुरक्षा पद्धती संबंधित सफेद कागद, पद्धती, प्रतिबंधके, प्रतिक्रिया आणि सायबर घटना संबंधित अहवाल प्रसिद्ध करावे.
- सायबर घटनांशी संबंधित आणखी काही जुडलेली कामे जी नमूद केली असतील.

(५) पोटकलम (१) मध्ये निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे एजन्सीला त्यांची कर्तव्ये आणि कामे ही त्यांना नेमून दिलेल्या मार्गाने अंमलात येतील.

(६) पोटकलम (४) मधील तरतूद पूर्ण करण्यासाठी, एजन्सीला पोटकलम (१) निर्देशित करते अथवा माहितीसाठी फोन करते आणि सेवा पुरविणाऱ्या, मध्यस्थीला, डेटा सेंटरला, कॉर्पोरेट बॉडीला किंवा आणखीन कुठल्या व्यक्तीला सूचना देते.

(७) कुणीही सेवा देणारा, मध्यस्थी, डेटा सेंटर, कॉर्पोरेट बॉडी किंवा कुठलीही व्यक्ती जी माहिती पुरविण्यास बोलावले असता किंवा पोटकलम (६) मध्ये निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे नियम पाळण्यास अपुरा पडला असेल, तर त्याला १ वर्षांपर्यंत कारावास व १ लाखापर्यंत दंड होण्यास किंवा दोन्ही शिक्षेस पात्र होईल.

(८) ह्या कलमामध्ये कोणतेही न्यायालय दखलपात्र घेऊ शकत नाही, अपवादात्मक म्हणजे तक्रार एजन्सीच्या अधिकृत अधिकाऱ्याने एजन्सीच्या वतीने केली असेल जी पोटकलम (१) मध्ये नोंदवली आहे;

७१. चुकीची माहिती देण्याबाबत शिक्षा :-

जो कोणी कोणतेही लायसन्स किंवा इलेक्ट्रॉनिक सही मिळविण्यासाठी नियंत्रकाला किंवा प्रमाणन प्राधिकरणाला चुकीची माहिती देईल किंवा त्याच्यापासून महत्वाची गोष्ट लपवून ठेवील त्याला दोन वर्षांपर्यंत कारावासाची शिक्षा किंवा एक लाख रुपयांपर्यंत दंडाची किंवा या दोन्ही शिक्षा होतील.

७२. विश्वासाहतेचा आणि गुप्ततेचा भंग :-

या अधिनियमात किंवा त्यावेळी अमलात असलेल्या इतर कोणत्याही अधिनियमात काहीही अंतर्भूत असले तरीही, हा अधिनियम किंवा त्या अन्वये तयार करण्यात आलेले नियम किंवा विनियम याद्वारे प्रदान करण्यात आलेल्या कोणत्याही अधिकारांनुसार कोणतेही इलेक्ट्रॉनिक अभिलेख, पुस्तक, नोंदवही, पत्रव्यवहार माहिती, दस्तऐवज किंवा इतर सामग्रीत प्रवेश मिळवणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीने संबंधित व्यक्तीच्या संमतीशिवाय असे इलेक्ट्रॉनिक अभिलेख, पुस्तके, नोंदवही, पत्रव्यवहार, माहिती, दस्तऐवज किंवा इतर माहिती इतर कोणत्याही व्यक्तीला दिल्यास अशी व्यक्ती दोन वर्षांपर्यंतच्या मुदतीच्या कारावासाच्या किंवा एक लाख रुपयांपर्यंतच्या दंडाच्या किंवा या दोन्ही शिक्षांस पात्र ठरेल.

७२-१. कायदेशीर करार भंग करून माहिती प्रकटन केल्यास शिक्षा :-

ज्या कायद्यात नमूद केल्याप्रमाणे किंवा आता अंमलात असणारा दुसऱ्या कुठल्याही कायद्याप्रमाणे, कुठलीही व्यक्ती यात मध्यस्थीचा समावेश आहे ती कायदेशीर कराराखाली सेवा पुरवताना, दुसऱ्या कुठल्याही व्यक्तीची वैयक्तिक माहिती सुरक्षितपणे पोहचवेल, तेव्हा उद्देश नुकसान पोहचविण्याचा किंवा जाणूनबुजून नुकसान पोहचवेल किंवा उत्पन्न बंद होईल, योग्य त्या व्यक्तीच्या संमतीशिवाय किंवा कायदेशीर करार भंग करून, ती माहिती दुसऱ्या कुठल्याही व्यक्तीला देईल, तर त्याला ३ वर्षांपर्यंत कारावास किंवा ५ लाखांपर्यंत दंड किंवा दोन्ही शिक्षा होऊ शकतात.

७३. विशिष्ट तपशील चुकीचा असलेले इलेक्ट्रॉनिक सही प्रमाणपत्र प्रसिद्ध करण्याबद्दल शास्ती :-

(१) कोणतीही व्यक्ती-

- प्रमाणपत्रामध्ये सूचीबद्ध केलेल्या प्रमाणन प्राधिकरणाने दिलेले नाही हे माहीत असलेले; किंवा
- प्रमाणपत्रामध्ये सूचीबद्ध केलेल्या वर्गणीदाराने स्वीकारले नसल्याचे माहीत असलेले; किंवा
- रद्द केलेले किंवा निलंबित केलेले प्रमाणपत्र असल्याचे माहीत असलेले, कोणतेही इलेक्ट्रॉनिक सही प्रमाणपत्र हे अशा रद्द करण्यापूर्वी किंवा निलंबित करण्यापूर्वी निर्माण केलेल्या इलेक्ट्रॉनिक सहीच्या प्रमाणपत्राच्या प्रयोजनासाठी प्रसिद्ध करण्यात येत असेल ते वगळून, प्रसिद्ध करणार नाही किंवा इतर कोणत्याही व्यक्तीला ते उपलब्ध करून देणार नाही.

(२) जी कोणतीही व्यक्ती, कलम ७३ पोटकलम (१) च्या तरतुदींचे उल्लंघन करील तिला दोन वर्षांपर्यंतच्या कारावासाची किंवा एक लाख रुपयांपर्यंतच्या दंडाची किंवा या दोन्ही शिक्षा होतील.

७४. लबाडीच्या प्रयोजनासाठी प्रसिद्ध करणे :-

जी कोणी, कोणत्याही लबाडीच्या किंवा बेकायदेशीर प्रयोजनासाठी एखादे इलेक्ट्रॉनिक सही प्रमाणपत्र निर्माण करील, प्रसिद्ध करील किंवा अन्य प्रकारे उपलब्ध करील त्याला दोन वर्षांपर्यंतच्या कारावासाची शिक्षा होईल किंवा दोन लाख रुपयांपर्यंतच्या दंडाची शिक्षा किंवा या दोन्ही शिक्षा होतील.

७५. भारताबाहेर केलेल्या अपराधांना किंवा उल्लंघनांना अधिनियम लागू असणे :-

(१) पोटकलम (२) च्या तरतुदींना अधीन राहून, या अधिनियमाच्या तरतुदी भारताबाहेर केलेल्या कोणत्याही अपराधाला किंवा उल्लंघनालाही कोणत्याही व्यक्तीला तिचे नागरिकत्व विचारात न घेता लागू असतील.

(२) पोटकलम (१) च्या प्रयोजनासाठी, कोणत्याही व्यक्तीने भारताबाहेर अपराध किंवा उल्लंघन केले असेल व ती कृती किंवा वर्तणूक ही भारतात असलेला संगणक, संगणक यंत्रणा किंवा संगणक नेटवर्क यांच्याशी संबंधित असणारा अपराध किंवा नियमांचे उल्लंघन करणारी असल्यास तिला हा अधिनियम लागू असेल.

७६. जप्त करणे :-

कोणताही संगणक, संगणक यंत्रणा, फ्लॉपी, कॉम्पॅक्ट डिस्क, टेप डिव्हाईस किंवा त्याच्याशी संबंधित इतर कोणत्याही इतर सहाय्यक गोष्टी यांच्या संबंधातील या अधिनियमांच्या किंवा त्याखाली करण्यात आलेले नियम, आदेश किंवा विनियम याच्या कोणत्याही तरतुदींचे उल्लंघन करण्यात आले असेल किंवा करण्यात येत असल्यास, त्या जप्त करण्यास पात्र ठरतील :

परंतु असे की, असा कोणताही संगणक, संगणक यंत्रणा, फ्लॉपी, कॉम्पॅक्ट डिस्क, टेप डिव्हाईस किंवा त्याच्याशी संबंधित इतर कोणत्याही साहाय्यक गोष्टी जिच्या ताब्यात, अधिकारात किंवा नियंत्रणात सापडली असेल ती व्यक्ती या अधिनियमांच्या किंवा त्याखाली करण्यात आलेले नियम, आदेश किंवा विनियम यांच्या उल्लंघनास जबाबदार नाही हे त्याबाबतचा निर्णय करणाऱ्या न्यायालयाचे समाधान होईल अशा प्रकारे सिद्ध करण्यात आल्यास ते न्यायालय असा संगणक, संगणक यंत्रणा, फ्लॉपी, कॉम्पॅक्ट डिस्क, टेप डिव्हाईस किंवा त्याच्याशी संबंधित अशा इतर साहाय्यक गोष्टी जप्त करण्याचा आदेश देण्याऐवजी या अधिनियमांच्या किंवा त्याखाली करण्यात आलेले नियम, आदेश किंवा विनियम याच्या कोणत्याही तरतुदींद्वारे प्राधिकृत करण्यात आलेल्यांपैकी त्यांना योग्य वाटेल असा अन्य आदेश अशा उल्लंघन करणाऱ्या व्यक्ती विरुद्ध काढील.

७७. नुकसान भरपाई, शास्ती (शिक्षा) किंवा उल्लंघन यांनी इतर शिक्षेमध्ये हस्तक्षेप न करणे :-

या अधिनियमान्वये लादलेली शिक्षा किंवा नुकसान भरपाई किंवा या अधिनियमानुसार केलेली जप्ती यामुळे त्याद्वारे बाधित झालेली व्यक्ती, त्यावेळी अमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्याद्वारे इतर कोणत्याही शिक्षेस पात्र असेल तर, त्यास प्रतिबंध होणार नाही.

७७-A. गुन्हे एकत्रित करणे :-

(१) कार्यक्षम अधिकार क्षेत्राचे न्यायालय शक्यतो गुन्हे आपापसात मिटवतील, याच्या व्यतिरिक्त गुन्हे ज्याला शिक्षा हे आजीवन किंवा तुरुंगवास हा ३ वर्षांपेक्षा अधिकचा कालावधी दिला गेला असेल या कायद्याखाली,

परंतु ते न्यायालय असे गुन्हे एकत्रित करू शकत नाही जेथे गुन्हेगार हा त्यांच्या आधीच्या शिक्षेमुळे, एकतर शिक्षा वाढविण्यास जबाबदार आहे किंवा वेगळ्या प्रकारच्या शिक्षेस पात्र आहे.

परंतु पुढे न्यायालय असेही गुन्हे एकत्रित करू शकत नाही जेथे हे गुन्हे देशामध्ये सामाजिक आर्थिक परिस्थितीवर परिणाम करेल किंवा नुकसान पोहोचवेल किंवा १८ वर्षाखालील मुलांसंबंधित किंवा स्त्री संबंधित गुन्हा केला असेल.

(२) कुठलीही व्यक्ती गुन्हाचा गुन्हेगार ह्या कायद्याखाली असेल तो गुन्हा एकत्रित करण्यासाठी न्यायालय जेथे अनिर्णित चौकशीसाठी असेल आणि कलम २६५-B आणि २६५-C च्या फौजदारी कायदा, १९७३ खाली तरतूद असेल तेथे अर्ज देऊ शकते.

७७-B. ३ वर्षांच्या तुरुंगवासासाठी गुन्ह्यांना जमानत :-

फौजदारी प्रक्रिया, १९७३ च्या (२ ऑफ १९७४ नुसार) या गुन्ह्याची शिक्षा ३ वर्षे तुरुंगवास आणि जास्त असेल तर तो गुन्हा दखल घेण्याजोगा असेल आणि ३ वर्षे तुरुंगवास शिक्षा असणाऱ्या गुन्ह्याला जामीन योग्य असेल.

७८. अपराधांचे अन्वेषण करण्याचे अधिकार :-

फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरीही पोलीस निरीक्षक दर्जापेक्षा कमी दर्जाच्या नसलेला कोणताही पोलीस अधिकारी या अधिनियमाखाली कोणत्याही अपराधाचे अन्वेषण करू शकेल.

३२. राष्ट्रीय सन्मानांच्या अप्रतिष्ठेस प्रतिबंध अधिनियम, १९७१

राष्ट्रीय सन्मानांच्या अप्रतिष्ठा करण्यास प्रतिबंध करण्याबाबतचा अधिनियम

उद्देश :- राष्ट्रध्वज, राष्ट्रगीत व संविधान यांचा हेतुपुरस्सर व जाणूनबुजून अवमान करण्याच्या घटना आजकाल वारंवार घडत आहेत. अशा प्रकारच्या कृत्यांना शिक्षेची तरतूद नव्हती.

राष्ट्रीय एकात्मता, अखंडता तसेच राष्ट्राच्या सन्मानाच्या प्रतिकांची अप्रतिष्ठा करण्यास प्रतिबंध करण्यासाठी हा कायदा तयार करण्यात आला.

कलम १ – संक्षिप्त नाव व व्याप्ती :-

(१) या अधिनियमास “राष्ट्रीय सन्मानांच्या अप्रतिष्ठेस प्रतिबंध अधिनियम, १९७१” असे म्हणावे.

(२) त्याचा विस्तार संपूर्ण भारतभर असेल.

कलम २ – राष्ट्रध्वज व संविधान याची अप्रतिष्ठा करणे :-

जी कोणतीही व्यक्ती, कोणत्याही सार्वजनिक जागी किंवा कोणत्याही अन्य जागी, सर्वांच्या डोळ्यादेखत राष्ट्रध्वज किंवा संविधान किंवा कोणताही भाग जाळील, छिन्नविच्छिन्न करील, विद्रूप करील, अपवित्र करील, खराब करील, नष्ट करील, तुडविल किंवा अन्यथा अवहेलना करील (मग एकतर बांधलेल्या किंवा लिखित शब्दांच्या स्वरूपातील असो किंवा कृतीच्या स्वरूपातील असो) अशा व्यक्तीला, ज्यात तीन वर्षांपर्यंत वाढ करता येईल एवढ्या मुदतीच्या कारावासाची किंवा द्रव्यदंडाची किंवा दोन्हीही शिक्षा देण्यात येतील.

स्पष्टीकरण – (१) संविधानामध्ये सुधारणा घडवून आणण्याच्या किंवा भारताच्या राष्ट्रध्वजामध्ये कायदेशीर मार्गाने फेरबदल करण्याच्या हेतूने संविधान, भारताचा राष्ट्रध्वज किंवा शासनाची कोणतीही उपाययोजना याविषयी व्यक्त केलेली नापसंतीदर्शक किंवा टीकात्मक भाष्य हे या अधिनियमाखाली अपराध ठरणार नाही.

(२) “भारताचा राष्ट्रध्वज” या संज्ञेमध्ये कोणतेही चित्र, रंगचित्र, रेखाचित्र किंवा छायाचित्र किंवा कोणत्याही वस्तूपासून तयार केलेले किंवा कोणत्याही वस्तूचे व्यपदेशन (दृश्य स्वरूपातील सादरीकरण) करणारे भारतीय राष्ट्रध्वजाचे किंवा त्याच्या कोणत्याही भागाचे अन्य दृश्य स्वरूपातील व्यपदेशन यांचा अंतर्भाव असेल.

(३) “सार्वजनिक जागा” या संज्ञेचा अर्थ जनतेच्या वापरासाठी सुरू करण्यात आलेल्या किंवा जनतेच्या वापरासाठी खुल्या असलेल्या कोणत्याही जागा” असा असेल.

(४) राष्ट्रीय ध्वजाचा अपमान करणे म्हणजे—

(a) राष्ट्रध्वजाचा जाणूनबुजून उघडउघड अपमान करणे. अनादर किंवा मान खंडणा करणे.

(b) राष्ट्रध्वज चुकीच्या पद्धतीने हाताळणे.

(c) सरकारी सूचनांप्रमाणे जेव्हा अर्ध्यावर उतरविलेला असतो, त्या सूचनांशिवाय किंवा सूचना नसताना ध्वज अर्ध्यावर उतरविणे.

- (d) राष्ट्रध्वज पडद्यासारखा कोठेही वापरणे. तो फक्त भारतीय सेनादलात नोकरीत असलेल्या व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर अंतिम विधीच्या वेळी वापरता येईल.
- (e) राष्ट्रध्वजाचा कुठलाही भाग :-
 - (i) वेशभुषा (Costume), गणवेश (Uniform) किंवा कोणत्याही प्रकारच्या वस्तु ज्या कोणतीही व्यक्ती कमरेखालील भागात परिधान करते.
 - (ii) तसेच हातरूमाल, खोळ (Cushions), आभरे, मोठा रूमाल, अंतरवस्त्रे, पोशाख तयार करता येईल, असे कापड यावर तशा प्रकारची कलाकुसर किंवा छपाई करता येणार नाही.
- (f) राष्ट्रध्वज कुठल्याही नाण्यावर किंवा थडग्यावर कोरणे.
- (g) राष्ट्रध्वज काहीही घेण्यासाठी, वाहून नेण्यासाठी वापरणे. राष्ट्रध्वज स्वातंत्र्यदिन व प्रजासत्ताकदिनी फक्त समारंभाच्या ठिकाणी फूल ठेवून फडकावते वेळी वापरता येईल.
- (h) राष्ट्रध्वज पुतळा, ऐतिहासिक इमारती, किल्ले, सभापतीचा मेज (डेस्क) किंवा सभापतीच्या व्यासपीठास लावणे किंवा गुंडाळणे.
- (i) राष्ट्रध्वज जमिनीला स्पर्श करू देणे किंवा पाण्यात वाहू देणे.
- (j) राष्ट्रध्वज वाहनाच्या टपावर आजूबाजूला, मागेपुढे निशाण म्हणून लावणे तसेच विमान, रेल्वेला लावणे.
- (k) राष्ट्रध्वज इमारत झाकण्यासाठी वापरणे.
- (l) राष्ट्रध्वजाचा केसरी रंग खालील दिशेस दाखविल्यास.

कलम ३ : भारताचे राष्ट्रगीत इत्यादींच्या गायनास प्रतिबंध करणे :-

जी कोणतीही व्यक्ती भारताच्या राष्ट्रगीताच्या गायनास बुद्धिपुरस्सर प्रतिबंध करील किंवा असे गायन करीत असलेल्या कोणत्याही मेळाव्यास अडथळा आणील अशा व्यक्तीस ज्यात तीन वर्षांपर्यंत वाढ करता येईल अशा मुदतीच्या कारावासाची किंवा द्रव्यदंडाची किंवा दोन्ही प्रकारच्या शिक्षा देण्यात येतील.

कलम ३-A :-

कलम दोन व तीन खाली दुसऱ्यांदा किंवा त्यापुढील प्रत्येक गुन्ह्यास शिक्षा एक वर्षापेक्षा कमी असणार नाही एवढी, कोणत्याही वर्णनाच्या कारावासाच्या शिक्षेला पात्र असेल.

३३. महाराष्ट्र ग्राम पोलीस अधिनियम, १९६७

अनुक्रमणिका

उद्देशिका

कलमे

१. संक्षिप्त नाव व प्रारंभ ...
२. व्याख्या ...
३. ग्राम पोलिसांचे प्रशासन, नियंत्रण व निदेश देणे कोणाकडे निहित असेल ...
४. ग्राम पोलीस अधिकाऱ्यावरील प्राधिकार पोलीस अधीक्षकाकडे किंवा पोलीस आयुक्ताकडे प्रतिनियुक्त करण्याचा अधिकार.
५. पोलीस पाटलांची नेमणूक, त्यांचे पारिश्रमिक व सेवेच्या इतर शर्ती ...
६. पोलीस पाटलांची कर्तव्ये ...
७. ग्रामसेवकावर असलेले अधिकार ...
८. जबरि चोरी इत्यादी विरुद्ध सावधगिरीच्या उपाययोजना...
९. काम इत्यादींकडे दुर्लक्ष केल्याबद्दल शास्ती ...
१०. फौजदारी खटला भरण्यास बाधा न येणे ...
११. खातेनिहाय चौकशी किंवा फौजदारी चौकशी चालू असेपर्यंत निलंबित करण्याचा अधिकार .
१२. गावातील गुन्हेगार पळून गेल्यास किंवा त्याची माहिती नसल्यास ठाणे अधिकाऱ्यास कळविणे.
१३. गावात अनैसर्गिक किंवा आकस्मिक मृत्यू घडल्यास किंवा प्रेत सापडल्यास तपास करणे ...
१४. गंभीर स्वरूपाचा अपराध केला आहे असे पोलीस पाटलास वाटत असेल त्या इसमास पकडणे
१५. साक्षीदारांना बोलावून त्यांची तपासणी करण्याची, साक्षी पुरावा नोंदविण्याची व लपविलेल्या ...
वस्तूसाठी झडती घेण्याची शक्ती.
१६. दावा न केलेली मालमत्ता ...
१७. या अधिनियमान्वये शिक्षापात्र असलेल्या गुन्ह्यांबद्दल इतर अधिनियमान्वये खटला भरणे ...
१८. दावा न केलेली मालमत्ता ...
महाराष्ट्र ग्राम पोलीस पाटील (त्यांची नेमणूक, पारिश्रमिक, भत्ते आणि सेवेच्या इतर अटी,)
आदेश, १९६८.
फौजदारी प्रक्रिया संहितामधील कलमे ...
भारतीय दंड संहितामधील कलमे

महाराष्ट्र ग्राम पोलीस, १९६७ (सन १९६७ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ४६)

(या अधिनियमाला दिनांक १७ डिसेंबर १९६७ रोजी राज्यपाल यांची अनुमती मिळाल्यानंतर तो महाराष्ट्र शासन राजपत्र भाग चार मध्ये दिनांक २२ डिसेंबर १९६७ रोजी प्रथम (इंग्रजीत) प्रसिध्द करण्यात आला.)

(२२ डिसेंबर १९६७)

महाराष्ट्र राज्यातील ग्राम पोलीसांचे नियमन करण्यासाठी असलेल्या कायद्याचे एकत्रीकरण करण्यासाठी आणि त्यात सुधारणा करण्यासाठी अधिनियम.

ज्याअर्थी, महाराष्ट्र राज्यातील ग्राम पोलीसांचे नियमन करण्यासाठी असलेल्या कायद्याचे एकत्रीकरण करणे आणि त्यात सुधारणा करणे इष्ट आहे. त्याअर्थी भारतीय गणराज्याच्या अठराव्या वर्ष, याद्वारे, पुढीलप्रमाणे, अधिनियम करण्यात येत आहे.

१. संक्षिप्त नाव, व्याप्ती व प्रारंभ : (१) या अधिनियमास, महाराष्ट्र ग्राम पोलीस अधिनियम, १९६७ असे म्हणावे.

(२) तो, बृहन्मुंबई वगळून, संपूर्ण महाराष्ट्र राज्यास लागू आहे.

(३) तो, राज्य शासन, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे नेमील अशा दिनांकापासून अंमलात येईल.

२. व्याख्या : संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेक्षित नसेल तर, या अधिनियमात, -

(क) "ठाणे अधिकारी" याचा अर्थ, ज्या गावाकरिता पोलीस पाटलाची नेमणूक करण्यात आली असेल त्या गावाच्या हद्दीमधील पोलीस ठाण्याचा प्रभारी पोलीस अधिकारी, असा आहे;

(ख) "गाव" या संज्ञेचा अर्थ, महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता, १९६६ (१९६६ चा महा. ४१) मध्ये तिला, जो अर्थ देण्यात आला असेल तोच असेल.

३. ग्राम पोलीसांची प्रशासन व्यवस्था, त्यांचे नियंत्रण व त्यांना निदेश देण्याचे काम कोणाकडे निहित असेल

- प्रत्येक जिल्ह्यात ग्राम पोलीसांच्या प्रशासनाची व्यवस्था करण्याचे काम, राज्य शासन आणि आयुक्त यांच्या नियंत्रणाखाली आणि निदेशानुसार, जिल्हा दंडाधिकाऱ्याकडून चालविण्यात येईल, आणि अशा जिल्हा दंडाधिकाऱ्यास, राज्य शासनाच्या किंवा आयुक्ताच्या मंजूरीने या अधिनियमाच्या तरतुदीनुसार किंवा तदन्वये त्यास देण्यात आले असतील किंवा ज्यांचा त्यास वापर करता येईल. असे (कलम ५ अन्वये पोलीस पाटलांची नेमणूक करण्याचा, तसेच कलम ९ अन्वये पोलीस पोटील किंवा पोलीस पाटलाची कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी बोलविले जाण्यास पात्र असतील, अशा ग्रामसेवक वर्गाचा सदस्य यांच्याविरुद्ध कारवाई करण्याचा अधिकार धरून) सर्व किंवा कोणतेही अधिकार, सहायक किंवा उप-जिल्हाधिकारी किंवा तहसीलदार म्हणून महसुलाचा प्रभारी असणाऱ्या कोणत्याही उपविभागीय दंडाधिकाऱ्याकडे किंवा तालुका दंडाधिकाऱ्याकडे प्रत्योयोजित करता येतील.

४. ग्राम पोलीसांवरील प्राधिकारी म्हणून पोलीस अधीक्षक किंवा पोलीस आयुक्त यांची प्रतिनियुक्ती करण्याचा अधिकारी - पोलीस प्रशासनाच्या, प्रयोजनांसाठी, कोणत्याही ग्राम पोलीस अधिकाऱ्यावर जिल्हा दंडाधिकारी ज्या कोणत्याही प्राधिकाराच्या वापर करू शकेल असे कोणतेही प्राधिकार जिल्हा दंडाधिकाऱ्याने आयुक्ताच्या मंजूरीने पोलीस अधिक्षकास किंवा यथास्थिती, पोलीस आयुक्तास प्रदान करणे हे कायदेशीर असेल.

५. पोलीस पाटलांची नेमणूक, त्यांचे पारिश्रमिक व सेवेच्या इतर शर्ती -

(१) राज्य शासन गावासाठी किंवा गावाच्या गटासाठी, एक किंवा अधिक पोलीस पाटलांची नेमणूक करील.

- (२) प्रत्येक गावातील ग्राम पोलीस, पोलीस पाटलांच्या प्रभाराखाली असतील आणि एकापेक्षा अधिक पोलीस पाटील असतील त्याबाबतीत, राज्य शासन निदेश देईल अशा पोलीस पाटलाच्या प्रभाराखाली असतील.
- (३) पोलीस पाटलांची नेमणूक, त्यांचे पारिश्रमिक व सेवेच्या इतर शर्ती ह्या, राज्य शासन सर्वसाधारण किंवा विशेष आदेशाद्वारे, वेळोवेळी ठरवील त्याप्रमाणे असतील.
- (४) पोट-कलमे (१) व (२) खालील राज्य शासनाच्या अधिकाराचा वापर जिल्हा दंडाधिकाऱ्याला सुध्दा करता येईल :

परंतु, कोणत्याही गावाकरिता किंवा गावांच्या गटाकरिता, राज्य शासनाकडून नेमण्यात आलेल्या पोलीस पाटलांची संख्या, राज्य शासनाच्या पूर्वमंजूरीशिवाय, वाढविता येणार नाही.

६. पोलीस पाटलाची कर्तव्ये - जिल्हा दंडाधिकाऱ्याच्या आदेशास अधीन राहून पोलीस पाटील -

- (एक) त्याचे गाव ज्याच्या स्थानिक अधिकारितेत येत असेल अशा इतर कोणत्याही कार्यकारी दंडाधिकाऱ्याच्या आदेशान्वये काम करील ;
- (दोन) असा कार्यकारी दंडाधिकारी जी कोणतीही विवरणे आणि माहिती मागवील, ती विवरणे, व माहिती पुरवील ;
- (तीन) आपल्या गावातील अपराधांचे प्रमाण व ग्राम पोलिसांशी संबंधित असलेल्या सर्व गोष्टी याविषयी आणि गावातील समाजाचे स्वास्थ्य व त्याची सर्वसाधारण परिस्थिती याविषयी अशा कार्यकारी दंडाधिकाऱ्यास नियमितपणे माहिती देईल ;
- (चार) कोणत्याही पोलीस अधिकाऱ्याने आपली कर्तव्ये पार पाडण्याच्या कामी मदत मागितली असता अशा सर्व पोलीस अधिकाऱ्यांना त्याच्या अधिकारात असेल त्याप्रमाणे सर्व प्रकारची मदत देईल ,
- (पाच) दंडाधिकाऱ्याकडून किंवा पोलीस अधिकाऱ्याकडून त्यास जे आदेश व अधिपत्रे देण्यात येतील त्या सर्व आदेशांचे व अधिपत्रांचे पालन व कार्यन्वयन तत्परतेने करील ;
- (सहा) सार्वजनिक शांततेस ज्या गोष्टीमुळे धोका पोहोचेल अशा गोष्टींविषयी गुप्तपणे माहिती गोळा करील व ती ठाणे अधिकाऱ्यास कळवील ;
- (सात) आपल्या गावाच्या हद्दीत अपराध घडू नये म्हणून किंवा लोकांस उपद्रव होऊ नये म्हणून बंदोबस्त करील व आपल्या गावाच्या हद्दीतील गुन्हेगारांचा शोध करून त्याचा न्यायासनासमोर हजर करील ;
- (आठ) या अधिनियमाच्या इतर तरतुदीन्वये विनिर्दिष्ट करण्यात येतील आणि राज्य शासनाकडून या बाबतीत सर्वसाधारण किंवा विशेष आदेशाद्वारे वेळोवेळी विनिर्दिष्ट करण्यात येतील, अशी इतर कर्तव्या पार पाडील.

७. ग्रामसेवक वर्गावरील असलेले प्राधिकार - पोलीस पाटलास, त्याच्याकडे सोपवून देण्यात आलेली कर्तव्ये पार पाडताना गावातील सेवकवर्गाने त्यास साहाय्य करावे असे फर्माविण्याचा प्राधिकार असेल- मग अशा सेवकवर्गामधील कर्मचारी सामान्यतः कोणत्याही पदाच्या नात्याने कामावर लावण्यात आलेले असोत- आणि गावाच्या तलाठ्याने पोलीस पाटलासाठी सर्व लेखी विवरणे व कामकाजाचे कागदपत्र तयार करणे, हे त्याचे कर्तव्य असेल.

८. जबरी चोरी इत्यादीविरुद्ध सावधगिरीच्या उपाययोजना - जबरी चोरी, शांततेचा भंग करणे आणि जनतेस व गावातील समाजास हानी पोहोचविणारी कृत्ये करणे या गोष्टी घडू नयेत म्हणून, जेणेकरून शक्य होईल तितक्या अधिक सुरक्षिततेसाठी बंदोबस्त करता येईल अशा रीतीने पोलीस पाटील गावातील सेवकवर्गातील कर्मचाऱ्यांना कामावर लावील आणि उक्त कर्मचारीवर्गातील कोणत्याही व्यक्तीने गैरवर्तणूक किंवा हयगय केल्यास, अशा सर्व बाबतीत, पोलीस पाटील, कार्यकारी दंडाधिकाऱ्याकडे त्याविषयी अहवाल पाठवील.

९. कर्तव्य, इत्यादीकडे दुर्लक्ष केल्याबद्दल शास्ती – कोणत्याही पोलीस पाटलाने किंवा पोलिसाची कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी बोलविला जाण्यास पात्र असेल अशा गावातील सेवकवर्गातील कर्मचाऱ्याने आपली कर्तव्ये पार पाडण्यात दुर्लक्ष केले असेल किंवा त्याबाबतीत त्याने हयगत केली असेल किंवा कोणत्याही गैरवर्तुणुकीबद्दल तो दोषी असेल, तर तो पुढील शास्तींना पात्र ठरेल : –

- (क) ठपका ठेवणे;
- (ख) शासनाला पोहोचलेल्या कोणत्याही आर्थिक नुकसानीच्या, संपूर्ण किंवा काही भागाची त्याच्या पारिश्रमिकातून वसूली करणे;
- (ग) त्याच्या मासिक पारिश्रमिकापेक्षा अधिक नसेल इतका दंड करणे;
- (घ) एक वर्षापेक्षा अधिक नसणाऱ्या मुदतीपर्यंत (तयास) सेवेतून निलंबित करणे.
- (ड) नोकरीतून काढून टाकणे, पण त्यामुळे भविष्यकाळात शासनाच्या अधीन नोकरी करण्यास तो अपात्र ठरणार नाही.
- (च) नोकरीतून बडतर्फ करणे, त्यामुळे भविष्यकाळात शासनाच्या अधीन नोकरी करण्यास तो सामान्यतः अपात्र ठरेल.

तालुका दंडाधिकार्याच्या दर्जाहून कमी दर्जा नसलेल्या कोणत्याही कार्यकारी दंडाधिकार्यास, खंड (क) ते (घ) मध्ये उल्लेखिलेल्या शास्तीपैकी कोणत्याही शास्ती लादता येतील आणि पोलीस पाटलाची नेमणूक करण्यास सक्षम असलेल्या उप-विभागीय दंडाधिकार्याच्या दर्जापेक्षा कमी दर्जा नसलेल्या कार्यकारी दंडाधिकार्यास, खंड (ड) व (च) मध्ये उल्लेखिलेल्या शास्ती लादता येतील.

१०. फौजदारी खटला चालविला जाण्याच्या पात्रतेस बाध न येणे – कोणत्याही पोलीस पाटलावर किंवा गावातील सेवकवर्गातील कर्मचाऱ्यांपैकी एखाद्या कर्मचाऱ्यावर, कोणताही अपराध केल्याचा आरोप ठेवण्यात आल्यास, त्या अपराधाबद्दल त्याच्यावर फौजदारी खटला चालविला जाण्यास, निकटपूर्वीच्या कलमातील कोणत्याही तरतुदीमुळे बाध येणार नाही.

११. विभागीय चौकशी किंवा फौजदारी खटला चालू असेपर्यंत निलंबित करण्याचा अधिकार – पोलीस पाटलाची नेमणूक करण्यास सक्षम असलेला जिल्हा दंडाधिकारी किंवा उप-विभागीय दंडाधिकारी यास, जर पोलीस पाटील त्याच्या अधिकारितेच्या हद्दीत नोकरी करीत असेल तर त्यास, अशा पाटलाविरुद्धची विभागीय चौकशी किंवा चौकशी आणि फौजदारी खटल्याची न्यायचौकशी होईपर्यंत निलंबित करता येईल.

१२. गावातील गुन्हेगार पळून गेला असल्यास किंवा त्याचा ठावठिकाणा माहिती नसल्यास ठाणे अधिकार्यास तसे कळविणे – कोणत्याही गावाच्या हद्दीमध्ये गुन्हा करण्यात आला असेल व गुन्हा करणारी व्यक्ती पळून गेली असेल किंवा तिचा ठावठिकाणा माहित नसेल तर, पोलीस पाटील त्याविषयीची माहिती ठाणे अधिकार्यास त्वरेने पाठवील व त्या प्रकरणाच्या संबंधात मिळविता येण्याजोगा सर्व साक्षीपुरावा मिळवील, आणि तो स्वतः त्या प्रकरणात चौकशी करण्याच्या कामास सुरुवात करील व अशा साक्षीपुराव्याबद्दल ठाणे अधिकार्यास कळवीत राहील.

१३. गावाच्या हद्दीत अनैसर्गिक किंवा आकस्मिक मृत्यू घडल्यास किंवा प्रेत सापडल्यास त्याबाबतीत तपास करणे. (१) कोणत्याही गावाच्या हद्दीत, कोणताही अनैसर्गिक किंवा आकस्मिक मृत्यू घडल्यास किंवा कोणतेही प्रेत आढळून आल्यास, पोलीस पाटील ताबडतोब घटनास्थळी जाईल व त्या गावातील किंवा जवळपासच्या दोन किंवा अधिक सुजाण व्यक्तींना बोलावील व मग त्या व्यक्ती, मृत्यूच्या कारणांची आणि त्या प्रकरणाच्या सर्व परिस्थितीची चौकशी करतील व एक लेखी अहवाल तयार करतील आणि पोलीस पाटील तो अहवाल ठाणे अधिकार्याकडे ताबडतोब पाठविण्याची व्यवस्था करील.

(२) असा तपास करण्यासाठी ज्या कोणत्याही व्यक्तीस पोलीस पाटलाने सांगितले असेल त्या व्यक्तीने, तशा प्रकारे वागण्यास, समर्थनीय कारण नसतांना नकार दिला किंवा तसे करण्यास हयगय केली तर, अपराधसिध्दीनंतर, त्यास पन्नास रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या दंडाची शिक्षा होईल.

(३) तपासांच्या निष्कर्षावरून मृत्यू नैसर्गिकरीत्या घडला आहे असे सकारण वाटत असेल तर, पोलीस पाटील, ठाणे अधिकाऱ्यास त्याविषयी ताबडतोब सूचना देईल आणि जर असे प्रेत वाटेत कुजून जाण्याचा धोका टाळता येईल अशा रीतीने ते पाठविता येत असेल तर तो ते नजीकच्या जिल्हा शल्यचिकित्सकाकडे किंवा अशा परिस्थितीतील प्रेतांची तपासणी करण्यासाठी राज्य शासनाने नेमलेल्या इतर कोणत्याही वैद्यकीय अधिकाऱ्याकडे पाठवील आणि असा शल्यचिकित्सक किंवा वैद्यकीय अधिकारी मृत्यूची कारणे निश्चित माहीत करून घेण्याचा प्रयत्न करील.

असे प्रेत कुजून जाण्याचा आणि त्याची तपासणी निरुपयोगी किंवा अपायकारक होण्याचा धोका टाळून प्रेत पाठविणे पोलीस पाटलास अशक्य असले तरीही तो, ठाणे अधिकारी किंवा दंडाधिकारी त्या प्रेताचे दहन किंवा दफन करण्यास परवानगी देईपर्यंत, त्या प्रेताचे दहन किंवा दफन करण्यास प्रतिबंध करील.

१४. ज्या व्यक्तीने गंभीर स्वरूपाचा अपराध केला आहे असे पोलीस पाटलास वाटत असेल त्या व्यक्तीस पोलीस पाटलाने पकडणे. - (१) ज्या व्यक्तीने कोणताही गंभीर स्वरूपाचा अपराध केला आहे असे पोलीस पाटलास सकारण वाटत असेल अशा कोणत्याही व्यक्तीस पोलीस पाटील आपल्या गावाच्या हद्दीत पकडील व पुरावा म्हणून उपयोग पडण्याचा संभव असलेल्या सर्व वस्तूंसमवेत अशा व्यक्तीस, ठाणे अधिकाऱ्याकडे पाठवील.

(२) अशा रीतीने पकडलेल्या प्रत्येक व्यक्तीस, तिला ज्या ठिकाणी पकडण्यात आले असेल त्या ठिकाणापासून दंडाधिकाऱ्याच्या न्यायालयापर्यंतच्या प्रवासाकरिता आवश्यक असेल इतका वेळ वगळून, २४ तासांच्या आत, नजीकच्या दंडाधिकाऱ्यासमोर उभे करण्यात येईल.

१५. साक्षीदारांना बोलावून त्यांची तपासणी करण्याचा, साक्षी पुरावा नोंदण्याचा व लपविलेल्या वस्तूंसाठी झडती घेण्याचा अधिकार - (१) पोलीस पाटलास, आपल्या कर्तव्याच्या कक्षेत येत असेल तसा तपास करतांना, साक्षीदारांना बोलावून त्याची तपासणी करण्याचा आणि त्यांची जबानी नोंदविण्याचा आणि लपविण्यात आलेल्या वस्तूंचा शोध करण्याचा प्राधिकार असेल; मात्र निकडीच्या प्रसंगाखेरीज इतर प्रसंगी सूर्यास्तापासून सूर्योदयापर्यंतच्या अवधीत कोणत्याही राहत्या घराची झडती घेण्यात येणार नाही याविषयी पोलीस पाटील काळजी घेईल.

(२) तसेच पोलीस पाटलास, संशयित गुन्हेगार व्यक्तींची कोणत्याही प्रकारे झडती घेण्यासाठी किंवा त्यांचा कोणत्याही प्रकारे पाठलाग करण्यासाठी दुसऱ्या गावाच्या हद्दीत प्रवेश करण्याचा व त्या ठिकाणी काम करण्याचा प्राधिकार असेल; तथापि, त्याने अशा दुसऱ्या गावाच्या पोलीस पाटलास ताबडतोब कळविणे, त्यास बंधनकारक असेल आणि अशा दुसऱ्या गावाचा पाटील त्याच्या अधिकारात असेल असे सर्व साहाय्य उक्त पोलीस पाटलास करील आणि असा पाटील झडतीचे किंवा पाठलाग करण्याचे काम चालू ठेवण्यासाठी प्रत्यक्ष जबाबदार राहील.

१६. बेवारशी मालमत्ता - पोलीस पाटील आपल्या गावातील, सर्व बेवारशी मालमत्ता किंवा मुंबई पोलीस अधिनियम, १९५१ (१९५१ चा मुंबई २२) याच्या तरतुदीन्वये त्यांच्या स्वाधीन करण्यात आली असेल अशी सर्व मालमत्ता आपल्या ताब्यात घेईल, आणि त्याचे गाव पोलीस आयुक्ताच्या अधिकारितेत येत असेल, तर अशा आयुक्ताकडे व इतर कोणत्याही बाबतीत, जवळच्या कार्यकारी दंडाधिकाऱ्याकडे, तो, ताबडतोब त्याबद्दल अहवाल पाठवील आणि त्यानंतर, तो उक्त आयुक्त किंवा दंडाधिकारी निदेश देईल त्याप्रमाणे काम करील; मात्र, अशी मालमत्ता गुरे अतिक्रमण अधिनियम, १८७१ (१८७१ चा १) याच्या किंवा त्यावेळी अमलात असलेल्या तत्सम कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदीत वर्णन केलेल्या प्रकारची असेल तर पोलीस पाटील त्या अधिनियमाच्या किंवा कायद्याच्या तरतुदीनुसार वागेल.

पोलीस पाटलाने दिलेल्या अशा प्रत्येक अहवालाची एक प्रत ठाणे अधिकाऱ्याकडे पाठविण्यात येईल.

१७. या अधिनियमान्वये शिक्षापात्र असलेल्या गुन्ह्याबद्दल इतर कायद्यान्वये खटला भरणे. - या अधिनियमान्वये जो कोणताही गुन्हा शिक्षापात्र ठरविण्यात आला असेल त्या कोणत्याही गुन्ह्याबद्दल इतर कोणत्याही कायद्यान्वये कोणत्याही व्यक्तीवर खटला भरण्यास या अधिनियमातील कोणत्याही तरतुदीमुळे प्रतिबंध होतो असा किंवा अशा गुन्ह्याबद्दल या अधिनियमाद्वारे ज्या शास्तीची किंवा शिक्षेची तरतुद करण्यात आली. असेल त्याव्यतिरिक्त इतर कोणतीही शास्ती किंवा शिक्षा किंवा त्याहून अधिक शास्ती किंवा शिक्षा अशा इतर कोणत्याही कायद्यान्वये अशा व्यक्तीस दिली जाण्यास ती, या अधिनियमातील कोणत्याही मजकुरामुळे पात्र ठरत नाही, असा त्या तरतुदीचा अर्थ लावण्यात येणार नाही.

१८. निरसन व व्यावृत्ती - मुंबई ग्राम पोलीस अधिनियम, १८६७ (१८६७ चा मुंबई ८) हा या द्वारे निश्चित करण्यात येत आहे : परंतु अधिनियम अशा रीतीने निरसित करण्यात आल्यामुळे -

- (क) अशा रीतीने निरसन करण्यात आलेल्या अधिनियमाच्या पूर्वीचा अंमल किंवा त्याखालील यथोचितरीत्या केलेली किंवा करून दिलेली कोणतीही गोष्ट ;
- (क) अशा रीतीने निरसन करण्यात आलेल्या अधिनियमाच्या पूर्वीचा अंमल किंवा त्याखाली यथोचितरीत्या केलेली किंवा करून दिलेली कोणतीही गोष्ट ;
- (ख) अशा रीतीने निरसन करण्यात आलेल्या अधिनियमान्वये संपादन केलेले किंवा मिळालेले कोणतेही हक्क, विशेषाधिकारी किंवा पत्करलेला कोणताही भार किंवा दायित्व.
- (ग) अशा रीतीने निरसन करण्यात आलेल्या अधिनियमाविरुद्ध करण्यात आलेल्या कोणत्याही अपराधाबद्दल लादण्यात आलेली कोणतीही शास्ती किंवा शिक्षा ; किंवा
- (घ) वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणेचा कोणताही हक्क, विशेषाधिकार, भार, दायित्व, शास्ती किंवा शिक्षा यासंबंधातील कोणतेही अन्वेषण, कायदेशीर, कार्यवाही किंवा उपाययोजना.

यांवर परिणाम होणार नाही आणि जणू हा अधिनियम संमत झाला नाही असे समजून अशी कोणतीही चौकशी, कायदेशीर कारवाई किंवा उपाययोजना करता येईल, चालू ठेवता येईल किंवा अमलात आणता येईल आणि अशी शास्ती किंवा शिक्षा लादता येईल ;

परंतु, आणखी असे की, पूर्ववर्ती परंतुकास आधीन राहून, अशा रीतीने, निरसित करण्यात आलेल्या अधिनियमान्वये करण्यात आलेली कोणतीही गोष्ट किंवा कारवाई ही (करण्यात आलेली कोणतीही नेमणूक किंवा प्रत्यायोजन व काढलेली अधिसूचना, आदेश किंवा नियम धरून), त्या अधिनियमाच्या तरतुदींशी जेथवर विसंगत नसेल तेथवर, या अधिनियमाच्या तत्सम तरतुदीअन्वये केलेली कोणतीही गोष्ट किंवा कारवाई आहे, असे समजण्यात येईल, आणि या अधिनियमान्वये केलेल्या कोणत्याही गोष्टीद्वारे तिचे अधिक्रमण करण्यात आल्याशिवाय व अधिक्रमण करण्यात येई तोपर्यंत त्याप्रमाणे अंमलात असण्याचे चालू राहील.

३४. महाराष्ट्र मोटार वाहन नियम, १९८९

(नियम क्रमांक २० - २४, ३४, ५८, ७७ - ८४, ९५-९९, १०२ - १०३, १०८, ११०, ११५ - ११७, १२०, १२२, १६१ - १६३, १६८, १७३, २२२, २२६, २२८ - २४५, २५०.)

२०. लोकसेवा वाहनांच्या चालकांची कर्तव्ये, कामे व वर्तणूक :-

(१) प्रवासी वाहतूक किंवा करार पद्धतीने प्रवासी वाहतूक करणाऱ्या वाहनावरील वाहन चालकाने (टॅक्सी वगळून):-

(१) मोटार वाहन नियम क्रमांक १७५ अन्वये चालक सीटच्या जागेत कुठल्याही व्यक्तीला, प्राण्याला बसण्यास किंवा वस्तू ठेवण्यास परवानगी देऊ नये किंवा वाहन चालकास रोडची स्थिती समजण्यास अडथळा येईल किंवा वाहन व्यवस्थित ताब्यात राहण्याच्या दृष्टीने अडथळा येऊ नये म्हणून चालक सीटवर किंवा चालकाच्या केबीनमध्ये प्रवेश करण्यास परवानगी देऊ नये.

(२) प्रवासी आकर्षित करणेसाठी ओरडू नये.

(३) महाराष्ट्र मोटार वाहन नियम अंतर्गत प्रवाशांना चढणे व उतरणे संदर्भात ठराविक वगळता प्रतिबंध करणे, वाहन सुरक्षित ठिकाणी योग्य वेळेसाठी विश्रांतीसाठी उभे करणे, वाहकाने निर्देश केलेनंतर किंवा मागणी केलेनंतर एखाद्या प्रवाशाला वाहनातून उतरवणेसाठी सुरक्षितपणे वाहन उभे करणे, प्रवाशाने खूण केलेनंतर प्रवासी म्हणून वाहनात घेणे.

(४) वाहन चालकाने वाहन विश्रांतीसाठी उभे करताना सदर वाहन प्रवासी चढवणेसाठी किंवा उतरणेसाठी या उद्देशाने उभे करू नये. वाहन चालकाने वाहन चालवताना दुसऱ्या वाहनाच्या चालकाला वाहकाला अपायकारक, असुविधाजनक व अडथळा होईल असे वाहन चालवू नये किंवा दुसऱ्या वाहनातील प्रवाशांना वाहनात चढताना किंवा उतरताना असुविधा होईल असे वाहन चालवू नये किंवा वाहन विश्रांतीसाठी उभे करताना दुसऱ्या वाहनाच्या समोर किंवा मागे रस्त्याच्या डाव्या बाजूला उभे करावे.

(५) वाहन चालकाने मोटार वाहन सुरक्षित ठेवणेसाठी आवश्यक काळजी घेतली पाहिजे. वाहन चालकाने मीटर वाहनाचे टायर, ब्रेक, दिवे सदोष (Defective) परिस्थितीत आहे हे माहिती असताना प्रवाशांना अपाय होईल अशा पद्धतीने वाहन चालवू नये किंवा वाहनामध्ये पुरेसे इंधन नसताना पुढील इंधन स्टेशनवर जाईपर्यंत इंधन पुरणार नाही हे माहीत असताना वाहन मार्गस्थ करू नये.

(६) कामावर असताना धूम्रपान करू नये.

(७) प्रवाशांबरोबर वागताना शिष्टाचार पाळावेत.

(८) वाहन चालकाने कामावर असताना खाकी शर्ट, बुश शर्ट, खाकी पॅट स्वच्छ गणवेश वापरावा.

वाहन चालकांना अत्यावश्यक काळात (Emergency) ड्युटीवर बोलावणेत येते किंवा ट्रेनिंगसाठी बोलावले जाते तेव्हा राज्य सरकार विशेष किंवा जनरल आदेशान्वये वाहन चालकाला सदर नियमाच्या अंमलबजावणीपासून अपवाद ठरवू शकते.

(९) वाहन चालकाने ड्युटीवर असताना छातीवर डाव्या बाजूला बिल्ला लावला पाहिजे. बिल्ल्याच्यावर प्लॅस्टिक पट्टीवर चालकाचे थोडक्यात नाव काळ्या धर्तीवर पांढऱ्या अक्षरामध्ये मराठीमध्ये नाव लिहिले पाहिजे. नाव लिहिलेल्या पट्टीवर साईज ९ सें. मी. २ सें. मी. असली पाहिजे.

(१०) वाहनाची स्वच्छता ठेवली पाहिजे.

(११) शिष्टाचार पाळताना कुणाच्या धार्मिक भावना दुखावतील असे वर्तन करू नये. (Shall not solicit custom serve in civil and quiet manner.)

(१२) वाहन चालकाने प्रवासाचे दरम्यान अकारण प्रवासात दिरंगाई करू नये किंवा मुकाम ठिकाणी जाताना वाहनाचे वेळापत्रकाप्रमाणे पोहोचले पाहिजे व वेळापत्रक नसेल तर योग्य वेळेत पोहोचले पाहिजे.

(१३) मोटार वाहनाचा ब्रेक नादुरुस्त झालेमुळे किंवा इतर कारणास्तव वाहन चालक मुक्कामी ठिकाणी जाण्यास असमर्थ असेल तर वाहन चालकाने प्रवाशांची मुक्कामी ठिकाणी पोहोचवण्याची व्यवस्था दुसऱ्या वाहनातून केली पाहिजे. वेळेत वाहन चालक अशी व्यवस्था करू शकत नसेल व प्रवाशांनी मागणी केल्यास जेवढा प्रवास संपला तेवढे भाडे कापून बाकी रक्कम परत केली पाहिजे.

(१४) वाहन चालकाने व्यवस्थापनाने दिलेले एकापेक्षा जास्त बिल्ले धारण करू नये.

(१५) व्यवस्थापन किंवा प्राधिकरणाने प्रवासी वाहतुकीसाठी किंवा करार पद्धतीने वाहतूक करण्यासाठीचे अधिकारपत्र निलंबित केले किंवा रद्द केले किंवा कोर्टाने अवैध ठरवल्यास वाहनचालकाने बिल्ला देणाऱ्या प्राधिकरणाकडे सात दिवसाचे आत बिल्ला परत केला पाहिजे.

(१६) गणवेशधारी पोलीस अधिकाऱ्याने किंवा मोटार वाहन विभागाच्या मोटार वाहन सहाय्यक इन्स्पेक्टर या योग्यतेच्या अधिकाऱ्याने मागणी केल्यास चालक परवाना तपासणीसाठी (Inspection) हजर केला पाहिजे.

चालक परवान्याची मागणी केलेनंतर चालकाने नियम क्रमांक २४ प्रमाणे बिल्ला धारण केला असल्यास या नियमांतर्गत वाहन चालकाने पूर्तता केली असे गृहीत धरण्यात येईल. जर वाहन चालकाने राज्यातील पोलीस स्टेशनमध्ये ४८ तासांचे आत चालक परवाना पोलीस अधिकाऱ्याकडे किंवा मोटार वाहन इन्स्पेक्टरकडे मागणी केलेनंतर हजर केले तर वाहन चालकाने या नियमांतर्गत पूर्तता केली असे गृहीत धरण्यात येईल.

(१७) वाहनामध्ये इंधन भरताना इंजिन चालू स्थितीत नाही व वाहनात प्रवासी नाही याची खात्री केली पाहिजे.

(१८) वाहन चालकाने गार्ड नसलेल्या ठिकाणी रेल्वे क्रॉसींग करताना वाहन थांबवून दोन्ही बाजूने वाहन येत नाही याची खात्री करून मोटार वाहनाच्या वाहकाने खाली उतरून वाहकाच्या पाठीमागून रेल्वे क्रॉसींग केले पाहिजे.

(१९) वाहनाचा अपघात झालेनंतर प्रवाशांना मदत करून जखमी प्रवाशांना नजीकच्या दवाखान्यात पोहोचते केले पाहिजे. तसेच नजीकच्या दवाखान्यात अपघातसंबंधी माहिती दिली पाहिजे किंवा माहिती देणेसंबंधी व्यवस्था केली पाहिजे.

(२) करार पद्धतीने प्रवासी वाहतूक करणाऱ्या वाहन चालकाने किंवा प्रवासी वाहतूक करणाऱ्या वाहन चालकाने वाहकाच्या (Conductor) गैरहजेरीत किंवा मोटार वाहनातील वाहक कारणास्तव ड्युटीवर असताना काम करू शकत नसेल तर वाहन चालकाने प्रवास संपलेनंतर आवश्यक तपासणी करून प्रवाशांचे किंवा इतर व्यक्तींचे काही सामान वाहनात राहिले किंवा काय याची तपासणी करावी व सामान आढळून असल्यास ताब्यात घेऊन ऑफिसमधील जबाबदार व्यक्तीच्या किंवा परवानाधारक वाहन मालकाच्या ताब्यात द्यावे.

(३) प्रवासी वाहतूक करणाऱ्या किंवा करार पद्धतीने वाहतूक करणाऱ्या वाहन चालकाने असाध्य रोगाने ग्रासलेल्या व्यक्तीला वाहन चालकावर सदर रोगग्रस्त व्यक्तीची माहिती असल्यास प्रवेश करू देऊ नये किंवा चालकाला माहिती झाल्यास असाध्य रोगग्रस्त व्यक्तीचे प्रेत वाहनात नेणेस परवानगी देऊ नये.

(४) महाराष्ट्र मोटार वाहन नियम क्रमांक २० पोट-नियम ३ मधील तरतुदीत नमूद केले असले तरी नोंदणीकृत वैद्यकीय व्यवसाय करणाऱ्या डॉक्टरांनी लेखी स्वरूपात अर्ज केलेनंतर वाहन चालक असाध्य रोगग्रस्त व्यक्तीस प्रवासी वाहनातून नेऊ शकतो; परंतु अशा व्यक्तीबरोबर इतर प्रवाशास किंवा आजारी व्यक्तीबरोबर असणाऱ्या व्यक्तीस नेऊ शकत नाही.

(५) करार पद्धतीने प्रवासी वाहतूक करणाऱ्या प्रवासी वाहनातून किंवा प्रवासी वाहनातून असाध्य रोगग्रस्त व्यक्तीस वाहून नेले किंवा असाध्य रोगग्रस्त व्यक्तीचे प्रेत वाहून नेलेस अशा वाहनांच्या वाहन चालकाने अशी व्यक्ती किंवा प्रेत वाहून नेलेबद्दल नजीकच्या दवाखान्यातील वैद्यकीय अधिकारी, जिल्हा परिषदेच्या वैद्यकीय अधिकाऱ्यास, पंचायत समिती किंवा सरकारी दवाखान्यातील वैद्यकीय अधिकारी व वाहन मालकास रिपोर्ट केला पाहिजे. वाहन चालकाने वैद्यकीय अधिकाऱ्याने नमूद केलेप्रमाणे वाहन निर्जंतुक केलेशिवाय व वैद्यकीय अधिकाऱ्याकडून तसे प्रमाणपत्र घेतलेशिवाय इतर व्यक्तीस वाहनात प्रवेश करू देऊ नये.

२९. टॅक्सी चालकांचे वर्तन व कर्तव्य यासंबंधी नियम :

(१) टॅक्सी स्थानावरील पहिल्या दोन टॅक्सी चालकांनी टॅक्सी जवळ उभे राहिले पाहिजे. टॅक्सी चालकांनी एखादी व्यक्ती आल्यानंतर त्याला घेऊन जाणेसाठी ताबडतोब तयार असले पाहिजे.

(२) टॅक्सी चालकांनी स्थानकावरील जागा मोकळी झाली की, टॅक्सी पुढे हलवल्या पाहिजेत.

(३) प्रत्येक टॅक्सी चालकाने आपली टॅक्सी पुढील टॅक्सीच्या मागे ३० सें.मी. अंतरावर पुढील चाके सरळ स्थितीत ठेवून उभी केली पाहिजे.

(४) टॅक्सी चालकाने टॅक्सी सुस्थितीत नसेल तर स्थानकात उभी करू नये. टॅक्सी तात्पुरती नादुरुस्त असेल व लगेच दुरुस्त होणार असेल तर स्थानकात उभी केली पाहिजे.

(५) टॅक्सी चालकाने त्याची टॅक्सी कामात गुंतलेली नसेल तर ठरवून दिलेल्या स्थानकाखेरीज इतर ठिकाणी उभी करू नये.

(६) टॅक्सी चालकाने त्याच्यापुढे उभी असलेली टॅक्सी भाड्याने घेण्यास प्रतिबंध करू नये किंवा प्रतिबंध करण्याचा प्रयत्न करू नये.

(७) टॅक्सी चालकाची टॅक्सी काही काळानंतर भाड्याने नेणेसंबंधी ठरले असेल तर व त्याला ताबडतोब टॅक्सी भाड्याने नेणेसंबंधी तयार नसेल तर टॅक्सी स्थानकात उभी करू शकतो.

(८) टॅक्सी चालकाने कुठल्याही सयुक्तिक कारणाशिवाय जवळच्या मार्गाने प्रवाशास लवकरात लवकर इष्ट स्थळी पोहोच केले पाहिजे.

(९) टॅक्सी चालकाने टॅक्सीचा उपयोग वेश्या व्यवसायासाठी देणे यासाठी करू नये.

(१०) टॅक्सी चालकाला क्षेत्रीय परिवहन प्राधिकरणाने विशेष परवानगी दिल्याशिवाय टॅक्सीमध्ये क्लीनर किंवा सहाय्यक ठेवता येत नाही.

(११) टॅक्सी चालकाला घेतलेले भाडे किंवा प्रवासी त्या व्यक्तीने टॅक्सी चालकाला सोडून दिल्याशिवाय सोडता येत नाही.

(१२) टॅक्सी चालकाला कायदेशीर भाड्यापेक्षा जास्त भाडे आकारता येत नाही.

(१३) टॅक्सी चालकाला प्रवासी आकर्षित करणेसाठी ओरडता येत नाही.

(१४) टॅक्सी चालकाने आपले वाहन सुस्थितीत ठेवण्यासाठी आवश्यक काळजी घेतली पाहिजे. टॅक्सी चालकाने वाहनाचे ब्रेक, टायर किंवा दिवा सदोष (Defective) परिस्थितीत असताना या गोष्टीची माहिती चालकाला असताना प्रवाशाच्या जीवितास अपायकारक होईल अशा पद्धतीने किंवा वाहनात पुरेसे इंधन नसताना व वाहन पुढील इंधन स्टेशनवर पोहोचेल इतके इंधन नसताना वाहन चालवू नये.

(१५) टॅक्सी चालकाने शांततेत व योग्यरीतीने शिष्टाचार पाळावेत. दुसऱ्या वाहनात चढणाऱ्या प्रवाशास किंवा तयारीत असणाऱ्या प्रवाशास अडथळा निर्माण करू नये.

(१६) टॅक्सी चालकाने वाहन चालवताना धूम्रपान करू नये.

(१७) टॅक्सी चालकाने प्रवासी व इतर प्रवाशाबरोबर वर्तणूक करताना शिष्टाचार पाळावेत.

(१८) क्षेत्रीय परिवहन प्राधिकरणाने ठरवून दिलेला गणवेश टॅक्सी चालकाने वापरला पाहिजे.

अशा वाहनांना अत्यावश्यक ड्युटीसाठी किंवा ट्रेनिंगसाठी बोलावले जाते सरकार अशा चालकाना विदेश आदेशाने सदर पोटनियमांच्या अंमलबजावणीपासून नमूद केलेल्या कालावधीपुरती अपवाद (Exempt) ठरवते.

(१९) टॅक्सी चालकाने वाहन स्वच्छ व सुरस्थितीत ठेवले पाहिजे.

(२०) टॅक्सी चालकाने टॅक्सीमधून प्रवासी वाहतूक करताना वाहनाच्या नोंदणी प्रमाणपत्रात (Certificate of registration) नमूद केलेल्या बैठक क्षमतेपेक्षा (Seating capacity) जास्त प्रवासी वाहतूक करू नये.

(२१) टॅक्सी चालकाने राज्यातील प्राधिकरणाने दिलेल्या एकापेक्षा जास्त बिल्ले धारण करू नये.

(२२) टॅक्सी चालकाचा चालक परवाना अधिकार पत्र (Authorisation of driving licence) प्राधिकरणाने रद्द केले किंवा कोर्टाने अवैध ठरवले तर टॅक्सी चालकाने प्राधिकरणाने दिलेला बिल्ला ७ दिवसांचे आत प्राधिकरणाकडे जमा केला पाहिजे.

(२३) टॅक्सी चालकाने आपल्या वाहनातून असाध्य रोगग्रस्त व्यक्तीस प्रवास करण्यास किंवा असाध्य रोगग्रस्त व्यक्तीचे प्रेत वाहून नेणेस परवानगी देऊ नये किंवा वाहून नेऊ नये.

(२४) महाराष्ट्र मोटार वाहन नियम २१ पोट-नियम २३ मध्ये नमूद केले असले तरी नोंदणी वैद्यकीय व्यवसाय करणाऱ्या वैद्यकीय अधिकाऱ्याने लेखी अर्ज केलेनंतर टॅक्सीचालक असाध्य रोगग्रस्त व्यक्तीस टॅक्सीतून प्रवास करणेस वा परवानगी देऊ शकतो; परंतु सदर व्यक्ती बरोबर असलेल्या दुसऱ्या व्यक्तीला त्याचवेळेस प्रवास करू देण्यास परवानगी देऊ शकत नाही.

(२५) जर असाध्य रोगग्रस्त व्यक्तीला टॅक्सी चालकाने टॅक्सीतून नेले तर त्या टॅक्सी चालकाने त्या संदर्भात नजीकच्या नगरपालिकेच्या वैद्यकीय अधिकाऱ्यास, जिल्हा परिषदेच्या, पंचायत समिती व सरकारी दवाखान्यातील वैद्यकीय अधिकारी व वाहनाच्या मालकाला सूचना दिली पाहिजे. तसेच टॅक्सी मालकाने किंवा टॅक्सी चालकाने वाहन व वाहन चालक यांना वैद्यकीय अधिकाऱ्यांनी सांगितलेप्रमाणे निर्जंतुक केल्याशिवाय व वैद्यकीय अधिकाऱ्याकडून तसे प्रमाणपत्र घेतल्याशिवाय इतर व्यक्तीस प्रवेश करू देऊ नये.

(२६) टॅक्सी चालकाने टॅक्सी दोन महिन्यातून एकदा डी.डी.टी. पावडर व महाराष्ट्र सरकारच्या सर्जनने स्वीकृत केलेल्या द्रवरूप कीटकनाशकाची (Liquid insecticide) फवारणी करून वाहन निर्जंतुक केले पाहिजे.

(२७) टॅक्सी चालकाने टॅक्सी नोंदवही ठेवली पाहिजे व मोटार वाहन विभागाच्या मोटारवाहन सहाय्यक इन्स्पेक्टर या योग्यतेच्या अधिकाऱ्याने किंवा पोलीस अधिकाऱ्याने मागणी केलेनंतर टॅक्सी कुठल्या तारखांना निर्जंतुक केली व टॅक्सी निर्जंतुक करताना वापरावयाचा मेकॅनिकल फवारा कार्यक्षम आहे किंवा नाही याची नोंद असणारी वही तपासणीसाठी हजर केली पाहिजे.

(२८) मोटार वाहन विभागाच्या सहाय्यक इन्स्पेक्टर किंवा पोलीस अधिकाऱ्याने मागणी केल्यानंतर टॅक्सीचालकाने चालक परवाना तपासणीसाठी (Inspection) हजर केला पाहिजे.

(२९) टॅक्सी चालकाने प्रवाशांचा प्रवास संपल्यानंतर वाहनात प्रवाशांचे सामान राहिले की काय यासंबंधी तपास केला पाहिजे व तपासाअंती काही आढळून आल्यास सामान ताब्यात घेऊन नजीकच्या पोलीस स्टेशनमध्ये हजर केले पाहिजे.

(३०) टॅक्सी चालकाने टॅक्सी मालकाची परवानगी घेतलेशिवाय इतर व्यक्तीला टॅक्सी चालविण्यास देऊ नये.

(३१) टॅक्सी चालकाने टॅक्सी गार्ड नसलेल्या ठिकाणी रेल्वे क्रॉसिंग करताना थांबवली पाहिजे व दोन्ही बाजूने रेल्वे येत नाही याची खात्री करून मगच रेल्वे क्रॉसिंग केले पाहिजे.

२२. टॅक्सी मीटर लावलेल्या मोटार वाहनाच्या चालकांच्या बाबतीत अतिरिक्त नियम :

महाराष्ट्र मोटार वाहन नियम क्र. २१ मध्ये दिलेल्या अनुसरून अतिरिक्त नियम.

- (a) टॅक्सी मीटर लावलेल्या मोटार वाहनाच्या मोटार वाहन चालकाने मोटार वाहन भाड्याने घेणेपूर्वी मीटर चालू करता कामा नये व प्रवाशांचे इच्छित ठिकाण आल्याबरोबर ताबडतोब बंद केले पाहिजे.

सूचना :- टॅक्सी बोलावले बरोबर किंवा ठराविक अंतरावरून हाक दिले बरोबर भाड्याने ठरवली असे समजण्यात येईल.

- (b) टॅक्सी मीटर लावलेल्या मोटार वाहन भाड्याने ठरवलेनंतर मेकॅनिकल दोषामुळे किंवा वाहनाच्या टायरमुळे वाहनचालक टॅक्सी पुढे नेणेस असमर्थ असेल तर चालकाने मीटर बंद केले पाहिजे व मेकॅनिकल दोष दुरुस्त होईपर्यंत मीटर पुन्हा चालू करता कामा नये.
- (c) टॅक्सी चालकाने टॅक्सी मीटरचे तोंड कुठल्याही परिस्थितीत झाकून किंवा अस्पष्ट ठेवता कामा नये.
- (d) टॅक्सीचे निशाण उभ्या स्थितीत (Flag is in vertical position) असताना वाहन चालक कुठलेही सयुक्तिक कारण नसताना वाहनात भाडे घेणे नाकारू शकत नाही.

२३. माल वाहतूक करणाऱ्या वाहन चालकाचे वर्तनासंबंधी नियम :

मालवाहतुकीसाठी वापरण्यात येणाऱ्या वाहन चालकाने

(१) मोटार वाहन नियम क्र. १७५ नुसार चालक बैठक व्यवस्थेच्या जागेवर कुठल्याही व्यक्तीस, प्राण्यास परवानगी देऊ नये किंवा वाहन चालवताना वाहन चालकास रोडच्या परिस्थितीचा अंदाज येणेस अडथळा येईल किंवा वाहन ताब्यात ठेवणेस अडथळा येईल अशा ठिकाणी येणेस परवानगी देऊ नये.

(२) वाहन चालकाने मोटार वाहन सुस्थितीत ठेवणेसाठी आवश्यक काळजी घेतली पाहिजे. वाहन चालकास वाहनाचे ब्रेक, टायर, दिवा (Lamp) सदोष परिस्थितीत असताना वाहन ताब्यात असणाऱ्या व्यक्तीच्या किंवा इतर व्यक्तीच्या जीवितास अपाय होईल या गोष्टीची माहिती असताना किंवा मोटार वाहनास पुढील इंधन स्टेशन येईपर्यंत पुरेल इतके इंधन नसताना वाहन चालवू नये.

(३) मोटार वाहन कायद्यात दिलेल्या तरतुदी व मोटार वाहन नियमात दिलेल्या तरतुदीच्या अंमलबजावणीसाठी सदर वाहन चालक त्याच्या कर्तव्यास अनुसरून जबाबदार आहे.

(४) वाहन भाड्याने घेणाऱ्या व्यक्ती तसेच त्यांचे वारस यांच्याशी शिष्टाचार पाळून वर्तन ठेवले पाहिजे.

(५) शिष्टाचार पाळताना कुणाच्या धार्मिक भावना दुखावतील असे वर्तन करू नये. (Shall not solicit custom save in a civil & quite manner.)

(६) वाहन चालकाने प्रवास करताना अकारण प्रवासात दिरंगाई करू नये; परंतु इच्छित स्थळी लवकरात लवकर पोहचले पाहिजे.

(७) वाहनातील मालाचे नुकसान होऊ नये किंवा हरवू नये म्हणून वाहन चालकाने काळजी घेतली पाहिजे.

(८) वाहन चालक आपले वाहन घेऊन गार्ड नसलेल्या रेल्वे क्रॉसिंगजवळ पोहोचल्यानंतर वाहन थांबवून दोन्ही बाजूंनी रेल्वे येत नाही याची खात्री करून घेतल्यानंतर रेल्वे क्रॉसिंग केले पाहिजे.

(९) माल वाहतूक करणाऱ्या वाहन चालकाकडे सब इन्स्पेक्टर या पात्रतेच्या पोलीस अधिकाऱ्याने किंवा मोटार वाहन विभागाच्या सहाय्यक इन्स्पेक्टरने मागणी केलेनंतर आवश्यक कागदपत्र तपासणीसाठी हजर केले पाहिजेत.

२४. सार्वजनिक वाहनाच्या वाहन चालकाचे बिल्ले :-

(१) सार्वजनिक वाहनावर चालक म्हणून काम करण्यासाठी अधिकारपत्र मिळालेल्या प्रत्येक व्यक्तीला धातूचा बिल्ला (Metal badge) दिला जातो. हा बिल्ला चालकाने त्याला ज्या विभागात वाहन चालवणार आहे त्या विभागाचे भौगोलिक ज्ञान व मराठीचे आवश्यक ज्ञान व इतर बोली भाषेचे ज्ञान आवश्यक या अटीवर दिले जाते. हा बिल्ला परिशिष्ट क्र. २ मध्ये नमूद केले प्रमाणे या नियमांतर्गत मोठ्या बसच्या बसचालकासाठी वर्तुळ आकारात दिला जातो व टॅक्सी चालकासाठी त्रिकोणी आकारात बिल्ला दिला जातो. या बिल्ल्यामध्ये ज्या प्राधिकरणाने अधिकारपत्र दिलेल्या मुख्य स्थानकाचे नाव (Head quarter of the authority) व मोटार वाहनाचा प्रकार ओळख नंबर (Identification Number) नमूद केलेला असतो.

(२) सार्वजनिक वाहनावर वाहन चालकावर वाहन चालक म्हणून काम करणाऱ्या वाहन चालकाने डाव्या छातीवर धातूचा बिल्ला लावला पाहिजे. एकाच प्रकारचे दोन बिल्ले वाहन चालकाने धारण करता कामा नये.

तसेच आराम बसच्या वाहन चालकाने 'एल सी डी' अशी अक्षरे नमूद केलेला बिल्ला धारण केला पाहिजेच. पर्यटन वाहनावर वाहन चालक म्हणून काम करणाऱ्या वाहन चालकाने 'टी सी डी' अक्षरे नोंदवलेला बिल्ला धारण केला पाहिजे.

(३) या बिल्ल्यासाठी १० रु. शुल्क आकारले जाते. सदर बिल्ला हरवला किंवा गहाळ झाला तर परिशिष्ट क्र. १ मध्ये या नियमा अंतर्गत नमूद केलेल्या नमुना अर्ज 'डी. टी. व्ही. बी.' नमुन्यात २० रु. शुल्कासह अर्ज केलेनंतर डुप्लिकेट बिल्ला दिला जातो. मूळ बिल्ल्यानंतर सापडल्यास व बिल्ला दिलेल्या प्राधिकरणास (Issuing authority) बिल्ला परत केल्यास वाहन चालक पाच रुपये परत मिळण्यास पात्र ठरतो.

(४) सार्वजनिक वाहनावरील वाहन चालकाचे अधिकारपत्र प्राधिकरणाने रद्द केले किंवा कोर्टाने अवैध ठरविल्यास वाहन चालकाने त्याचा बिल्ला नियमाचे आत बिल्ला दिलेल्या प्राधिकरणाला परत केला पाहिजे.

३४. प्रवासी वाहनावरील वाहकाचे कर्तव्य व वर्तन :-

(१) प्रवासी वाहनावरील वाहक मोटार वाहन कायद्याच्या तरतुदी व महा. मोटार वाहन नियमाच्या तरतुदीच्या अंमलबजावणीसाठी त्याचे कर्तव्याच्या अनुषंगाने जबाबदार आहे.

(२) कामावर असताना धूम्रपान करू नये.

(३) प्रवाशांशी वर्तन करताना शिष्टाचार पाळावेत.

(४) त्याचा पोषाख स्वच्छ असावा व त्याने खाकी शर्ट, खाकी बुश शर्ट व खाकी पॅट असा गणवेश वापरावा.

परंतु, नियम २७ प्रमाणे वाहक म्हणून काम करणाऱ्या व्यक्तींना हे उपनियम लागू नाही.

(५) वाहकाने वाहन स्वच्छ ठेवले पाहिजे.

(६) शिष्टाचार पाळताना कुणाच्या धार्मिक भावना दुखावतील असे वर्तन करू नये.

(७) दुसऱ्या वाहनात चढणाऱ्या प्रवाशांना किंवा चढण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या व्यक्तीला अडचण निर्माण करू नये.

(८) मोटार वाहनाच्या नोंदणी प्रमाणपत्रात नमूद केलेल्या प्रवासी बैठक क्षमतेपेक्षा जास्त प्रवाशांना प्रवास करण्यास परवानगी देऊ नये किंवा वाहनात प्रवाशांना उभे राहून प्रवास करणाऱ्या प्रवाशांना परवानगी असलेल्या संख्येपेक्षा जास्त प्रवाशांना उभे राहून प्रवास करू देऊ नये.

(९) योग्य व संयुक्तिक कारणाशिवाय कायदेशीर भाडे देणाऱ्या व्यक्तीला प्रवास करण्यास प्रतिबंध करू नये.

(१०) कायदेशीर भाडे न देणाऱ्या प्रवाशाला प्रवास करण्यास परवानगी देऊ नये.

(११) प्रवाशांबरोबर अतिरिक्त मालवाहतूक वाहनातून होत असेल तर प्रवाशांना अपाय किंवा असुविधा होऊ नये म्हणून आवश्यक काळजी घेतली गेली पाहिजे.

(१२) कायदेशीर भाडे देणाऱ्या व्यक्तीला प्रवास संपण्यापूर्वी कायदेशीर कारणाशिवाय वाहनातून उतरवून देऊ नये.

(१३) इच्छित स्थळी किंवा मुक्कामी ठिकाणी दिरंगाई करून वाहन घेऊन जाऊ नये तर वेळापत्रकानुसार वाहन पोहोचेल याची काळजी घ्यावी.

(१४) मेकॅनिकल ब्रेकडाऊनमुळे किंवा वाहकाच्या नियंत्रणाबाहेरील कारणामुळे वाहन नियोजित वेळेत पोहचत नसेल किंवा वाहनास पुढील प्रवास शक्य नसेल तर प्रवाशांची दुसऱ्या वाहनात व्यवस्था केली पाहिजे. ठराविक वेळेत प्रवाशांची पुढील प्रवासाची व्यवस्था होऊ शकली नाही तर प्रवाशांनी मागणी करताच प्रवास संपला तिथपर्यंतच भाडे कापून उरलेली रक्कम प्रवाशांना परत केली पाहिजे.

(१५) प्रवाशांना वाहनात चढण्यास किंवा उतरण्यास अडथळा निर्माण होईल अशा ठिकाणी सामान ठेवण्यास परवानगी देता कामा नये.

(१६) प्रवाशांना कायदेशीर भाडे देताच त्यांना तिकीट दिले पाहिजे. अपवाद फक्त एवढाच की वाहनाच्या बाहेर तिकीटच देणेची व्यवस्था असेल तर.

(१७) प्रवास संपले नंतर वाहनात प्रवाशांची काही वस्तू किंवा सामान राहिले किंवा काय याबाबत शोध घेऊन काही सामान आढळून आल्यास ते ताब्यात घेऊन वाहन मालकाच्या ऑफिसमधील जबाबदार व्यक्तीच्या ताब्यात दिले पाहिजे.

(१८) एखादी व्यक्ती असाध्य रोगाने रोगग्रस्त असल्याबद्दल किंवा रोगग्रस्त व्यक्तीचे प्रेत असलेबद्दल माहिती असल्यास अशा व्यक्तीस प्रवासी वाहनात प्रवेश करण्यास किंवा प्रवास करण्यास परवानगी देऊ नये.

(१९) उप-कलम १८ मध्ये नमूद केलेले असले तरी नोंदणीकृत वैद्यकीय व्यवसाय करणाऱ्या वैद्यकीय अधिकाऱ्याने लेखी अर्ज केलेनंतर अशा रोगग्रस्त व्यक्तीला प्रवास करण्यास परवानगी देऊ शकतो परंतु अशा आजारी व्यक्तीबरोबर त्याच्या सेवा शुश्रूषा करणाऱ्या व्यक्तीला रोगग्रस्त किंवा आजारी व्यक्तीबरोबर प्रवास करण्यास परवानगी दिली जाऊ नये.

(२०) प्रवासी वाहनातून रोगग्रस्त व्यक्तीला प्रवास करण्याची परवानगी दिले किंवा अशा व्यक्तीचे प्रेत वाहून नेल्यास वाहकाने वैद्यकीय अधिकाऱ्यास किंवा आरोग्य अधिकारी किंवा वाहन मालकास रिपोर्ट करण्यास जबाबदार असतो. वाहन मालकाने, वाहन चालकाने, वाहन चालक किंवा वाहक यांनी वाहनाला वैद्यकीय अधिकाऱ्याने नमूद केल्याप्रमाणे निर्जंतुक केलेशिवाय व तसे प्रमाणपत्र वैद्यकीय अधिकाऱ्याकडून घेतल्याशिवाय वाहनामध्ये इतर व्यक्तींना प्रवास करण्यास परवानगी देऊ नये.

(२१) वाहकाने मोटार वाहनाच्या मागील सिंगल संधर्भात चालकाला मदत केली पाहिजे.

(२२) प्रवाशांचे सामान रस्त्यात हरवू नये म्हणून काळजी घेतली पाहिजे.

(२३) ड्युटीवर असताना मद्यपान करू नये की ज्यामुळे वाहकाचे कार्यावर परिणाम होईल.

(२४) प्रवाशांनी मागणी केल्यास प्रवाशांना नोंद करण्यासाठी तक्रार पुस्तिका देण्यात यावी.

(२५) वाहन चालू स्थितीत असताना वाहनात इंधन भरण्यात येऊ नये.

(२६) प्रवासी वाहन गार्ड नसलेल्या ठिकाणी रेल्वे क्रॉसिंग जवळ आलेनंतर वाहन थांबवावे. वाहनाच्या दोन्ही बाजूने रेल्वे येत नाही याची खात्री झालेनंतर रेल्वे क्रॉसिंग करावे.

(२७) अपघात झाल्यास वाहकाने जखमींना मदत करावी व अपघातासंदर्भात नजीकच्या पोलीस स्टेशनला माहिती कळवावी.

(२८) अपंग व्यक्ती, गरोदर स्त्रिया, वयोवृद्ध, लहान मुले असलेल्या स्त्रियांना वाहनात चढणेस व उतरवणेस मदत करावी.

(२९) चालक वाहन मागे घेत असताना वाहकाने बसच्या खाली उतरून दुसरे एखादे वाहन येत नाही व मागे कुठल्याही वाहनाचा अडथळा आहे किंवा नाही यासंबंधी चालकाला सिग्नल दिला पाहिजे.

(३०) वाहनातून अपायकारक तसेच रसायने, स्फोटके खाजगी सामान म्हणून वाहून नेणेस परवानगी देऊ नये.

५८. चोरीस गेलेल्या व नंतर सापडलेल्या मोटार वाहनाबाबत खबर देणे :-

(१) वाहन मालक किंवा वाहन ताब्यात असलेल्या व्यक्तीने मोटार वाहनाच्या चोरीसंदर्भात ज्या पोलीस स्टेशनमध्ये रिपोर्ट दिला असेल त्या पोलीस स्टेशनमधील अधिकाऱ्याने गुन्हा नोंदवल्याबरोबर राज्य परिवहन अधिकाऱ्यास, महाराष्ट्र सरकार, राज्य परिवहन प्राधिकरणाच्या अधिकृत अधिकाऱ्याकडे परिशिष्ट क्र. १ मधील नमुना एम. व्ही. टी (Form M.V.T.) या स्वरूपात सूचना दिली पाहिजे व या सूचनेची एक नकल वाहन ज्या प्राधिकरणाकडे नोंद केले त्या प्राधिकरणास दिली पाहिजे.

(२) ज्या पोलीस स्टेशनमध्ये गुन्हा नोंदवला असेल ते पोलीस स्टेशन पोलीस कमिशनर मुंबईच्या कार्यक्षेत्रात असेल तर पोलीस अधिकाऱ्याने फॉर्म एम. व्ही. टी (Form M.V.T.) सूचना मुंबईतील नोंदणी प्राधिकरणाला दिली पाहिजे.

(३) परिवहन आयुक्तास पोट-नियम १ प्रमाणे नोटीस मिळालेनंतर परिवहन आयुक्ताने परिशिष्ट क्र.१ मध्ये नमूद केलेल्या नमुना एम. व्ही. टी. आर. (Form M.V.T.R.) नोंदणी प्राधिकरणास चोरीस गेलेल्या वाहनांचा तपशील कळवला पाहिजे.

(४) परिवहन आयुक्ताने चोरीस गेलेल्या वाहनांच्या बाबतीत परिशिष्ट क्र.१ मध्ये नमूद केलेल्या नमुना एम. व्ही. टी. रजि. (टी) (Form M.V.T.R.) नोंदवही ठेवणेत आली पाहिजे.

(५) नोंदणी प्राधिकरणाने नोंदणी आयुक्त किंवा पोलीस अधिकाऱ्याकडून चोरीस गेलेल्या वाहनांच्या बाबतीत सूचना आलेल्या वाहनांची नोंद ठेवली पाहिजे.

(६) चोरीस गेलेले वाहन सापडलेल्या ज्या पोलीस स्टेशनने वाहन सापडले असेल त्याने नमुना एम. व्ही. टी (Form M.V.T.) या स्वरूपात राज्य परिवहन प्राधिकरणाला सूचना दिली पाहिजे.

(७) पोट-नियम ६ प्रमाणे सूचना मिळाल्यानंतर परिवहन आयुक्त व नोंदणी प्राधिकरणाने पोटनियम ४ व ५ मध्ये नमूद केलेल्या नमुन्यात सापडलेल्या वाहनांच्या बाबतीत ठेवलेल्या नोंदवहीत नोंद ठेवली पाहिजे.

७७. ठरावीक परिस्थितीत प्रवासी वाहन परवान्यात नमूद केलेल्या मार्गाव्यतिरिक्त इतर मार्गावर वाहन चालवणे:-

(१) परवाना मंजूर करणाऱ्या प्राधिकरणाने दिलेल्या आदेशानुसार प्रवासी वाहतूकीसाठी परवाना दिलेला परवानाधारक सार्वजनिक हिताचे दृष्टीने अत्यावश्यक परिस्थितीत परवान्यात नमूद केल्या मार्गाव्यतिरिक्त इतर मार्गावर आदेशात नमूद केलेल्या कालावधीत व वेळेपुरते वाहन चालवू शकतो.

७८. ठरावीक परवान्यासंदर्भात अतिरिक्त अटी :-

(१) प्रवासी वाहतूक वाहनासंदर्भात खालील अटी-

- प्रवासी वाहतूक करणाऱ्या वाहन परवानाधारकाने त्याचे वाहन सार्वजनिक ठिकाणी प्रवासी वाहतूक करताना आवश्यक असल्यास अतिरिक्त चालक व वाहकाशिवाय चालवू नये.
- वाहनावर वाहन कुठल्या मार्गावरून जाणार यासंबंधी तपशील नमूद केला पाहिजे.
- वाहन नमूद केलेल्या मार्गावरून स्वीकृत वेळापत्रकानुसार चालवले पाहिजे. अपवाद फक्त

- (i) अपघातामुळे किंवा इतर आवश्यक कारणामुळे,
- (ii) क्षेत्रीय परिवहन प्राधिकरणाने लेखी स्वरूपात अधिकृतपणे सूचना दिल्यास.

(२) करार पद्धतीने प्रवासी वाहतूक करणाऱ्या वाहनास खालील अटी -

- (a) असे वाहन परवानाधारकाने किंवा लायसन्स असलेल्या चालकाने सार्वजनिक वाहन चालवण्याचे अधिकारपत्र असलेशिवाय व परवानाधारकाने लेखी अधिकारपत्र असलेशिवाय सार्वजनिक ठिकाणी चालवू नये व सदर अधिकारपत्र वाहन चालकाकडे वाहन चालवताना असले पाहिजे व पोलीस अधिकारी किंवा मोटार वाहन विभागाच्या अधिकाऱ्याने मागणी केलेनंतर हजर केले पाहिजे.
- (b) वाहन परवान्यात नमूद केलेल्या प्रवासी वाहून नेणेच्या क्षमतेपेक्षा जास्त प्रवासी वाहून नेता कामा नये.
- (c) वाहनावर जाहिराती, आकृती व अक्षरे लावता कामा नये.

(३) सार्वजनिक वाहन परवाना देताना परवानाधारकाने वाहनातील प्रवाशांची सोयीसुविधा व त्याचे सामानाचे पावसापासून संरक्षण करण्यासाठी उपाययोजना केली पाहिजे या अटीस अनुसरून दिले जाते.

(४) परिवहन वाहन परवाना, परवानाधारकाने कायद्यात नमूद केलेल्या तरतुदीची व नियमांची पूर्तता होते या अटीवर दिला पाहिजे.

७९. प्रवासी वाहतूक करणाऱ्या वाहनातून माल वाहतूक करणे :-

(१) महाराष्ट्र मोटार वाहन नियम ८१ व नियम ७९ (२) च्या तरतुदींना अनुसरून प्रवासी वाहतूक करणाऱ्या वाहनांच्या छतावरून किंवा वाहनाच्या एखाद्या भागात, लॉकरमध्ये माल वाहतूक केली जाऊ शकते. माल वाहतूक वाहनाच्या छतावरून केली जात असेल तर मालाच्या सुरक्षिततेसाठी आवश्यक उपाययोजना केली पाहिजे.

(२) प्रवासी वाहनातून माल वाहतूक करताना वाहनात प्रवेश करताना किंवा वाहनातून बाहेर पडताना अडथळा होईल अशा प्रकारे वाहतूक करू नये.

(३) दुमजली मोटार वाहनातून माल वाहतूक करताना वाहनाच्या वरच्या मजल्यावर माल ठेवून माल वाहतूक करू नये.

(४) प्रवासी वाहनाच्या वाहन परवान्यात माल वाहतूक करण्यास परवानगी दिली असेल व परवानाधारक प्रवाशांची मालवाहतूकीची मागणी पूर्ण करू शकला नाही तर क्षेत्रीय परिवहन प्राधिकरण परवानाधारकास आपली बाजू मांडणेची संधी देऊन परवानाधारकाने अटीचा भंग केला असे जाहीर करून कलम ८६ मधील तरतुदीनुसार कारवाई केली जाते.

(५) महाराष्ट्र मोटार वाहन नियम ८१ पोटनियम (२) मधील तरतुदींना अनुसरून प्रवासी वाहनातून परवान्यात नमूद केलेल्या अटीनुसार माल वाहतूक केली जाते.

(६) प्रवासी वाहनातून प्रवाशाबरोबर मालवाहतूक केली जात असेल वाहून नेला जाणारा माल व्यवस्थित पॅक केलेला व सुरक्षित असला पाहिजे की, ज्यायोगे प्रवाशांना असुविधा किंवा त्रास होणार नाही. परवान्यात नमूद केलेप्रमाणे बैठक व्यवस्था ही प्रवाशांना बसताना अडथळा होणार नाही तसेच वाहनात प्रवेश करताना व उतरताना अडथळा होणार नाही अशी असली पाहिजे.

(७) प्रवासी वाहनातून माल वाहतूक करताना मालाचे वजन ६८ कि. ग्रॅ. पेक्षा जास्त नसले पाहिजे. दुमजली वाहन असेल तर खालच्या मजल्यावर ६८ कि.ग्रॅ. पेक्षा जास्त मालवाहतूक केली जाऊ नये. या पोटनियमाच्या संदर्भात एन. म्हणजे प्रवासी वाहून नेण्याची नोंदणीकृत क्षमता व किती प्रवासी वाहून नेले ती संख्या.

८०. करार पद्धतीने प्रवासी वाहतूक करणाऱ्या मोटार वाहनातून माल वाहतूक करण्यास प्रतिबंध :-

क्षेत्रीय परिवहन प्राधिकरण करार पद्धतीने प्रवासी वाहतूक करणाऱ्या वाहनास माल वाहतूक करण्यास परवानगी देऊ शकते.

(१) जर ठराविक समारंभासाठी विशेष कारणास्तव परवान्यात नमूद केलेले मर्यादा व अटींना अनुसरून.

(२) वाहन भाड्याने किंवा कराराने घेणाऱ्या व्यक्तीचे खाजगी, ऑफिस, घरगुती सामान परवान्यात स्वीकृती दिली असेल तर परंतु व्यापारी सामान वाहतूक करण्यास प्रतिबंध.

८१. प्रवासी वाहनातून किंवा करार पद्धतीने वाहतूक करणाऱ्या वाहनातून ठरावीक प्रकारचा माल वाहतूक करण्यास प्रतिबंध:-

(१) माल वाहतूक करताना प्रवासी वाहनातून किंवा करार पद्धतीने प्रवासी वाहतूक करताना आरोग्य विघातक माल वाहतूक करू नये.

(२) क्षेत्रीय परवाना प्राधिकरणाने प्रवासी वाहनातून व करार पद्धतीने प्रवासी वाहतूक करणाऱ्या वाहनातून कुठल्या प्रकारची माल वाहतूक करू नये हे नमूद केले पाहिजे.

८२. प्रवासी वाहनातून खाजगी सामान वाहून नेणे :-

नगरपालिका हद्दीतून होणारी प्रवासी वाहतूक वगळता प्रवासी वाहनातून प्रवास करणारा प्रवासी १४ कि.ग्रॅ. वजनाचे सामान कुठलेही शुल्क न आकारले जाता वाहून नेऊ शकतो.

८३ मालवाहतूक करणाऱ्या वाहनातून प्राण्यांची वाहतूक :-

(१) सार्वजनिक ठिकाणी माल वाहतूक करणाऱ्या वाहनातून पाळीव प्राणी वाहून नेले जाऊ नये. अपवाद

(i) शेळी, मेंढी, हरीण व डुकर यांचे संदर्भात

(a) वाहनात प्रत्येक पशुच्यामागे ०.२० चौ.मी. जागा असली पाहिजे.

(b) वाहनात हवा खेळती राहणेसाठी पुरेशी उपाययोजना केली पाहिजे.

(c) दुमजली (Double Decker) माल वाहतूक करणाऱ्या वाहनातून प्राण्यांची वाहतूक केली जात असेल तर,

(i) वाहनाचे वरच्या मजल्याचे छत मेटल शीट्सचे व ७.८२ उंचीवर असले पाहिजे की ज्यामुळे प्राण्यांचे मलमूत्र खालच्या मजल्यावरील प्राण्यांचे अंगावर येणार नाही.

(ii) प्रत्येक मजल्यावर ड्रेनेजची पुरेशी सुविधा असली पाहिजे.

(iii) प्रत्येक मजल्यावर लाकडाची चीप असली पाहिजे की, ज्यायोगे प्राण्याचे खूर (Hoop) निसटणार नाही.

(२) इतर प्रकारच्या प्राण्यांच्या बाबतीत,

(i) वाहनात प्रत्येक प्राण्यासाठी २ x १ मी. जागा असली पाहिजे.

(ii) वाहनाचा सांगाडा मजबूत लाकडाच्या फळ्यांचा किंवा लोखंडी पत्र्याचा असला पाहिजे. छताची उंची जमिनीपासून १.४ मी असली पाहिजे.

(iii) प्राण्याचे खूर निसटू नये म्हणून फरशीच्या चिपा बसविल्या पाहिजे.

(iv) प्राण्यास त्रास होईल अशी गोष्ट वाहनातून हलविली पाहिजे.

(v) प्राण्याच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने त्यांना दोरीने बांधले पाहिजे.

(२) सर्कस, प्राणी संग्रहालयातील प्राणी, शिकारखान्यातील प्राणी (Menagerie) सार्वजनिक ठिकाणी माल वाहतूक करणाऱ्या वाहनातून वाहून नेऊ नये जर -

(a) जंगली श्वापद किंवा रोगीट प्राण्याचे बाबतीत वाहनाच्या आतील बाजूस त्याच्यासाठी पिंजरा केलेला असेल.

(b) प्राण्यासाठी वाहनात आवश्यक जागा असेल.

(३) पोटनियम (१) व (२) प्रमाणे प्राण्यांची वाहतूक करताना वाहनाचा वेग प्रत्येक तासी २४ कि.मी. पेक्षा जास्त असता कामा नये.

८४. खाजगी वाहनातून सामान वाहतूक करणे :-

(१) खाजगी वाहनातून प्रत्येक प्रवास करणाऱ्या व्यक्तीला ३० कि.ग्रॅ. पेक्षा जास्त वजनाचे सामान वाहून नेता येत नाही.

तसेच वाहन परवान्यात नमूद केले असेल तर अतिरिक्त सामान म्हणून परवानाधारकाचे घरगुती सामान व ऑफिस सामान वाहनाच्या सामान वाहून नेण्याच्या क्षमतेपेक्षा जास्त वजन वाहून नेऊ नये या अटीवर वाहून नेता येते.

(२) पोट-नियम (१) मध्ये नमूद केलेल्या नियमात नमूद केले असले तरी खाजगी वाहनातून व्यापारी सामानाची (Merchandise) वाहतूक करता येत नाही.

९५. परवाना हजर करणे :-

(१) वाहनात परवाना नेहमी ठेवला पाहिजे व क्षेत्रीय परिवहन प्राधिकरणाच्या अधिकाऱ्याने मागणी करताच हजर केले पाहिजे.

(२) कुठलाही गणवेशधारी पोलीस अधिकारी किंवा मोटार वाहन विभागाच्या असिस्टंट इन्स्पेक्टर पात्रतेचा अधिकारी परवाना तपासणीसाठी मागू शकतो.

९६. परवान्याऐवजी तात्पुरते अधिकारपत्र :-

(१) परवानाधारकाने आपला परवाना राज्य परिवहन प्राधिकरण किंवा क्षेत्रीय परिवहन प्राधिकरणाकडे परवाना नूतनीकरण किंवा परवाना प्रतिस्वाक्षरांकित करण्यासाठी किंवा इतर कारणांसाठी हजर केला किंवा सदर परवाना पोलीस अधिकारी, कोर्ट किंवा अधिकृत प्राधिकरण यांनी तात्पुरते काळासाठी परवाना ताब्यात घेतला असेल तर प्राधिकरण अधिकाऱ्याने परवान्यासाठी पावती परवानाधारकास दिली पाहिजे व परिशिष्ट क्र.१ मध्ये नमूद केलेल्या नमुना टेम्प पी. ए. (Form Tem. P. A) या स्वरूपात वाहन चालवणेसाठी अधिकारपत्र त्यात नमूद केलेल्या काळासाठी दिले जाते. अधिकारपत्र हजर करणे म्हणजे परवाना हजर केला असे समजले जाते.

अधिकारपत्र मंजूर करणारे प्राधिकरण अधिकारपत्राचे वैधतेचा कालावधी वाढवू शकते किंवा परवाना परत देईपर्यंत अधिकारपत्र वैध ठरतो. यापैकी जे लवकर असेल ते.

(२) परवाना परत येईपर्यंत संबंधित वाहन तात्पुरत्या अधिकारपत्रात नमूद केलेल्या कालावधीपेक्षा पुढील कालावधीत चालवू नये.

(३) तात्पुरत्या अधिकारपत्रासाठी शुल्क आकारले जात नाही.

१०२. महाराष्ट्र राज्यात प्रवासी वाहन वापरत असताना त्या व्यक्तीचे वर्तन -

१. एखाद्या प्रवाशाने किंवा वाहनाचा वापर करणाऱ्या व्यक्तीने किंवा वाहनाचा वापर करण्याची इच्छा असलेल्या व्यक्तीने

- (१) परवानाधारकाच्या अधिकृत नोकरदारास काम करत असताना अडथळा केला,
- (२) प्रवाशांच्या जड सामानामुळे इतर प्रवाशास असुविधा किंवा अडथळा होत असेल,
- (३) एखादा प्रवासी, एखादा प्राणी, मांस, मासे किंवा साहित्य, आयुध वाहून नेत असताना इतर प्रवाशास अशा सामानापासून अडथळा निर्माण झाल्यास,
- (४) स्त्री प्रवाशांसाठी राखीव ठेवलेले सीट बेकायदेशीरपणे ताब्यात घेतले.
- (५) संगीत साहित्य किंवा ट्रान्झिस्टर, रेडिओ वापरले तर,
- (६) बेकायदेशीरपणे बेल वाजवून प्रवासी वाहनाच्या सिग्नलला हस्तक्षेप (Interfere) केला.
- (७) प्रवासी किंवा व्यक्ती असाध्य रोगग्रस्त असेल,
- (८) प्रवासी वाहनात नोंदणी प्रमाणपत्रात नमूद केलेल्या बैठक क्षमतेपेक्षा जास्तीत जास्त प्रवासी माहिती असताना हेतुपूर्वक वाहून नेले व परवान्यात नमूद केलेल्या बैठक क्षमतेपेक्षा जास्त प्रवासी वाहून नेले किंवा
- (९) बैठक व्यवस्था किंवा आसन व्यवस्थेचे नुकसान होईल, अशाप्रकारे ड्रेस घातला किंवा कपडे वापरले व इतर प्रवाशांच्या कपड्यांना नुकसान होईल असे कपडे घातल्यास,

(१०) मोटार वाहन कायदा किंवा मोटार वाहन नियम तरतुदींचा भंग केल्यास किंवा भंग करण्याचा प्रयत्न केल्यास,

वाहन चालक किंवा वाहकाने अशा व्यक्तीस ताबडतोब वाहनाच्या बाहेर काढून दिले पाहिजे व अशा व्यक्तीस वाहनाच्या बाहेर काढून देईपर्यंत वाहन उभे करून त्याच स्थितीत ठेवले पाहिजे. वाहनाबाहेर काढून दिलेली व्यक्ती भाडे परत घेणेस पात्र राहणार नाही. तसेच मोटार वाहक व चालकाने सदर प्रवाशास वाहनाच्या बाहेर उतरण्यास सांगितले तरी सदर प्रवाशाने पूर्तता न केल्यास वाहक व चालक किंवा वाहन चालकाच्या विनंतीवरून अशा प्रवाशास वाहनातून बाहेर काढले पाहिजे असा प्रवासी गुन्हेगार ठरतो.

२. प्रवासी वाहनातून प्रवास करणारी व्यक्ती, वाहनाचा वापर करणारी व्यक्ती

- (१) कायदेशीर भाडे देणे नाकारू शकत नाही किंवा
- (२) अधिकृत व्यक्तीने मागणी केलेनंतर तिकीट दाखविणेचे नाकारू शकत नाही.
- (३) दिलेले तिकिटात बदल केल्यास, खराब केल्यास किंवा तिकिटावरील नंबर स्पष्ट दिसत नसल्यास नवीन भाडे देणेचे नाकारू शकत नाही.
- (४) अव्यवस्थित वागू शकत नाही.
- (५) स्त्री प्रवाशांना त्रास होईल किंवा नुकसान होईल असे वर्तन करू शकत नाही.
- (६) शिवीगाळ किंवा अर्वाच्य भाषेत बोलू शकत नाही.
- (७) थुंकू शकत नाही.
- (८) धूम्रपानास बंदी असे लेखी स्वरूपात लिहिलेले असताना धूम्रपान करू शकत नाही.
- (९) वाहन बसस्थानकावर असले खेरीज वाहन चालू स्थितीत असताना वाहनात प्रवेश करू शकत नाही किंवा वाहनातून उतरू शकत नाही.

- (१०) वाहनात इंधन भरत असताना वाहनात उपस्थित राहू नये.
- (११) वाहन चालकाच्या कामात हस्तक्षेप करू नये.
- (१२) प्रवासी वाहनाच्या (Stage Carriage) फिटींगचे नुकसान होईल किंवा वाहनाच्या लाईटचे किंवा वाहनाच्या इतर अवशेषाचे नुकसान होईल असे वर्तन करू नये.
- (१३) प्रवासी वाहनात वाहनाचा नोकरदार किंवा वाहनातील प्रवासी किंवा प्रवास करण्याची इच्छा असलेल्या व्यक्तीशिवाय वाहनात चढू नये, वाहनाच्या बाहेरील बाजूस टांगू (Hang) नये.
- (१४) जेवढ्या अंतरापर्यंत प्रवासाचे भाडे दिलेले असेल ते अंतर संपलेनंतर वाहक किंवा चालक याचे परवानगी शिवाय पुढील प्रवास करू नये व पुढील प्रवासाचे कायदेशीर भाडे अगोदर देऊन मग पुढील प्रवास केला पाहिजे. वाहक किंवा चालक यांनी ज्या प्रवासाचे भाडे दिले असेल तेवढा प्रवास संपलेनंतर मागणी केल्यास वाहनातून उतरले पाहिजे.
- (१५) वाहक किंवा चालक किंवा पोलीस अधिकाऱ्यांना एखाद्या व्यक्तीने मोटार वाहन कायद्यातील तरतुदी व नियमांचा भंग केला असा संशय आलेनंतर वाहक, चालक व पोलीस अधिकाऱ्यांनी मागणी केलेनंतर नाव व पत्ता देणेस नकार देणे किंवा
- (१६) प्रवासी वाहनातून प्रवास करत असताना वाहकाने विनंती करून कुठपर्यंत प्रवास करावयाचा किंवा किती प्रवास पूर्ण केला हे जाहीर करून कायदेशीर भाडे देणे नाकारले तर किंवा
- (१७) वातानुकूलित (Air conditioned) वाहनात धूम्रपान केले.

३. प्रवासी वाहनातून प्रवास करणाऱ्या व्यक्तीने किंवा वाहनाचा वापर करणाऱ्या व्यक्तीने प्रवासादरम्यान किंवा प्रवास संपलेनंतर अधिकृत व्यक्तीने तिकिटाची मागणी केले नंतर तिकीट हजर करू शकला नाही किंवा तिकीट दाखवू शकला नाही तर अशा व्यक्तीने कायदेशीर भाडे दिले पाहिजे.

४. प्रत्येक प्रवासी भाडे दिलेनंतर वाहकाकडून तिकीट घेणेस पात्र ठरतो.

५. प्रवासी वाहनाच्या वाहक किंवा चालकाने सूचना करून एखाद्या प्रवाशाच्या सामानाची तपासणी करण्यासंबंधी नियम ३४ उपनियम (३१) व नियम २० पोटनियम (२-a) प्रमाणे मागणी केली तर प्रवाशाने त्या संदर्भात आवश्यक पूर्तता केली पाहिजे. प्रवाशाने वाहक व चालकाचे मागणी प्रमाणे पूर्तता न केल्यास वाहक किंवा चालकाच्या मागणीवरून पोलीस अधिकारी अशा प्रवाशास वाहनातून उतरवून देऊ शकतो व अशी व्यक्ती गुन्हेगार ठरते.

१०३. महानगरपालिका किंवा नगरपालिकेच्या हद्दीत वाहतूक करणाऱ्या बस प्रवाशांचे वर्तणूक संदर्भात अतिरिक्त तरतूद :-

- (१) कुठलीही व्यक्ती बस चालू असताना बस स्थानकाशिवाय इतर वेळेस वाहनात चढू किंवा उतरू शकत नाही.
- (२) कुठलीही व्यक्ती बसमध्ये प्रवास करताना बसमध्ये चढणेचे प्रवेशद्वार व उतरणेचे प्रवेशद्वारा शिवाय इतर ठिकाणाहून बसमध्ये चढू किंवा उतरू शकत नाही.
- (३) बसमधील सर्व प्रवासी बसमधून उतरलेशिवाय बसमध्ये कुठलीही व्यक्ती चढू शकत नाही.
- (४) कुठलाही प्रवासी किंवा प्रवास करू इच्छिणारी व्यक्ती किंवा अनधिकृत व्यक्ती चालकाचे जागेवर चढून चालकाशी बोलू किंवा चालकाचे कामात अडथळा येईल किंवा चालकाचे लक्ष आकर्षित होईल अशा पद्धतीने वर्तन करू शकत नाही.
- (५) कुठल्याही प्रवाशाने बैठक व्यवस्थेवर (आसन) पाय ठेवू नये.

(६) ज्या ठिकाणापर्यंत प्रवास करावयाचा त्या ठिकाणापर्यंत तिकीट वैध ठरते.

(७) प्रवाशाने एकापेक्षा जास्त बैठक व्यवस्था (आसन) स्वतःसाठी व इतर प्रवाशांसाठी ताब्यात घेतले व इतर प्रवाशाने त्यासंबंधी वाहक किंवा चालकाकडे विनंती केली. वाहक किंवा चालकाने प्रवाशास तसे न करण्यासंबंधी बजावले परंतु प्रवाशाने पूर्तता न केल्यास अशा प्रवाशास वाहनातून उतरवून दिले जाते व सदर प्रवासी वाहनातून उतरेपर्यंत बस उभ्या स्थितीत ठेवले जाते. सदर प्रवाशाने प्रवास भाडे दिले असेल तर अशा प्रवाशास भाडे परत दिले जात नाही व आवश्यकता पडल्यास त्यास वाहनातून जबरदस्तीने उतरवून दिले जाते. वाहक किंवा चालकाच्या विनंतीवरून पोलीस अधिकारी अशा प्रवाशास वाहनातून उतरवून देऊ शकतो. सदर प्रवासी मोटार वाहन कायद्यातील तरतुदीप्रमाणे गुन्हेगार ठरतो.

(८) महाराष्ट्र मोटार वाहन नियम १०२ मधील तरतुदींना अनुसरून अतिरिक्त तरतूद म्हणून सदर नियमातील तरतूद नगरपालिका किंवा महानगरपालिकेच्या हद्दीतील बस वाहनाच्या बाबतीत लागू आहेत.

(९) नियम १०२ ची व १०३ ची नक्कल बसमध्ये इंग्रजी भाषेत किंवा क्षेत्रीय परिवहन प्राधिकरणाने सूचित केलेल्या भाषेत बसच्या दर्शनी (Prominant) भागावर लावली पाहिजे.

(१०) महा. मोटार वाहन नियम १० पोट-नियम (५) मधील तरतुदी नगरपालिका हद्दीतून बस वाहतूकीतून प्रवास करणाऱ्या प्रवाशांना लागू नये.

१०८. मालवाहतूक करणाऱ्या वाहनातून प्रवासी वाहतूक करणे : -

१. या नियमांतर्गत असलेल्या तरतुदीनुसार मालवाहतूक करणाऱ्या वाहनातून कुठल्याही व्यक्तीस वाहून नेऊ नये.

परंतु वाहनमालक किंवा वाहन भाड्याने ज्या व्यक्तीने घेतले असेल अशी व्यक्ती (Hirer), वाहन मालकाने नेमणूक केलेला नोकरदार किंवा मोटार वाहन विभागाचा अधिकारी कुठलेही भाडे न आकारता वाहून नेले पाहिजे, परंतु वाहनातील एकंदर व्यक्तींची संख्या

(१) इतक्या मालाची वाहतूक करणाऱ्या वाहनाचे मालासहित वजन (Ladder weight) ९९० कि. ग्रॅ. असेल तर अशा वाहनात एकापेक्षा जास्त व्यक्ती असू नये.

(२) इतर हलक्या मालाची (Light Transport Vehicle) वाहतूक करणाऱ्या वाहनातून तीनपेक्षा जास्त व्यक्तींची वाहतूक केली जाऊ नये.

(३) हलके स्वरूपाचे माल वाहतूक करणाऱ्या वाहनाव्यतिरिक्त इतर वाहनातून सात व्यक्तींपेक्षा जास्त व्यक्तींची वाहतूक केली जाऊ नये.

परंतु उपनियम (२) (३) मध्ये दिलेल्या तरतुदी आंतरराज्यीय (Inter state) माल वाहतूक करणाऱ्या वाहनांना किंवा एका शहरातून दुसऱ्या शहरात माल वाहतूक करणाऱ्या वाहनांना तसेच टँकरमधून प्रवाही (Liquid) पदार्थ वाहून नेणाऱ्या टँकर सारख्या वाहनांना लागू नाही.

२. पोटनियम १ मध्ये नमूद केले असले तरी पोटनियम (४) व (५) मधील तरतुदींना अनुसरून क्षेत्रीय परिवहन प्राधिकरण लेखी आदेशाद्वारे परवानगी देऊन बहुसंख्य व्यक्तींना वाहनातून नेणेस परवानगी देते; परंतु प्रवाशाचे अतिरिक्त या वाहनातून मालवाहतूक करू नये व अशा प्रकारे वाहनातून वाहतूक करताना माणसाची वाहतूक कामाचे संदर्भात केली असेल तर त्याचेकडून भाडे आकारणी केली जाऊ नये किंवा क्षेत्रीय परिवहन प्राधिकरणाने घातलेल्या इतर अटीवर अशा प्रकारे वाहतूक केली जावी.

३. पोटनियम (१) व (२) मध्ये सांगितले असले तरी पोटनियम (४) व (५) मधील तरतुदींना अनुसरून

- (अ) सहकारी संस्थेने किंवा सहकारी संस्थांनी त्याचे सभासदाची वाहतूक करणेसाठी माल वाहतूक करणाऱ्या वाहनातून केली तर क्षेत्रीय परिवहन प्राधिकरण सेक्रेटरी.
- (अ-१) स्वातंत्र्य दिवस, महाराष्ट्र दिन, लोकसत्ताक दिवस उत्सव साजरा करणेसाठी वापरले तर क्षेत्रीय परिवहन प्राधिकरण
- (ब) सार्वजनिक हिताचे दृष्टीने माल वाहतूक करणारे वाहन भाड्याने घेतले किंवा विकत घेतले तर राज्य सरकार विशेष किंवा जनरल आदेशाने परवानगी देऊन माल वाहतूक करणाऱ्या वाहनातून लोकांची वाहतूक करण्यास परवानगी देणेत येते.

४. माल वाहतूक करणाऱ्या वाहनातून कुठल्याही व्यक्तीची वाहतूक करू नये.

(अ) वाहनात प्रत्येक व्यक्तीसाठी ०.४० चौ. मी. जागा असलेशिवाय

(ब) अशा पद्धतीने वाहतूक करणेत येऊ नये की,

(१) मालावर अशा व्यक्तीची वाहतूक करताना वाहनातून पडण्याची भीती असेल किंवा अपायकारक असेल

(२) वाहनात बसलेल्या व्यक्तीच्या डोक्यापासून वाहनाचे छत ३ मी. पेक्षा जास्त उंचीवर असलेशिवाय

५. मोटार वाहन कायदा कलम ६० नुसार नोंदणी केलेल्या वाहनास सदर नियमातील तरतुदी लागू नाहीत.

६. माल वाहतूक करणाऱ्या ट्रेलरमधून ट्रेलर चालवणाऱ्या खेरीज इतर व्यक्तीची वाहतूक करू नये.

११०. वाहन थांबवणेचे स्थानके किंवा वाहन थांबवण्याच्या जागा :-

मुंबई या शहरात पोलीस आयुक्ताच्या (Police Commissioner) स्वीकृतीनंतर व इतर ठिकाणी जिल्हा न्यायाधीश यांच्या स्वीकृतीनंतर क्षेत्रीय परिवहन प्राधिकरण राजपत्रात अधिसूचनेद्वारे व कलम ११६ पोट-कलम (१) अंतर्गत परवानगी असलेले वाहतूक चिन्ह बांधून खाजगी वाहनात प्रवासी चढणेसाठी व उतरणेसाठी

(१) अटीवर किंवा विनाअट ठराविक वाहनासाठी ठराविक जागेचा वापर करणेस प्रतिबंध करते.

(२) अधिसूचनेत नमूद केलेल्या महानगरपालिका हद्दीत नगरपालिका हद्दीत किंवा कॅन्टोन्मेंट विभागात वाहन थांबा म्हणून स्थानके किंवा वाहन थांबवणेसाठी जागा निश्चित करते.

खाजगी मालकीच्या जागेत जागा मालकाच्या लेखी परवानगीशिवाय वाहन थांबा म्हणून जागा निश्चित करू नये.

वाहन थांबा म्हणून निश्चित केलेल्या जागेवर वाहतूक चिन्ह (Traffic signs) लावले. नंतर सदर जागा सार्वजनिक जागा (Public Place) म्हणून संबोधण्यात येते. क्षेत्रीय परिवहन प्राधिकरण त्यानुसार एखाद्या व्यक्तीची करार करून सदर जागेत बांधकाम करणेसाठी, सदर जागेची व्यवस्था बघणेसाठी त्या व्यक्तीला लायसन्स देऊ शकते. कराराच्या अटीचा भंग झाल्यास करार रद्द केला जातो व जागेसंदर्भात सूचना दिल्या जातात.

(१) जागेचा वापर करणाऱ्या वाहन मालकाने आवश्यक शुल्क भरले पाहिजे.

(२) जागेचा वापर करणारे खाजगी वाहन व वापर न करणारे वाहन असे निर्दिष्ट केले पाहिजे.

(३) जागेची व्यवस्था पाहणेसाठी मॅनेजरची नेमणूक करून त्याला असलेला अधिकार व कर्तव्याची माहिती दिली पाहिजे.

(४) जागा मालकाला किंवा स्थानिक प्राधिकरणाला शेल्टर, शौचालय बांधणेस सांगितले पाहिजे व स्वच्छ ठेवले पाहिजे.

(५) जागा मालकाला किंवा स्थानिक प्राधिकरणाला प्रवाशांच्या पिण्याचे पाण्याची सोय करणेस सांगितले पाहिजे.

(६) विशिष्ट लोकांना सदर जागेचा वापर करणेस प्रतिबंध केला पाहिजे.

३. वाहन स्थानक किंवा वाहन थांबा असलेल्या जागा मालकाने जागेवर काम करणेस, खर्च करणेस नकार दिल्यास किंवा या नियमांतर्गत दिलेल्या सूचनाची पूर्तता न केल्यास अधिकृत व्यवस्थापन अशा व्यक्तीस जागेचा वापर करणेस प्रतिबंध केला पाहिजे.

११५. ट्रेलरचा वापर करणे संदर्भात आवश्यक अटी :-

या नियमातील पोट-नियम २ व ३ मधील तरतुदींना अनुसरून खाली नमूद केलेल्या मार्ग किंवा विभाग वगळता इतर मार्गावर किंवा विभागातून ट्रेलरमधून माल वाहतुकीस परवानगी दिली जाऊ शकते.

(१) सार्वजनिक बांधकाम विभागाने ठरवून दिलेले घाट विभाग,

(२) राज्यातील नगरपरिषद व महानगरपालिका हद्दीतील विभाग.

२. माल वाहतूक करणाऱ्या ट्रेलरचा वेग सूर्योदयापासून सूर्यास्तापर्यंत दर ताशी ३० कि. मी. पेक्षा जास्त असता कामा नये.

३. ट्रेलरची लांबी नेहमीपेक्षा जास्त असेल (Extra Length) तर ट्रेलरवर प्रतिबिंबित होणाऱ्या रंगात सावधान वाहन जास्त लांब आहे अशी सूचना बोर्ड लावले पाहिजे. (Caution Extra Vehicle)

११६. माल वाहतूक करणाऱ्या वाहनाचे बोर्ड :-

प्रत्येक माल वाहतूक करणाऱ्या वाहनावर प्रदर्शनी भागावर प्रादेशिक भाषेत किंवा इंग्रजी भाषेत माल वाहतूक करणारे वाहन असे नमूद करणारा मजकूर श्वेतपटलावर काळ्या अक्षरामध्ये नमूद केला पाहिजे. प्रत्येक अक्षराची उंची व जाडी १२७ मि.मी. व ६४ मि. मी. असली पाहिजे.

११७. माल वाहतूक करणाऱ्या वाहनाचे व वाहनाच्या विभागाची तपासणी :-

१. कुठलाही सब इन्स्पेक्टर या पात्रतेचा पोलीस अधिकारी किंवा मोटार वाहन विभागाचा अधिकारी त्याच्या कार्यक्षेत्रात (Jurisdiction) सार्वजनिक वाहन (Public Service Vehicle) किंवा माल वाहतूक करणाऱ्या वाहनाची सार्वजनिक ठिकाणी बोलावून घेऊन किंवा वाहनाच्या विभागाची तपासणी करू शकते. अशी तपासणी करून परवान्यात नमूद केलेल्या अटीची तसेच कायदेशीर तरतुदीची वाहन पूर्तता करत आहे त्याबाबत समाधान करून घेऊ शकते.

२. पोटनियम १ मध्ये सांगितले असले तरी पोलीस अधिकारी किंवा मोटार वाहन विभागाचा अधिकारी माल वाहतूक करणाऱ्या वाहनाची तपासणी करू शकत नाही जर,

- (i) वाहनास परवाना दिला असेल व परवान्यात कुठला माल वाहतूक करू नये व कुठला माल वाहतूक करावी त्याबाबत नमूद केले असेल,
- (ii) पोलीस अधिकारी किंवा मोटार वाहन विभागाच्या अधिकाऱ्यास वाहन मोटार वाहन कायदा व मोटार वाहन नियमाचा भंग करून माल वाहतूक करते असे वाटले तर,

३. पोटनियम १ प्रमाणे माल वाहतूक करणाऱ्या वाहनाची वाहन तपासणीसाठी वाहन थांबवले तर अधिकाऱ्याचे वाहन चालकाला किंवा वाहन ताब्यात (Detain) असलेल्या व्यक्ती, वाहन ताब्यात घेतल्याची तारीख व किती वेळ वाहन ताब्यात घेतले या संदर्भात प्रमाणपत्र द्यावे.

१२०. टॅक्सी मीटर तपासणी संदर्भात मोटार वाहन इन्स्पेक्टरचे अधिकार :-

मोटार वाहन विभागाचा असिस्टंट इन्स्पेक्टर पात्रतेचा अधिकारी किंवा पोलीस अधिकाऱ्याची खात्री झाली की, टॅक्सीमध्ये

बसविलेले मीटर हे सदोष पद्धतीचे आहे तर असा अधिकारी मोटार वाहन थांबवून नियम १४१ पोटनियम (१) नुसार मीटर बसवले किंवा नाही याची खात्री करणेसाठी मीटरची तपासणी करू शकतो व आवश्यकता पडल्यास योग्य ती पावले उचलतो.

१२२. हरवलेली मालमत्ता :-

(१) परवानाधारकास किंवा परवानाधारकाने नियुक्त केलेल्या नोकरदारास नियम ३४ उपनियम (१७) व नियम (२०) पोटनियम (२) नुसार सामान मिळाल्यास त्या व्यक्तीने सात दिवसांपर्यंत सामान स्वतःचे ताब्यात ठेवले पाहिजे व सात दिवसात कोणीही सामानाची मागणी न केलेस नजीकच्या पोलीस स्टेशनमध्ये आणून दिले पाहिजे.

तसेच मिळून आलेली वस्तू नाशवंत असेल तर अशी वस्तू सात दिवसाचे आत नजीकच्या पोलीस स्टेशनमध्ये दिली पाहिजे.

(२) पोटनियम (१) मध्ये नमूद केलेल्या कालावधीमध्ये;

(अ) मिळून आलेल्या वस्तूची मागणी केलेस परवानाधारक आवश्यक चौकशी करून आवश्यक वाटल्यास इंडेमिनीटी बॉंड घेऊन वस्तू अर्जदारास परत करतो.

(ब) मिळून आलेल्या वस्तूवर एकापेक्षा जास्त व्यक्तीने मालकी सांगितल्यास परवानाधारक सदर वस्तू नजीकच्या पोलीस स्टेशनमध्ये हजर करू शकते.

(३) या नियमांतर्गत किंवा नियम २२ पोटनियम २९ नुसार पोलीस स्टेशनमधील अधिकाऱ्यास एखादी हरविलेली वस्तू पोहोच झाल्यास व सापडलेल्या वस्तूबद्दल कोणीही मालकी न सांगितल्यास पोलीस अधिकारी मुंबई पोलीस कायदा, १९५१ च्या कलम ८२ ते ८८ च्या तरतुदी लागू करतो.

१६१. आरसा :-

प्रत्येक मोटार वाहनाने परिवहन वाहन वगळता दुचाकी वाहन असेल व त्याला साईड काच जोडलेली नसेल तर अशा वाहनाला आतील बाजूने किंवा बाहेरील बाजूने आरसा जोडला पाहिजे व प्रत्येक परिवहन वाहनाला मोटार कॅब वगळता मोटार वाहन चालकाला मागील बाजूने येणारे वाहन स्पष्टपणे दृष्टीस येणेच्या दृष्टीने बाहेरील बाजूला आरसा बसविलेला असला पाहिजे. राज्य सरकार जनरल किंवा विशेष आदेशाने सरकारचे समाधान झाले की वाहनाची बांधणी अशा प्रकारची आहे की, त्यात आरसा बसविल्याने फारसा उपयोग होणार नाही तर अशा वाहनाला सदर नियम लागू होण्यापासून अपवाद ठरविले जाते.

१६२. मोटार वाहनात दूरदर्शन संच किंवा व्हिडीओ संच ठेवल्यास प्रतिबंध :-

मोटार वाहनाच्या पुढच्या बाजूला लावण्यात आलेल्या अटक फळीवर (Dash Board) किंवा फळीजवळ किंवा वाहन चालकाच्या जवळ दूरदर्शन संच किंवा व्हिडीओ संच लावण्यात येऊ नये.

१६३. भयानक चित्रे किंवा नकाशा :-

(१) भारतामध्ये नोंदणी करण्यात आलेल्या कुठल्याही मोटार वाहनात शुभप्रद वस्तू (Mascot) किंवा त्यासारखे एखादे यंत्र वाहनात लावू नये की ज्यामुळे एखाद्या व्यक्तीस इजा होण्याचा संभव असतो.

(२) कुठल्याही मोटार वाहनात चालकाच्या रिमच्या वर ४ इंचापेक्षा जास्त अक्सल हब कॅब लावणेत येऊ नये.

१६८. पोलीस किंवा मिलिट्री वाहनांनी वापरायचे रंग नोंदणी खूण वापरणेस प्रतिबंध :-

(१) कुठल्याही मोटार वाहनांना मिलिट्री किंवा पोलीस विभागांनी वापरावयाच्या वाहना व्यतिरिक्त मिलिट्री किंवा पोलीस वाहनाचा रंग वापरू नये.

(२) मिलिट्री वाहनाची नोंदणी खूण (Registration Mark) इतर कुठल्याही वाहनांना वापरण्यात येऊ नये.

१७३. उभे राहून प्रवास करणाऱ्या प्रवाशांना वाहून नेणेसाठी परवानगी मिळणेसाठी अट :-

(१) पोटनियम (२) मधील तरतुदीनुसार सार्वजनिक वाहनातून (Public Service Vehicle) उभे राहून प्रवास करणाऱ्या प्रवासी वाहून नेणेस परवानगी नसते.

(२) पोटनियम (१) मध्ये सांगितले असले तरी,

- खाजगी वाहनातील दोन्ही बाजूच्या आसन व्यवस्थेच्या मधून जाणाऱ्या रस्त्याच्या (Gangway) छताला हॅंगर लावले असतील तर खालच्या जिऱ्यावर (Lower) उभ्याने प्रवास करणारे प्रवासी वाहून नेले जातात.
- महानगरपालिका किंवा नगरपालिकेच्या हद्दीतून सार्वजनिक वाहतूक सेवा देणारे वाहन ८ कि. मी. आत सेवा देत असेल व नियम १७२ मध्ये नमूद केल्यापेक्षा जास्त मोकळी जागा वाहनाच्या गॅंगवे मध्ये उपलब्ध असेल तर क्षेत्रीय परिवहन प्राधिकरण उभ्याने प्रवास करणारे प्रवासी वाहून नेऊ शकते.
- क्षेत्रीय परिवहन प्राधिकरणाने उभ्याने प्रवास करणारे प्रवासी वाहून नेण्यास परवानगी दिली असेल तर क्षेत्रीय परिवहन.

वाहतूक नियंत्रण**२२२. रस्त्यावर सोडून दिलेले वाहन :-**

(१) कुठलेही मोटार वाहन वाहने थांब्यांच्या नियोजित जागेव्यतिरिक्त (other than parking place) इतर जागेवर अशा रीतीने उभे केले असेल की ज्यायोगे वाहतुकीस अडथळा निर्माण होत असेल किंवा एखाद्या व्यक्तीच्या जीवितास धोका निर्माण होत असेल तर पोलीस अधिकारी किंवा मोटार वाहन विभागाच्या सहाय्यक इन्स्पेक्टर या रॅन्कचा कुठलाही अधिकारी.

- ते वाहन त्याच्या अधिकारात तेथून हलवून वाहतुकीला अडथळा निर्माण होईल अशा ठिकाणी ठेवते.
- सदर वाहन हलवेल्यावर वाहन उभे असल्याबद्दल खुणा दर्शविणे.
- नियोजित जागे व्यतिरिक्त (Parking Place) वाहन इतर ठिकाणी उभे केल्यास कायदेशीर कारवाई करणे करिता वाहन ताब्यात घेणे.
- एखादे वाहन एकाच जागेवर १० तासापेक्षा जास्त काळ उभे केले असेल व सदर वाहन दुरुस्तीसाठी आवश्यक पावले उचलली नसतील तर असे वाहन त्या ठिकाणाहून उचलून सुरक्षित ठिकाणी नेले जाते.

२. एखादे वाहन नियोजित जागेत (पार्किंगच्या ठिकाणी) पार्किंग जागेच्या अधिकृत प्राधिकरणाने ठरवून दिलेल्या वेळेपेक्षा व अशी वेळ ठरवून दिलेली नसेल तर सहा तासापेक्षा जास्त काळ वाहन तेथेच थांबविलेले असेल तर पोलीस अधिकारी असे मोटार वाहन तेथून उचलून नजीकच्या सुरक्षित ठिकाणी नेतात.

३. मोटार वाहन कायदा कलम १२२ मधील तरतुदीचा भंग करणाऱ्या व्यक्तीस दंड किंवा शिक्षा होऊ शकते. किंवा पार्किंगच्या जागेची व्यवस्था पाहणाऱ्या प्राधिकरणाने केलेल्या नियमाचा भंग केल्यास वाहन मालक किंवा त्याचे प्रतिनिधी यांचेकडून पोलीस अधिकाऱ्याने वाहन हलविणेसाठी, लाईटिंग, लक्ष पुरविणेसाठी जो काही खर्च केला तो वसूल केला जातो व हा खर्च वसूल होईपर्यंत पोलीस अधिकारी मोटार वाहन ताब्यात ठेवू शकतो.

४. मोटार वाहन कायदा कलम २०१ अंतर्गत करण्यात येणाऱ्या दंडाची रक्कम मोटार वाहन विभागाचा सहाय्यक इन्स्पेक्टर या दर्जाचा अधिकारी किंवा पोलीस सब इन्स्पेक्टर यांना वसूल करण्याचे अधिकार आहेत.

२२६. मोटार वाहन वाहून किंवा ओढून नेणे :-

(१) यांत्रिक बिघाड झालेले वाहन किंवा पूर्णपणे जुळणी न झालेले वाहन, नोंदणीकृत किंवा साईड कार दुसऱ्या मोटार वाहनाच्या साहाय्याने ओढून नेले जाते.

(२) कुठलेही मोटार वाहन ओढून नेताना वाहून नेण्यात येणाऱ्या चालक सीटवर चालक असला पाहिजे किंवा वाहनाचे स्टिअरिंग व्हील एखाद्या क्रेनच्या साहाय्याने सुरक्षितपणे सपोर्ट केलेले असले पाहिजे.

(३) कुठलेही मोटार वाहन दुसऱ्या मोटार वाहनाच्या साहाय्याने वाहून नेले जात असेल तेव्हा पुढील वाहनाची मागील बाजू व मागील वाहनाची पुढील बाजू यामध्ये ५ मीटर इतके अंतर असले पाहिजे. तसेच मागील वाहून नेण्यात येणाऱ्या वाहनावर ७५ मि. मी. उंची इतके मोठ्या टाईपच्या अक्षरात पांढऱ्या पृष्ठभागावर ओढून नेण्यात येणारे वाहन (On Tow) असे लिहिलेले असले पाहिजे.

(४) ट्रेलर किंवा साईडकार वगळता इतर दुसरे मोटार वाहन वाहून नेणाऱ्या वाहनाचा वेग २० कि.मी. दर ताशी असला पाहिजे.

२२८. फुटपाथ किंवा सायकल ट्रॅक्सवरून मोटार वाहन चालवण्यात येऊ नये :-

फुटपाथ किंवा सायकल ट्रॅक्स वरून कुठल्याही व्यक्तीस मोटार वाहन चालवण्यास परवानगी देणेत येऊ नये.

२२९. सामान लादणे :-

(१) दुमजली वाहतूक सेवा देणाऱ्या वाहनाच्या टपावर कुठल्याही प्रकारे सामान लादण्यात येऊ नये.

(२) कुठल्याही व्यक्तीस त्याचे ताब्यातील मालाने भरलेले मोटार वाहन चालवताना सार्वजनिक ठिकाणी जनतेला धोका निर्माण होईल अशा पद्धतीने वाहन चालवू नये.

(३) मोटार वाहन नोंदणी प्राधिकरण, किंवा सहाय्यक क्षेत्रीय परिवहन अधिकारी या दर्जाचा अधिकारी त्यांच्याकडे परिशिष्ट १ प्रमाणे नमुना टी. ओ. डी. ए. (Form T.O.D.A.) या स्वरूपात ऑर्डर देऊन काही ठराविक काळाकरिता काही अटीवर या नियमातील तरतुदी लागू होणेपासून अपवाद ठरवतो.

(४) वाहनाची नोंदणी झालेली नोंदणी प्राधिकरण महाराष्ट्र राज्याबाहेरचे असेल तर वाहनाचा नोंदणीकृत मालक ज्या राज्यातून प्रवास सुरू केला किंवा ज्या राज्यात प्रवेश करावयाचा आहे. अशा राज्याच्या नोंदणी प्राधिकरणाकडे अर्ज करून पोट-नियम ३ प्रमाणे मोकळीक/माफी (Exemption) मागू शकते.

(५) नोंदणी प्राधिकरण अशी माफी देणेपूर्वी पब्लिक वर्कस् डिपार्टमेंट किंवा राज्य वाहतूक पोलीस यांचेशी विचार विनिमय करून त्यांची अशी खात्री झाली की सदर माफीमुळे एखाद्या पुलाचे नुकसान किंवा वाहतुकीस अडथळा होणार नाही तर अशा प्रकारची माफी दिली जाते.

(६) पोट-नियम (३) व (४) प्रमाणे देण्यात येणारी माफी परिशिष्ट क्र. १ मध्ये नमूद केलेल्या नमुना टी. ओ. डी. ए. नमुन्यात मंजूर केली जाते.

२३०. धोकादायक वस्तूची वाहतूक करण्यावर प्रतिबंध :-

(१) मोटार वाहनाकरिता आवश्यक असणारे इंधन किंवा ऑईल वगळता कुठलेही स्फोटके, ज्वालाग्राही पदार्थ किंवा इतर अपायकारक वस्तूची वाहतूक सार्वजनिक वाहतूक सेवा देणाऱ्या वाहनातून करण्यात येऊ नये. आणि इतर मोटार वाहनातून वाहतूक करताना पॅकिंग अशा पद्धतीने केले असले पाहिजे की अपघात झाला तरी त्याच्यामुळे कोणत्याही व्यक्तीस इजा पोहोचणार नाही.

(२) मोटार वाहन विभागाच्या असिस्टंट इन्स्पेक्टर किंवा पोलीस इन्स्पेक्टर या पात्रतेच्या पोलीस अधिकाऱ्याचे असे लक्षात आले की सार्वजनिक वाहतूक सेवा देणाऱ्या वाहनातून सदर नियमाचा भंग करून अपायकारक वस्तूची वाहतूक केली जात असेल तर अधिकारी मोटार वाहन चालकाला किंवा मोटार वाहन ताब्यात असणाऱ्या व्यक्तीला सदर वस्तू काढण्यास सांगून किंवा परत पॅकिंग करण्यास सांगितले जाते व तोपर्यंत मोटार वाहन पुढील प्रवास करू दिला जात नाही.

२३१. सतत मोठा भोंगा वाजवणे किंवा इतर साधनांच्या सहाय्याने इशारा करण्यास प्रतिबंध :-

(१) कुठल्याही मोटार वाहन चालकाने इशारे देणेकरिता भोंगा (Horn) किंवा इशारे देण्यासाठी वापरण्यात येणारे साधन आवश्यक नसताना सतत वाजवू नये.

(२) मुंबई पोलीस कमिशनर मुंबईमध्ये व इतर ठिकाणी कलेक्टर राजपत्रात अधिसूचना देऊन अधिसूचनेत नमूद केलेल्या विभागात व नमूद केलेल्या कालावधीत हॉर्न वाजवण्यास प्रतिबंध करतो.

२३२. कट-आऊटस वापरण्यास प्रतिबंध :-

कुठलाही वाहन चालक सार्वजनिक ठिकाणी वाहन चालवताना वाहनावर कट-आऊटस् लावू शकत नाही.

२३३. मोटार वाहन मागे घेण्यास प्रतिबंध :-

मोटार वाहन मागे घेताना वाहन चालकाने वाहने मागे चालविण्यामुळे मागे धोका होणार नाही किंवा गैरसोय होणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे.

२३४. मोटार वाहन थांबले असताना किंवा विश्रांती घेत असताना वापरावयाचे दिवे :-

(१) महानगरपालिका, नगरपालिका किंवा कॅन्टोन्मेंटच्या हद्दीत रस्त्याच्या डाव्या साईडला किंवा वाहन थांबणेसाठी आरक्षित असलेल्या जागेत वाहन विश्रांतीसाठी थांबले असले तरी नेहमी दिवे लावणे आवश्यक असले तरी अशा ठिकाणी दिवे लावणे आवश्यक नाही.

(२) नगरपालिका, महानगरपालिका किंवा कॅन्टोन्मेंट हद्दीबाहेर वाहन उभे केले असेल व अशा वाहनास दिवे लावणे आवश्यक असले तरी वाहन विश्रांतीसाठी ज्या ठिकाणी थांबले त्यामुळे रस्ता वापरणाऱ्यांना किंवा वाहतुकीस अडथळा होत नसेल तर अशा वाहनाला दिवे लावण्याची आवश्यकता नाही.

२३५. झगझगाट किंवा चकाकीयुक्त दिव्यावर प्रतिबंध :-

मोटार वाहन चालू असताना मोटार वाहन चालकाने दिवे लावताना त्या दिव्याच्या चकाकीमुळे इतर व्यक्तीस धोका किंवा गैरसोय होणार नाही अशा प्रकारे लावले पाहिजेत.

२३६. नोंदणी खूण व दिवे मोटार वाहनास दर्शनी भागावर असले पाहिजेत :-

(१) मोटार वाहनाचा नोंदणी क्रमांक दिसणार नाही किंवा मोटार वाहनाच्या दिव्याच्या व्हिजनला अडथळा होईल अशा प्रकारे वाहनात माल किंवा इतर गोष्टी ठेवल्या जाऊ नयेत.

(२) मोटार वाहन कायदांतर्गत मोटार वाहनात लावण्यात येणाऱ्या खुणा स्पष्ट स्वरूपात व दिसतील अशा पद्धतीने लावल्या पाहिजेत.

२३७. वाहन थांबण्याची खूण केलेनंतर :-

पोलीस अधिकाऱ्याने किंवा वाहतूक नियंत्रक दिव्याने वाहन थांबण्याची सूचना दिल्यानंतर मोटार वाहन चालकाने ठरवून दिलेल्या रेषेच्या पुढे येईल अशा पद्धतीने वाहन थांबवू नये.

२३८. रहदारीचे नियम पाळणे :-

प्रत्येक मोटार वाहन चालकाने वाहन चालवताना रहदारीचे नियम पाळणे आवश्यक आहे.

२३९. रहदारी नियंत्रित करणारे सिग्नल अमलात आणण्याचे कर्तव्य :-

सार्वजनिक ठिकाणी मोटार वाहन पोलीस अधिकाऱ्याने दिलेल्या रहदारी नियंत्रित करण्यासाठी दिलेल्या सिग्नल सूचनांचे पालन करणे आवश्यक आहे.

२४०. गार्ड नसलेल्या रेल्वे क्रॉसिंग जवळील वाहतूक सिग्नल :-

पहारा नसलेल्या रेल्वे क्रॉसिंगजवळ असलेले वाहतूक सिग्नलचे नियमन करणे प्रत्येक वाहन चालकावर बंधनकारक आहे.

बंधनकारक खुणा

(Mandatory Signs)

६० सें. मी.

बॉर्डर -- लाल

पृष्ठभाग -- पांढरे

(Background)

अक्षर -- लाल

(Letter)

२४१. रस्त्यावर जाहिराती किंवा इतर खुणा लावण्यास प्रतिबंध :-

वाहतूक चिन्हाशी साम्य दर्शविणारी खुण किंवा जाहिरातीमुळे वाहतूक चिन्हास अडथळा होऊ नये म्हणून अशा जाहिराती किंवा चिन्हे लावण्यास प्रतिबंध. (No Parking) बोर्ड दिसत नाही.

२४२. ट्रेलरचे बाबतीत विशेष नियम :-

ट्रेलर हाप वगळता इतर ट्रेलर सार्वजनिक वाहतूक सेवा देणाऱ्या मोटार वाहनास लावण्यात येऊ नये.

२४३. मोटारसायकल किंवा अवैध वाहनास ट्रेलर लावण्यास बंदी : -

(१) साईडकार असलेल्या दुचाकी मोटारसायकलला ट्रेलर लावण्यात येऊ नये.

(२) खाली नमूद केलेल्या अटींची पूर्तता केलेशिवाय साईडकार नसलेल्या दुचाकी मोटारसायकलला ट्रेलर लावण्यात येऊ नये.

(i) ट्रेलरचे कनेक्शन मोटारसायकलच्या मागील टायरला जोडलेले असावे.

(ii) ट्रेलर-मोटारसायकल कनेक्शनने मोटारसायकल पूर्णपणे १८० मध्ये वळवता आली पाहिजे.

२४४. ठरावीक वाहनास ट्रेलर जोडण्यास प्रतिबंध :-

कुठलेही मोटार वाहन की ज्यांची लांबी ८.४ मी. पेक्षा जास्त असेल परंतु मोटार ओढून नेणारे वाहन वगळता इतर वाहनास ट्रेलर जोडण्यास बंदी.

२४५. ट्रॅक्टरला जास्त ट्रेलर जोडण्यास प्रतिबंध :-

- (१) कुठल्याही ट्रॅक्टरला तीनपेक्षा जास्त ट्रेलर जोडण्यात येऊ नयेत.
- (२) कुठल्याही मालवाहतूक करणाऱ्या वाहनास एकपेक्षा जास्त ट्रेलर जोडण्यात येऊ नयेत.

२५०. मोटार वाहन चालवताना संरक्षित शिरस्त्राण घालणे : -

मोटारवाहन कायदा कलम १२९ मधील तरतुदी लागू होणेपासून खालील व्यक्ती अपवाद. अट सर्वाना लागू.

- (१) नगरपालिका हद्दीत मोटारसायकल चालवणारे वाहन चालक.
- (२) राज्यमहामार्गावर किंवा राष्ट्रीय महामार्गावर मोटारसायकल चालवणारे चालक.
- (३) ५० क्युबिक सें.मी.पेक्षा कमी इंजिन क्षमता असलेले दुचाकी मोपेड राज्य महामार्गावर किंवा राष्ट्रीय महामार्गावर चालवणारे चालक.

३५. महाराष्ट्राचा छळवणूक (रॅगिंग) प्रतिबंधक कायदा, १९९९

ज्या अर्थी महाराष्ट्र राज्यातील शैक्षणिक संस्थांमध्ये विद्यार्थ्यांची छळवणूक (रॅगिंग) प्रतिबंधित करण्यासाठी विशेष कायदा करणे अत्यावश्यक आहे, त्यावरून भारताच्या गणराज्याच्या ५५ व्या वर्षी हा कायदा खालीलप्रमाणे करण्यात येत आहे.

कलम १, कायद्याचे नाव, प्रारंभ :-

- (१) या कायद्यास महाराष्ट्राचा छळवणूक (रॅगिंग) प्रतिबंधक कायदा, १९९९ असे संबोधले जाईल.
- (२) राज्य सरकार आपल्या राजपत्रात अधिसूचनेद्वारे जाहीर करील त्या तारखेपासून हा कायदा अमलात येईल.

कलम २, व्याख्या :-

या कायद्यातील संदर्भानुसार वेगळा अर्थ होत नसेल तर,

(a) "शैक्षणिक संस्था" जेथे शिक्षण देण्याचे कार्य स्वतंत्रपणे अथवा इतर कार्याबरोबर केले जाते, असे महाविद्यालय अथवा कोणत्याही नावाने ओळखली जाणारी इतर संस्था असा अर्थ होतो आणि यात अनाथाश्रम किंवा वसतिगृह किंवा होस्टेल किंवा एखादे अध्यापन संस्थेचा किंवा त्यास लागून असलेली कोणतीही इमारत यांचा समावेश होतो.

(b) "शैक्षणिक संस्थेचा प्रमुख" या शब्दाचा अर्थ विद्यापीठाचा उपकुलपती, वैद्यकीय शाखेचा प्रमुख, संस्थेचा संचालक किंवा प्राचार्य, मुख्याध्यापक किंवा शैक्षणिक संस्थेच्या व्यवस्थापनास जबाबदार व्यक्ती, असा होतो.

(c) छळवणूक (रॅगिंग) - या शब्दाचा अर्थ असभ्य वर्तणुकीचे प्रदर्शन, असे कृत्य करणे की, ज्यामुळे शारीरिक अथवा मानसिक दुखापतीला कारण होते अथवा कारणीभूत होण्याचा संभव असतो, अथवा कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेतील विद्यार्थ्यांच्या मनात भीती अथवा लज्जा अथवा गोंधळ निर्माण करणारे कृत्य करणे असा होतो आणि यात पुढील गोष्टींचा समावेश होतो.

- (१) अशा विद्यार्थ्याला चेष्टा, मस्करी, चिडविणे, अपशब्द वापरणे अथवा व्यवहारिक विनोद करणे, अथवा दुखापत करणे अथवा,
- (२) एखाद्या विद्यार्थ्याला असे एखादे कृत्य करण्यास सांगणे अथवा पार पाडण्यास सांगणे की जे कृत्य तो विद्यार्थी सामान्यपणे व्यवहारात स्वेच्छेने करणार नाही.

कलम ३, छळवणूकीस (रॅगिंग करण्यास) प्रतिबंध/मनाई :-

कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत अथवा बाहेर छळवणूक करणेस मनाई आहे.

कलम ४, छळवणूक केल्याबद्दल शिक्षा :-

जो कोणी प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्षरीत्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत अथवा बाहेर छळवणूक करील, त्यात भाग घेईल, त्यास साहाय्य करील, अथवा त्याचा प्रसार करील त्यास दोषसिद्धीनंतर दोन वर्षांपर्यंत वाढविता येईल, इतकी कैदेची शिक्षा आणि रुपये दहा हजार पर्यंत दंडास पात्र राहील.

कलम ५, विद्यार्थ्यांची बडतर्फी/काढून टाकणे :-

कलम ४ प्रमाणे शिक्षा झालेल्या कोणत्याही विद्यार्थ्यास शैक्षणिक संस्थेतून बडतर्फी केले जावे आणि अशा विद्यार्थ्यास अशा बडतर्फी केलेल्या दिनांकापासून दुसऱ्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत पाच वर्षांपर्यंत प्रवेश देऊ नये.

कलम ६, विद्यार्थ्यांचे निलंबन :-

(१) जेव्हा एखादा विद्यार्थी किंवा प्रकरणपरत्वे पालक अथवा कायदेशीर पालन करणारा किंवा एखाद्या शिक्षण संस्थेचा शिक्षक, शिक्षणसंस्थेच्या प्रमुखाकडे छळवणुकीबाबत लेखी तक्रार करतो तेव्हा अशा प्रमुखाने यापूर्वीच्या तरतुदींना बाध न येता अशा तक्रारीची चौकशी तक्रार मिळाल्या तारखेपासून सात दिवसांत करावी आणि जर प्रथमदर्शनी तक्रार खरी असल्याचे आढळल्यास ज्या विद्यार्थ्यावर अपराध केल्याचा आरोप आहे, त्यास निलंबित करावे आणि तक्रार ती शैक्षणिक संस्था ज्या पोलीस स्टेशनच्या हद्दीत असेल त्यांचेकडे पुढील कार्यवाहीसाठी त्वरित पाठवावी.

(२) शैक्षणिक संस्थेच्या प्रमुखांनी केलेल्या चौकशीत सकृतदर्शनी पोटकलम (i) नुसार मिळालेल्या तक्रारीत तथ्य नसल्याचे शाबित झाल्यास त्याने तक्रारदारास ती गोष्ट लेखी कळवावी.

(३) पोटकलम (i) नुसार विद्यार्थी छळवणुकीत गुंतला आहे, असा शैक्षणिक संस्थेच्या प्रमुखाचा निर्णय राहिल.

कलम ७, छळवणुकीची (रॅगिंगची) तक्रार केल्यानंतर शैक्षणिक संस्थेच्या प्रमुखाने साहाय्य केल्याचे गृहीत धरणे :-

कलम ६ प्रमाणे कारवाई न केल्यास किंवा दुर्लक्ष केल्यास त्याने रॅगिंगला साहाय्य केल्याचे गृहीत धरण्यात येईल आणि त्यास दोषसिद्धीनंतर कलम ४ प्रमाणे शिक्षा होईल.

कलम ८ :- या कायद्यातील तरतुदीचे अंमलबजावणीसाठी शासकीय अधिपत्रातील अधिसूचनेद्वारे निर्णय तयार करून प्रसिद्ध करण्याचे अधिकार राज्य सरकारला देण्यात आले आहे.

कलम ८ (२) :- या अधिनियमान्वये तयार करण्यात आलेला प्रत्येक नियम तयार झाल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर राज्य विधिमंडळाचे अधिवेशन चालू असताना एकाच अधिवेशनात किंवा लागोपाठच्या दोन किंवा अधिक अधिवेशनात एकूण ३० दिवसांची होईल इतक्या मुदतीकरिता राज्य विधिमंडळाच्या प्रत्येक सभागृहापुढे ठेवण्यात येईल आणि ज्या अधिवेशनात तो अशा रीतीने ठेवण्यात आला असेल ते अधिवेशन किंवा त्या लगतचे अधिवेशन समाप्त होणेपूर्वी त्या नियमात कोणतेही फेरबदल करण्यास दोन्ही सभागृहे कबूल होतील, तर असा निर्णय राजपत्रात अशा निर्णयाबद्दलची अधिसूचना प्रसिद्ध झाल्याच्या तारखेपासून अशा फेरबदल केलेल्या स्वरूपात अमलात येईल किंवा यथास्थिती मुळीच अमलात येणार नाही. तथापि असा फेरबदल किंवा विलोचन यामुळे त्या नियमान्वये पूर्वी केलेल्या किंवा करावयाचे राहून गेलेल्या कोणत्याही गोष्टीच्या वैधतेस बाध येणार नाही.

३६. महाराष्ट्र संघटित गुन्हेगारी नियंत्रण अधिनियम, १९९९

(सन १९९९ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३०)

संघटित गुन्हेगारी संघटना किंवा टोळी यांच्या गुन्हेगारी कृत्यास प्रतिबंध करण्यासाठी, त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि त्यांना तोंड देण्यासाठी आणि तत्संबंधातील किंवा तदनुषंगिक बाबींसाठी विशेष तरतुदी करण्याकरिता अधिनियम,

ज्याअर्थी, संघटित गुन्हेगारी संघटना किंवा टोळी यांच्या गुन्हेगारी कृत्यास प्रतिबंध करण्यासाठी, त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी त्यांना तोंड देण्यासाठी आणि तत्संबंधातील किंवा तदनुषंगिक बाबींसाठी विशेष तरतुदी करणे इष्ट होते;

त्याअर्थी, भारतीय गणराज्याच्या पन्नासाव्या वर्षी, याद्वारे, पुढील अधिनियम करण्यात येत आहे :-

१. संक्षिप्त नाव विस्तार व प्रारंभ :-

- (१) या अधिनियमास 'महाराष्ट्र संघटित गुन्हेगारी नियंत्रण अधिनियम, १९९९' असे म्हणता येईल.
- (२) संपूर्ण महाराष्ट्रात त्यांचा विस्तार असेल.
- (३) तो दिनांक २४ फेब्रुवारी १९९९ रोजी अमलात आला असल्याचे समजण्यात येईल.

२. व्याख्या :-

या अधिनियमात संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर, -

- (a) "चिथावणी देणे" यामध्ये, त्याचे व्याकरणिक फेरफार आणि सजातीय शब्दप्रयोग यासह पुढील गोष्टींचा अंतर्भाव असेल,-
 - (i) जी व्यक्ती संघटित गुन्हेगारी संघटनेला कोणत्याही प्रकारे मदत करित असल्याची प्रत्यक्ष माहिती असेल किंवा तसे मानण्यासाठी कारण असेल अशा कोणत्याही व्यक्तीशी संपर्क किंवा संबंध ठेवणे;
 - (ii) संघटित गुन्हेगारी संघटनेस साह्यकारी होऊ शकेल अशी कोणतीही माहिती कोणत्याही कायदेशीर प्राधिकरणाशिवाय पुरवणे किंवा प्रसिद्ध करणे आणि संघटित गुन्हेगारी संघटनेकडून मिळालेली कोणतीही कागदपत्रे किंवा मजकूर पुढे पाठवणे किंवा प्रसिद्ध करणे किंवा त्याचे वितरण करणे; आणि
 - (iii) संघटित गुन्हेगारी संघटनेला आर्थिक किंवा अन्य प्रकारची मदत करणे;
- (b) "संहिता" याचा अर्थ, फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ असा आहे;
- (c) "सक्षम प्राधिकारी" याचा अर्थ, कलम १३ अन्वये नियुक्त केलेला सक्षम प्राधिकारी, असा आहे;
- (d) "बेकायदेशीर कृत्य चालू ठेवणे" याचा अर्थ, ज्याच्या बाबतीत मागील दहा वर्षांच्या कालावधीत, एकापेक्षा अधिक आरोपपत्रे सक्षम न्यायालयाकडे दाखल करण्यात आलेली असतील आणि अशा अपराधाची त्या न्यायालयाने दखल घेतलेली असेल असे संघटित गुन्हेगारी संघटनेचा सदस्य म्हणून किंवा अशा संघटनेच्या वतीने एकट्याने किंवा संयुक्तपणे हाती घेतलेले, दखलपात्र अपराध असून तीन किंवा त्याहून अधिक वर्षांच्या कारावासाच्या शिक्षेस पात्र असलेले व त्या काळी अमलात असलेल्या कायद्याने प्रतिबंधित केलेले कृत्य असा आहे;

- (e) “संघटित गुन्हेगारी” याचा अर्थ, एखाद्या व्यक्तीने कायदेशीर मार्गांनी आर्थिक फायदा मिळविण्याच्या किंवा स्वतःसाठी किंवा कोणत्याही अन्य व्यक्तींसाठी गैरवाजवी आर्थिक किंवा इतर फायदा मिळविण्याच्या किंवा उठाव करण्याला प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने एक तर संघटित गुन्हेगारी संघटनेचा सदस्य म्हणून किंवा अशा संघटनेच्या वतीने देऊन किंवा धाकदपटशा दाखवून किंवा जुलूम-जबरदस्ती करून किंवा अन्य अवैध मार्गांनी चालू ठेवलेले कोणतेही बेकायदेशीर कृत्य, असा आहे.
- (f) ‘संघटित गुन्हेगारी संघटना’ याचा अर्थ, संघटना किंवा टोळी म्हणून एकट्याने किंवा संयुक्तपणे संघटित गुन्हेगारी कृत्ये करणारा दोन किंवा अधिक व्यक्तींचा गट, असा आहे;
- (g) ‘विशेष न्यायालय’ याचा अर्थ, कलम ५ अन्वये रचना केलेले विशेष न्यायालय असा आहे.

३. संघटित गुन्हासाठी शिक्षा :-

(१) जी कोणी व्यक्ती संघटित गुन्हेगारीचा अपराध करील ती, -

- (i) जर अशा अपराधाच्या परिणामी कोणतीही व्यक्ती मरण पावली असेल तर, मृत्युदंडाची किंवा आजीवन कारावासाची शिक्षा केली जाण्यास पात्र ठरेल आणि कमीत कमी एक लाख रुपयांच्या अधीनतेने द्रव्य दंड केला जाण्यासही पात्र ठरेल;
- (ii) इतर कोणत्याही बाबतीत कमीत कमी पाच वर्षे परंतु, ज्यात आजीवन कारावासाच्या शिक्षेएवढी वाढ केली जाऊ शकते, इतक्या मुदतीची कारावासाची शिक्षा केली जाण्यास पात्र ठरेल आणि कमीत कमी पाच लाख रुपये इतक्या रकमेच्या अधीनतेने द्रव्यदंड केला जाण्यासही पात्र ठरेल;

(२) जी कोणी व्यक्ती एखादा संघटित गुन्हा करील किंवा संघटित गुन्हाची पूर्वतयारी म्हणून कोणतेही कृत्य करण्याचा कट करील किंवा प्रयत्न करील किंवा त्याचे समर्थन करील, त्यास चिथावणी देईल किंवा करणे जाणूनबुजून सुकर करील, ती किमान पाच वर्षांची परंतु ज्यात आजीवन कारावासाच्या शिक्षेएवढी वाढ केली जाऊ शकते अशी शिक्षा केली जाण्यास पात्र ठरेल आणि कमीत कमी पाच लाख रुपये इतक्या द्रव्यदंडाच्या अधीन राहून दंड केला जाण्यासही पात्र ठरेल.

(३) जी कोणी व्यक्ती, संघटित गुन्हेगारी संघटनेच्या कोणत्याही सदस्यास, आश्रय देईल किंवा लपवून ठेवील किंवा आश्रय देण्याचा किंवा लपवून ठेवण्याचा प्रयत्न करील, ती कमीत कमी पाच वर्षे परंतु, ज्यात आजीवन कारावासाच्या शिक्षेएवढी वाढ केली जाऊ शकते अशी शिक्षा केली जाण्यास पात्र ठरेल आणि कमीत कमी पाच लाख रुपये इतक्या द्रव्यदंडाच्या अधीन राहून दंड केला जाण्यासही पात्र ठरेल.

(४) संघटित गुन्हेगारी संघटनेचा सदस्य असणारी कोणतीही व्यक्ती कमीत कमी पाच वर्षांपेक्षा परंतु ज्यात आजीवन कारावासाच्या शिक्षेएवढी वाढ केली जाऊ शकते एवढी शिक्षा केली जाण्यास पात्र ठरेल आणि कमीत कमी पाच लाख रुपये इतक्या रकमेचा दंड केला जाण्यासही पात्र ठरेल.

(५) जी कोणी व्यक्ती संघटित गुन्हा करून प्राप्त झालेली किंवा मिळवलेली किंवा संघटित गुन्हेगारी संघटनेच्या निधीमधून संपादन करण्यात आलेली आहे अशी कोणतीही मालमत्ता धारण करीत असेल ती कमीत कमी तीन वर्षे, परंतु ज्यात आजीवन कारावासाच्या शिक्षेएवढी वाढ केली जाऊ शकते अशी शिक्षा केली जाण्यास पात्र ठरेल आणि कमीत कमी दोन लाख रुपये इतक्या रकमेच्या अधीनतेने द्रव्यदंड केला जाण्यासही पात्र ठरेल.

४. संघटित गुन्हेगारी संघटनेच्या सदस्याच्या वतीने बेहिशेबी संपत्ती जवळ बाळगल्याबद्दल शिक्षा :-

जर कोणतीही व्यक्ती, संघटित गुन्हेगारी संघटनेच्या सदस्याच्या वतीने ती जिच्या बाबतीत समाधानकारकपणे हिशेब देऊ शकत नसेल अशी जंगम किंवा स्थावर संपत्ती जवळ बाळगीत असेल किंवा कोणत्याही वेळी तिने अशी संपत्ती जवळ बाळगलेली असेल तर ती, कमीत कमी तीन वर्षे, परंतु ज्यात दहा वर्षांपर्यंत वाढ करता येईल इतक्या मुदतीची कारावासाची शिक्षा केली जाण्यास पात्र ठरेल आणि कमीत कमी एक लाख रुपये इतक्या रकमेच्या अधीनतेने द्रव्यदंडाच्या शिक्षेसही पात्र ठरेल; आणि अशी संपत्ती कलम २० द्वारे तरतूद केल्यानुसार जप्त व समपहृत केली जाण्यासही पात्र असेल.

५. विशेष न्यायालये :-

(१) राज्य शासन, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे, अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करण्यात येईल, अशा क्षेत्राकरिता किंवा क्षेत्रांकरिता किंवा अशा प्रकरणाकरिता किंवा प्रकरणांच्या वर्गाकरिता किंवा गटाकरिता एक किंवा अधिक विशेष न्यायालयाची स्थापना करू शकेल.

(२) कोणत्याही विशेष न्यायालयाच्या अधिकारितेसंबंधात कोणताही प्रश्न उद्भवल्यास, तो राज्य शासनाकडे विचारार्थ पाठविण्यात येईल आणि त्याचा निर्णय अंतिम असेल.

(३) मुंबई उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायमूर्तीच्या सहमतीने राज्य शासनाने नियुक्त करावयाचा न्यायाधीश विशेष न्यायालयाचा पीठासीन असेल. राज्य शासनाला विशेष न्यायालयाच्या अधिकारितेचा वापर करण्याकरिता, मुंबई उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायमूर्तीच्या सहमतीने अतिरिक्त न्यायाधीशांच्या नेमणुकादेखील करता येतील.

(४) एखादी व्यक्ती, विशेष न्यायालयाचा न्यायाधीश किंवा अतिरिक्त न्यायाधीश म्हणून तिची नेमणूक करण्याच्या लगतपूर्वी, सत्र न्यायाधीश किंवा अतिरिक्त सत्र न्यायाधीश असल्याखेरीज तशी नेमणूक केली जाण्यास पात्र असणार नाही.

(५) जेव्हा विशेष न्यायालयात एक किंवा अनेक अतिरिक्त न्यायाधीशांच्या नेमणुका केलेल्या असतील तेव्हा, विशेष न्यायालयाचा न्यायाधीश, विशेष न्यायालयाच्या कामकाजाची स्वतःसहित एका किंवा अनेक अतिरिक्त न्यायाधीशांमध्ये कामकाज वाटून घेण्याची, तसेच वेळोवेळी सर्वसाधारण किंवा विशेष लेखी आदेशाद्वारे त्यांच्या गैरहजेरीत किंवा कोणत्याही अतिरिक्त न्यायाधीशांच्या गैरहजेरीत तातडीची कामे निकालात काढण्याची तरतूद करू शकेल.

६. विशेष न्यायालयाची अधिकारिता :-

संहितेमध्ये अंतर्भूत काहीही असले तरी, या अधिनियमान्वये शिक्षापात्र असलेल्या प्रत्येक अपराधाची न्यायचौकशी, ज्याच्या स्थानिक अधिकारितेत अपराध घडला असेल ते विशेष न्यायालय किंवा यथास्थिती कलम ५, पोट-कलम (१) अन्वये अशा अपराधाची न्यायचौकशी करण्यासाठी स्थापन करण्यात आलेले विशेष न्यायालय, केवळ त्यांच्याकडूनच करता येईल.

७. इतर अपराधांच्या विषयात विशेष न्यायालयांचा अधिकार :-

(१) या अधिनियमान्वये शिक्षापात्र असलेल्या कोणत्याही अपराधाची न्यायचौकशी करताना, विशेष न्यायालयाला आरोपीवर त्याच न्यायचौकशीच्या वेळी संहितेन्वये दोषारोप ठेवता येईल अशी कोणत्याही अन्य अपराधाची देखील, जर तो अपराध अशा अन्य अपराधाशी संबंधित असेल तर, न्यायचौकशी करता येईल.

(२) या अधिनियमान्वये कोणत्याही अपराधाची कोणतीही न्यायचौकशी चालू असताना, आरोपी व्यक्तींनी या अधिनियमाखालील किंवा एखाद्या अन्य कायद्याखालील कोणताही अन्य अपराध केला असल्याचे आढळून आल्यास विशेष न्यायालय, अशा व्यक्तीला अशा अन्य अपराधासाठी सिद्धापराधी ठरवू शकेल आणि त्याची शिक्षा देण्यासाठी या अधिनियमाद्वारे किंवा यथास्थिती, अशा अन्य कायद्याद्वारे त्या अपराधासाठी प्राधिकृत केलेली कोणतीही शिक्षा देऊ शकेल.

८. सरकारी अभियोक्ता :-

(१) प्रत्येक विशेष न्यायालयासाठी राज्य शासन सरकारी अभियोक्ता म्हणून एखाद्या व्यक्तीला नियुक्त करील आणि तास एक किंवा अधिक व्यक्तींची अतिरिक्त सरकारी अभियोक्ता म्हणून नियुक्ती करता येईल.

परंतु असे की, राज्य शासनाला, एखाद्या प्रकरणासाठी किंवा प्रकरणांच्या गटासाठी विशेष सरकारी अभियोक्त्याची देखील नियुक्ती करता येईल.

(२) एखादी व्यक्ती दहा वर्षांपेक्षा कमी नाही एवढ्या कालावधीसाठी अभियोक्ता म्हणून व्यवसाय करित असल्याखेरीज सरकारी अभियोक्ता, अतिरिक्त सरकारी अभियोक्ता किंवा विशेष सरकारी अभियोक्ता म्हणून नियुक्ती होण्यास अर्हताप्राप्त असणार नाही.

(३) या कलमान्वये, सरकारी अभियोक्ता किंवा अतिरिक्त सरकारी अभियोक्ता किंवा विशेष सरकारी अभियोक्ता म्हणून नेमणूक झालेली प्रत्येक व्यक्ती, संहितेचे कलम २, खंड (u) मधील अर्थातर्गत सरकारी अभियोक्ता असल्याचे मानण्यात येईल आणि त्यानुसार संहितेच्या तरतुदी परिणामकारक होतील.

९. विशेष न्यायालयाची कार्यपद्धती आणि अधिकार :-

(१) विशेष न्यायालयाला एखादा अपराध घडल्याची तथ्ये दर्शविणारी तक्रार त्याच्याकडे आल्यावर किंवा अशा तथ्यासंबंधीचा पोलीस अहवाल आल्यावर, आरोपीस न्यायचौकशीसाठी त्याच्याकडे सोपविण्यात आलेले नसतानाही अपराधाची दखल घेता येईल.

(२) ज्या वेळी विशेष न्यायालयाकडून न्यायचौकशी केली जाण्यायोग्य असलेला अपराध कमाल तीन वर्षे इतक्या मुदतीची कारावासाची शिक्षा केली जाण्यास किंवा द्रव्यदंड केला जाण्यास किंवा दोन्हीसाठी पात्र असेल त्यावेळी, संहितेच्या कलम २६० च्या पोट-कलम (१) मध्ये किंवा कलम २६२ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरीही, विशेष न्यायालयास संहितेत विहित केलेल्या कार्यपद्धतीनुसार त्या अपराधाची संक्षिप्त न्यायचौकशी करता येईल आणि संहितेच्या कलमे २६३ ते २६५ च्या तरतुदी शक्य तेथवर, अशा न्यायचौकशीला लागू होतील ;

परंतु, या पोटकलमान्वये संक्षिप्त न्यायचौकशी करतेवेळी खटल्याचे स्वरूप हे संक्षिप्त रीतीने न्यायचौकशी करण्यासाठी योग्य नाही तर विशेष न्यायालयास असे आढळून आले की, विशेष न्यायालय ज्याची यापूर्वी तपासणी करण्यात आलेली आहे अशा कोणत्याही साक्षीदारास पुन्हा बोलावून घेईल आणि अशा अपराधांची न्यायचौकशी करण्यासाठी संहितेच्या तरतुदीमध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे त्या खटल्याची फेरसुनावणी करण्याची कार्यवाही सुरु करील आणि उक्त तरतुदी दंडाधिकाऱ्याला आणि दंडाधिकाऱ्याच्या संबंधात जशा लागू होतात तशा त्या विशेष न्यायालयाला आणि विशेष न्यायालयाच्या संबंधात लागू होतील.

आणखी असे की, या कलमान्वये करण्यात आलेल्या संक्षिप्त न्यायचौकशीमधील कोणत्याही दोषसिद्धीच्या बाबतीत, विशेष न्यायालयाने दोन वर्षांहून अधिक नसेल इतक्या मुदतीच्या कारावासाची शिक्षा देणे कायदेशीर असेल.

(३) विशेष न्यायालयास, अपराधाशी प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे संबंधित असल्याचे किंवा अपराधात सामील असल्याचे अनुमान असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीकडून पुरावा मिळविण्याकरिता अशा व्यक्तीस, अपराधाशी संबंधित आणि तो अपराध घडवून आणण्याशी संबंधित इतर सर्व प्रमुख व्यक्ती किंवा त्याला चिथावणी देणाऱ्या व्यक्तींबाबत त्याला ठाऊक असलेली संपूर्ण आणि सत्य परिस्थिती उघड करण्याच्या अटीवर, माफी देता येईल आणि अशा प्रकारे दिलेली कोणतीही माफी संहितेच्या कलम ३०८ च्या प्रयोजनासाठी त्यातील कलम ३०७ अन्वये दिलेली माफी असल्याचे समजण्यात येईल.

(४) या अधिनियमाच्या इतर तरतुदींच्या अधीनतेने, विशेष न्यायालयास, कोणत्याही गुन्ह्याची न्यायचौकशी करण्याच्या प्रयोजनासाठी, सत्र न्यायालयाचे सर्व अधिकार असतील आणि विशेष न्यायालय, ते जणू सत्र न्यायालय आहे अशा तऱ्हेने, शक्य

होईल तेथवर सत्र न्यायालयापुढील न्यायचौकशीकरिता संहितेमध्ये विहित केलेल्या कार्यपद्धतीनुसार, अशा गुन्हाची न्यायचौकशी करील.

१०. विशेष न्यायालयाने केलेल्या न्यायचौकशीला प्राथम्य मिळणे :-

विशेष न्यायालयाकडून या अधिनियमान्वये करण्यात येणाऱ्या कोणत्याही गुन्हाच्या न्यायचौकशीला, त्या आरोपीच्या (विशेष न्यायालय नसलेल्या) इतर कुठल्याही न्यायालयातील न्यायचौकशीच्यावर प्राथम्य मिळेल आणि अशा इतर खटल्याच्या न्यायचौकशीपेक्षा ती न्यायचौकशी आधी संपविण्यात येईल आणि त्यानुसार अशा इतर खटल्याची न्यायचौकशी त्या वेळेपुरती स्थगित ठेवण्यात येईल.

११. नियमित न्यायालयांकडे खटले हस्तांतरित करण्याचा अधिकार :-

एखाद्या अपराधाची दखल घेतल्यानंतर, विशेष न्यायालयास तो गुन्हा त्याने न्यायचौकशी करण्यायोग्य नाही असे वाटले तर, विशेष न्यायालय, अशा अपराधाची न्यायचौकशी करणे त्याच्या अधिकारितेत नसले तरीही, अशा गुन्हांची न्यायचौकशी करण्याचा खटला संहितेन्वये अधिकारिता असलेल्या कोणत्याही न्यायालयाकडे हस्तांतरित करील आणि न्यायालयाकडे तो खटला सोपवण्यात आला असेल, ते न्यायालय, जणू काही त्यानेच त्या गुन्हाची दखल घेतली आहे अशा तऱ्हेने त्या गुन्हाची न्यायचौकशी करू शकेल.

१२. अपील :-

(१) संहितेत काहीही अंतर्भूत असले तरीही, अंतर्वादिक (Interlocutory) आदेश नसेल असा विशेष न्यायालयाचा कोणताही न्यायनिर्णय, शिक्षादेश किंवा आदेश यांवर उच्च न्यायालयाकडे अपील करता येईल.

(२) या कलमाखाली कोणतेही अपील न्यायनिर्णय, शिक्षादेश किंवा आदेश यांच्या दिनांकापासून तीस दिवसांच्या आत दाखल करण्यात येईल.

१३. सक्षम प्राधिकाऱ्याची नियुक्ती :-

राज्य शासनास, सचिवाच्या दर्जापेक्षा कमी दर्जाचा नसणाऱ्या गृह विभागातील आपल्या कोणत्याही अधिकाऱ्यास, कलम १४ च्या प्रयोजनार्थ सक्षम प्राधिकारी म्हणून नियुक्ती करता येईल.

१४. तारेने पाठविलेला इलेक्ट्रॉनिक किंवा मौखिक संदेश मध्येच पकडण्याचा प्राधिकार :-

(१) या अधिनियमाखाली संघटित गुन्हाच्या अन्वेषणाच्या कामावर देखरेख ठेवणारा पोलीस अधीक्षक यांच्या दर्जापेक्षा कमी दर्जा नसलेला पोलीस अधिकारी तारेने पाठविलेला दूरध्वनी, इलेक्ट्रॉनिक किंवा मौखिक संदेश अन्वेषण अधिकाऱ्याने मध्येच पकडण्याच्या बाबतीत, जर असा संदेश मध्येच पकडण्यात आल्यामुळे संघटित गुन्हेगारीचा अंतर्भाव असलेल्या कोणत्याही गुन्हाचा पुरावा मिळत असेल किंवा मिळाला असेल तर, प्राधिकार किंवा मान्यता देणारा आदेश मिळण्यासाठी सक्षम प्राधिकाऱ्याकडे लेखी अर्ज सादर करू शकेल.

(२) प्रत्येक अर्जामध्ये खालील माहितीचा समावेश असेल;

- (a) अर्ज करणाऱ्या अन्वेषण अधिकाऱ्याची किंवा कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या अधिकाऱ्याची आणि तो अर्ज प्राधिकृत करणाऱ्या विभागप्रमुखाची ओळख;
- (b) अर्जदाराने आदेश काढण्यात यावा या त्याच्या मताचे समर्थन करण्यासाठी ज्यांचा आधार घेतला आहे त्या तथ्यांचे व परिस्थितीचे विवरण, यात पुढील गोष्टींचा समावेश असेल;
 - (i) करण्यात आलेल्या किंवा करण्यात येत असलेल्या किंवा केला जाण्याची शक्यता असलेल्या संघटित गुन्हेगारीच्या अपराधाचा तपशील;

- (ii) जेथून किंवा ज्या ठिकाणी संदेश मध्येच पकडावयाचा असेल त्या सुविधांचे स्वरूप व ठिकाण किंवा ती जागा यांचा विशिष्ट तपशील;
 - (iii) मध्येच पकडण्यात यावयाच्या संदेशाच्या प्रकाराचा विशिष्ट तपशील; आणि
 - (iv) जिचे संदेश मध्येच पकडण्यातच यावयाचे आहेत अशा संघटित गुन्हेगारीचा अपराध करत असलेल्या व्यक्तींची, माहिती असल्यास, ओळख;
- (c) चौकशी करण्यासाठी किंवा माहिती मिळविण्यासाठी इतर पद्धतींचा वापर करण्यात आला व त्यात अपयश आले किंवा कसे किंवा वापर केल्यास अशा पद्धती यशस्वी होणे शक्य नाही असे वाटण्याची किंवा त्या खूप धोकादायक वाटण्याची किंवा त्यामुळे, संदेश मध्येच पकडण्याच्या कामाशी संबंधित असलेल्या व्यक्तींची ओळख उघड होण्याची शक्यता वाटण्याची सयुक्तिक कारणे, या संबंधातील विवरण;
- (d) किती काळासाठी संदेश मध्येच पकडणे चालू ठेवणे जरूरीचे आहे त्याचे विवरण, चौकशीचे स्वरूप जर वर्णन केलेल्या प्रकारचा संदेश पहिल्यांदा प्राप्त झाल्यानंतर संदेश मध्येच पकडण्याचा प्राधिकार आपोआपच समाप्त होऊ नये असे असेल तर, त्यानंतर तशाच स्वरूपाचे आणखी संदेश प्राप्त होतील असे ज्या कारणावरून वाटण्याची शक्यता आहे त्या कारणांची पुष्टी करणाऱ्या वस्तुस्थितीचा विशिष्ट तपशील,
- (e) अर्ज प्राधिकृत करणाऱ्या व्यक्तीस, ज्या अर्जामध्ये निर्दिष्ट करण्यात आलेल्या व्यक्ती, सुविधा किंवा ठिकाणे यांपैकी कोणाचाही त्यात संबंध असेल असे, तारसंदेश इलेक्ट्रॉनिक किंवा मौखिक संदेश मध्येच पकडण्याच्या बाबतीत प्राधिकार मिळण्यासाठी किंवा मान्यता मिळविण्यासाठी सक्षम प्राधिकाऱ्याकडे करण्यात आलेले पूर्वीचे सर्व अर्ज आणि प्रत्येक अर्जावर सक्षम प्राधिकाऱ्याने केलेली कार्यवाही, त्या संबंधातील वस्तुस्थितीचे विवरण; आणि
- (f) ज्या बाबतीत आदेशास मुदतवाढ मागण्यासाठी अर्ज करण्यात आला असेल त्या बाबतीत संदेश मध्येच पकडण्यामधून आतापावेतो, प्राप्त झालेले परिणाम किंवा असे परिणाम प्राप्त करण्यात आलेल्या अपयशाचे सयुक्तिक स्पष्टीकरण.
- (३) सक्षम प्राधिकारी, अर्जदाराला अर्जाच्या पुष्टीदाखल आणखी तोंडी किंवा लेखी पुरावा सादर करणे आवश्यक करू शकेल.
- (४) असा अर्ज आल्यावर सक्षम प्राधिकारी अर्जदाराने सादर केलेल्या तथ्यांच्या आधारे जर असे ठरवील की,-
- (a) एखादी व्यक्ती या अधिनियमाच्या कलमे ३ आणि ४ मध्ये नमूद केलेला व शिक्षापात्र ठरविलेला विशिष्ट अपराध करीत आहे, तिने असा गुन्हा केला आहे किंवा ती असा गुन्हा करणार आहे असे समजण्यास संभाव्य कारण आहे;
 - (b) अशाप्रकारे संदेश मध्येच पकडल्यामुळे त्या अपराधाशी संबंधित विशिष्ट संदेश प्राप्त होतील असे समजण्यास संभाव्य कारण आहे;
 - (c) चौकशीच्या व माहिती मिळविण्याच्या नेहमीच्या पद्धती वापरण्यात आल्या असून त्यात अपयश आले आहे किंवा वापरण्यात आल्यास अशा पद्धती यशस्वी होणे शक्य नाही किंवा त्या खूपच धोकादायक आहेत किंवा त्यामुळे संदेश मध्येच पकडण्याच्या कामाशी संबंधित असलेल्या व्यक्तींची ओळख उघड होण्याची शक्यता आहे असे वाजवीरीत्या दिसते;
 - (d) असा अपराध घडण्याच्या संबंधात जेथून किंवा ज्या ठिकाणी दूरध्वनी, इलेक्ट्रॉनिक किंवा मौखिक संदेश मध्येच पकडण्यात यावयाचा असेल किंवा ज्यांचा वापर करण्यात येत असेल किंवा करण्यात यावयाचा असेल अशा सुविधा किंवा जागा, अशा व्यक्तीला भाड्याने देण्यात आली आहे किंवा तिच्या नावावर आहे किंवा तिच्याकडून सामान्यतः वापरली जात आहे असे समजण्यास संभाव्य कारण आहे;

तर सक्षम प्राधिकारी, अशा अर्जावर कारणे लेखी नमूद केल्यानंतर, अर्ज फेटाळू शकेल किंवा विनंतीनुसार किंवा फेरबदल केल्यानुसार तारसंदेश, इलेक्ट्रॉनिक्स किंवा मौखिक संदेश मध्येच पकडण्याचा प्राधिकार किंवा त्यास मान्यता देणारा आदेश देऊ शकेल.

(५) या कलमान्वये कोणताही तारसंदेश, इलेक्ट्रॉनिक किंवा मौखिक संदेश मध्येच पकडण्याचा प्राधिकार देणाऱ्या किंवा त्यास मान्यता देणाऱ्या सक्षम प्राधिकाऱ्याला प्रत्येक आदेशात पुढील बाबी विनिर्दिष्ट करण्यात येतील-

- ज्या व्यक्तीचे संदेश मध्येच पकडण्यात येणार आहेत त्या व्यक्तीची-माहीत असल्यास ओळख ;
- ज्याच्या बाबतीत किंवा ज्या ठिकाणी संदेश मध्येच पकडण्याचा प्राधिकार देण्यात आला आहे त्या संदेश सुविधांचे किंवा जागेचे स्वरूप आणि स्थान ;
- मध्येच पकडण्यात यावयाच्या संदेशाच्या प्रकारचे विशिष्ट वर्णन आणि तो ज्याच्याशी संबंधित आहे त्या अपराधाबाबतचे विवरण ;
- संदेश मध्येच पकडण्याचा प्राधिकार ज्या एजन्सीला देण्यात आला आहे त्या एजन्सीची आणि अर्ज प्राधिकृत करणाऱ्या व्यक्तीची ओळख ; आणि
- वर्णन केलेला संदेश पहिल्यांदा प्राप्त झाल्यानंतर संदेश मध्येच पकडण्याची प्रक्रिया आपोआप समाप्त होईल अथवा नाही याच्या विवरणांसह ज्या कालावधीत संदेश मध्येच पकडण्याचा अधिकार दिलेला असेल तो कालावधी.

(६) पोट-कलम (४) खाली आदेश दिल्यानंतर लगेचच परंतु कोणत्याही प्रकरणी, आदेश दिल्यापासून सात दिवसांपेक्षा उशिराची नसेल अशा वेळी, सक्षम प्राधिकारी, त्या आदेशाची एक प्रत व उक्त आदेशाच्या संबंधातील सर्व मूळ कागदपत्रे, अभिलेख, तसेच त्या आदेशाच्या संबंधातील त्याचे स्वतःचे निष्कर्ष, इत्यादी, कलम १५ अन्वये रचना करण्यात आलेल्या पुनर्विलोकन समितीकडे त्या आदेशाच्या विचारार्थ व मान्यतेसाठी पाठवील.

(७) अर्जदाराच्या विनंतीवरून या कलमाखालील तारसंदेश, इलेक्ट्रॉनिक किंवा मौखिक संदेश मध्येच पकडण्याचा प्राधिकार देणाऱ्या आदेशाद्वारे, तारसंदेश, इलेक्ट्रॉनिक किंवा मौखिक संदेश, सेवा पुरविणारा, जमीन मालक, परिरक्षक किंवा अन्य व्यक्ती यांनी अर्जदारास, ताबडतोब, ज्या व्यक्तीचे संदेश मध्येच पकडण्यात यावयाचे आहेत त्या व्यक्तीला अशी सेवा पुरविणारा, जमीन मालक, परिरक्षक किंवा व्यक्ती ज्या सेवा पुरवीत आहे, त्या सेवांमध्ये अडथळा न आणता कमीत कमी हस्तक्षेप करून संदेश मध्येच पकडण्याचे काम पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक असलेली सर्व माहिती, सोयी, सवलती आणि तांत्रिक साहाय्य द्यावे, असा निदेश देण्यात येईल.

(८) या कलमान्वये देण्यात आलेल्या कोणत्याही आदेशान्वये, प्राधिकाऱ्याचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी एकतर आवश्यक असेल अशा कालावधीपेक्षा कोणत्याही अधिक कालावधीकरिता किंवा कोणत्याही प्रसंगी सात दिवसांपेक्षा जास्त कालावधीकरिता कोणताही तारसंदेश, इलेक्ट्रॉनिक किंवा मौखिक संदेश मध्येच पकडण्याच्या बाबतीत प्राधिकार किंवा मान्यता देण्यात येणार नाही. असा सात दिवसांचा कालावधी आदेशान्वये अन्वेषण किंवा कायदा अंमलबजावणी अधिकारी संदेश मध्येच पकडण्याच्या कामास ज्या दिवसास प्रथम सुरुवात करील तो दिवस किंवा आदेश काढल्यानंतर दहा दिवस यांपैकी जो आधीचा असेल त्या दिवसाच्या लागत पूर्वीच्या तारखेस सुरु होईल. पोट-कलम (१) ला अनुसरून, जर मुदतवाढीसाठी अर्ज केला असेल आणि पोट-कलम (४) द्वारे आवश्यक असलेले निष्कर्ष सक्षम प्राधिकाऱ्याने काढलेले असतील तरच केवळ, आदेशास मुदतवाढ देण्यात येईल. मुदतवाढीचा कालावधी हा सक्षम प्राधिकाऱ्याला, ज्याकरिता तो देण्यात आला होता, ती प्रयोजने साध्य करण्यासाठी आवश्यक वाटेल अशा कालावधीपेक्षा जास्त असणार नाही आणि तो एका वेळी सात दिवसांपेक्षा जास्त असणार नाही. प्रत्येक आदेश किंवा त्याची

मुदतवाढ, यामध्ये संदेश मध्येच पकडण्याच्या प्राधिकाराचा व्यवहार्य असेल तितक्या लवकरात लवकर वापर करण्यात येईल आणि या कलमान्वये मध्येच पकडले जाण्याच्या अधीन नसतील असे संदेश मध्येच पकडले जाण्याचे प्रमाण कमी असेल अशा पद्धतीने किंवा रीतीने ते करण्यात येईल आणि ते प्राधिकृत केलेल्या उद्देशाच्या प्राप्तीनंतर किंवा कोणत्याही परिस्थितीत आदेशाची मुदत संपल्यानंतर समाप्त होईल अशा तरतुदीचा समावेश असेल. मध्येच पकडण्यात आलेला संदेश सांकेतिक भाषेत किंवा परदेशी भाषेत असेल आणि त्या परदेशी भाषेतील किंवा सांकेतिक भाषेतील तज्ज्ञ, संदेश मध्येच पकडण्याच्या कालावधीत सयुक्तिकपणे उपलब्ध नसेल तर, असा संदेश मध्येच पकडण्यात आल्यानंतर संदेश मध्येच पकडण्याचे प्रमाण व्यवहार्य असेल तेथवर कमीत कमी करण्यात यावे. या कलमाखाली संदेश मध्येच पकडण्याची प्रक्रिया ही, संदेश मध्येच पकडण्याचा प्राधिकार दिलेल्या अन्वेषण किंवा कायदा अंमलबजावणी अधिकाऱ्याच्या पर्यवेक्षणाखाली काम करणाऱ्या शासकीय कर्मचाऱ्याकडून किंवा राज्य शासनाच्या कंत्राटान्वये व्यक्तीकडून संपूर्णतः किंवा अंशतः चालविण्यात येईल.

(९) ज्या वेळी या कलमानुसार संदेश मध्येच पकडण्याचा प्राधिकार देणारा आदेश देण्यात येईल त्यावेळी आदेशाद्वारे प्राधिकार दिलेले उद्दिष्ट साध्य करण्याच्या दृष्टीने प्रगती करण्यात आलेली आहे. आणि संदेश मध्येच पकडण्याचे काम पुढे चालू ठेवण्याची गरज आहे हे दर्शविणारे अहवाल ज्याने आदेश दिलेला आहे त्या सक्षम प्राधिकाऱ्याकडे देण्यास फर्माविता येईल. असे अहवाल सक्षम प्राधिकारी फर्मावील अशा कालांतराने देण्यात येतील.

(१०) या कलमाच्या इतर कोणत्याही तरतुदीमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी जो अतिरिक्त पोलीस महानिरीक्षकापेक्षा कमी दर्जा नसलेला अधिकारी सयुक्तिकपणे असे ठरवील की-

(a) आणीबाणीची परिस्थिती अस्तित्वात असून त्यात पुढील गोष्टींचा समावेश आहे,-

- (i) कोणत्याही व्यक्तीला मृत्यूचा किंवा गंभीर शारीरिक इजा होण्याचा तात्काळ धोका निर्माण होणे,
- (ii) राज्याची सुरक्षा व हितसंबंध धोक्यात आणणाऱ्या कटकारस्थानात्मक हालचाली,
- (iii) संघटित गुन्हेगारीच्या स्वरूपात कटकारस्थानात्मक हालचाली,

ज्यांच्या बाबतीत अशा प्रकारे संदेश मध्येच पकडण्याचा प्राधिकार देणाऱ्या सक्षम प्राधिकाऱ्याकडून यथायोग्य कार्यासक्तीने आदेश प्राप्त करणे शक्य होण्यापूर्वी तारसंदेश, इलेक्ट्रॉनिक किंवा मौखिक संदेश मध्येच पकडणे आवश्यक आहे असे संभाषण; आणि

(b) ज्या आधारे असे संदेश मध्येच पकडण्याचा प्राधिकार देणारा आदेश काढता येईल अशी कारणे आहेत,

तर ती पोट-कलम (१) आणि (२) च्या तरतुदींस अनुसरून, संदेश मध्येच पकडण्याची स्थिती उद्भवल्यानंतर किंवा अशी स्थिती उद्भवण्यास सुरुवात झाल्यानंतर, अड्ड्यावरील तासांच्या कालावधीत, जर संदेश मध्येच पकडण्यास मान्यता देणारा आदेश मिळण्याकरिता अर्ज करण्यात आलेला असेल तर, अन्वेषण करणाऱ्या पोलीस अधिकाऱ्यास असा तारसंदेश, इलेक्ट्रॉनिक किंवा मौखिक संदेश मध्येच पकडण्याला लेखी प्राधिकार देऊ शकेल.

(११) पोट-कलम (१०) खाली संदेश मध्येच पकडण्यास मान्यता देणारा आदेश देण्यात आला नसेल त्याबाबतीत जेव्हा हवा असलेला संदेश मिळविण्यात येईल किंवा आदेशाकरिता केलेला अर्ज नाकारता येईल, यापैकी जे आधी घडेल तेव्हा असे संदेश मध्येच पकडण्याचे काम तात्काळ बंद होईल. संदेश मध्येच पकडण्याच्या परवानगीकरिता केलेला अर्ज पोट-कलम (४) अन्वये नाकारण्यात आला असेल किंवा मान्यतेकरिता पोट-कलम (१०) अन्वये केलेला अर्ज नाकारण्यात आला असेल किंवा आदेश काढल्याशिवाय संदेश मध्येच पकडण्याचे काम बंद करण्यात आलेले असेल अशा इतर कोणत्याही बाबतीत, पकडण्यात आलेला

कोणताही तारसंदेश, इलेक्ट्रॉनिक किंवा मौखिक संदेशामधील मजकूर या कलमाचा भंग करून मिळविला आहे असे समजण्यात येईल.

(१२) (a) या कलमाद्वारे प्राधिकृत केलेल्या कोणत्याही साधनाद्वारे, मध्येच पकडण्यात आलेल्या कोणत्याही, तारसंदेश, इलेक्ट्रॉनिक किंवा मौखिक संभाषण यांचा मजकूर, शक्य असल्यास, ध्वनीफितीवर किंवा दूरध्वनीवर किंवा इतर तुलनात्मक साधनांवर ध्वनिमुद्रित करण्यात येईल. या पोट-कलमाखालील कोणताही दूरध्वनी, इलेक्ट्रॉनिक किंवा मौखिक संदेश यांच्या मजकुराचे ध्वनिमुद्रण त्यांचे संकलनापासून किंवा फेरफारापासून संरक्षण होईल अशा प्रकारे करण्यात येईल. आदेशाचा किंवा त्याच्या मुदतवाढीचा कालावधी संपल्यानंतर, ताबडतोब असे ध्वनिमुद्रण, असा आदेश काढणाऱ्या सक्षम प्राधिकाऱ्यास, उपलब्ध करून देण्यात येईल व त्याच्या निदेशानुसार ते मोहोरबंद केले जाईल. सक्षम प्राधिकारी आदेश देईल त्या ठिकाणी ध्वनिमुद्रित मजकूर अभिरक्षित ठेवण्यात येईल. सक्षम प्राधिकाऱ्याच्या आदेशावरून असेल त्याखेरीज ते नष्ट करण्यात येणार नाहीत आणि कोणत्याही परिस्थितीत ते दहा वर्षांकरिता ठेवण्यात येतील.

(b) या कलमाखालील करण्यात आलेले अर्ज आणि काढण्यात आलेले आदेश, सक्षम प्राधिकाऱ्याकडून मोहोरबंद करण्यात येतील. सक्षम प्राधिकारी निदेश देईल त्या ठिकाणी अर्ज आणि आदेश अभिरक्षित ठेवण्यात येतील आणि सक्षम प्राधिकाऱ्याच्या आदेशावरून असेल त्या खेरीज, ते नष्ट करण्यात येणार नाहीत आणि कोणत्याही परिस्थितीत दहा वर्षांकरिता ठेवण्यात येतील.

सक्षम प्राधिकारी, प्रस्ताव दाखल झाल्यावर, स्वविवेकाने, न्यायाच्या दृष्टीने सक्षम प्राधिकाऱ्यास हितकारक आहे असे वाटेल अशा व्यक्तीला किंवा तिच्या समुपदेशीला, मध्येच पकडण्यात आलेला संदेशांचा, अर्जाचा किंवा आदेशांचा असा भाग उपलब्ध करून देईल.

(१३) संहितेमध्ये किंवा त्या वेळी अमलात असले, इतर कोणत्याही कायद्यामध्ये काहीही असले तरी या कलमान्वये मध्येच पकडण्यात आलेला तारसंदेश, इलेक्ट्रॉनिक किंवा मौखिक संदेशामार्फत गोळा केलेला पुरावा त्या प्रकरणाच्या न्यायचौकशीच्या वेळी न्यायालयामध्ये आरोपीविरुद्धचा पुरावा म्हणून ग्राह्य धरण्यात येईल :

परंतु या कलमानुसार मध्येच पकडण्यात आलेला कोणताही तारसंदेश, इलेक्ट्रॉनिक किंवा मौखिक संदेशाचा मजकूर किंवा त्यातून प्राप्त केलेला पुरावा प्रत्येक पक्षकारास, न्यायचौकशी, सुनावणी किंवा कार्यवाहीच्या दहा दिवसांपेक्षा कमी नसेल इतक्या मुदतीपूर्वी ज्याअन्वये संदेश मध्येच पकडण्याच्या बाबतीत प्राधिकार किंवा मान्यता दिलेली होती अशा सक्षम प्राधिकाऱ्याच्या आदेशाची आणि त्यासोबतच्या अर्जाची प्रत दिलेली नसेल तर कोणत्याही न्यायालयातील कोणतीही न्यायचौकशी, सुनावणी किंवा अन्य कार्यवाही यात पुरावादाखल स्वीकारण्यात येणार नाही किंवा अन्य प्रकारे उघड करण्यात येणार नाही :

आणखी असे की, न्यायचौकशी करणाऱ्या न्यायाधीशास न्यायचौकशी, सुनावणी किंवा कार्यवाही यांच्यापूर्वी दहा दिवस पक्षकारास वरील माहिती देणे शक्य नव्हते आणि पक्षकारास अशी माहिती मिळण्यास लागलेल्या विलंबामुळे बाधा पोहोचत नाही असे आढळले तर तो या दहा दिवसांच्या कालावधीच्या बाबतीत सूट देऊ शकेल.

स्पष्टीकरण- या कलमाच्या प्रयोजनासाठी, -

(a) "तार संदेश" याचा अर्थ उगम बिंदू आणि जोडणी बिंदू यांच्या दरम्यान, उगम बिंदू आणि ग्रहणबिंदू या दरम्यान (स्विचिंग केंद्रातील अशा जोडणीच्या वापरासह) तार, वीजतार किंवा तत्सम इतर जोडणी यांच्या साह्याने दिल्या जाणाऱ्या संदेशाचे पारेषण (Transmission) करण्यासाठी असलेल्या सुविधांचा वापर करून संपूर्णतः किंवा भागशः करण्यात येणारे कोणतेही श्रुति संदेश स्थानांतरण (Aural transfer) असा आहे आणि अशा संज्ञेत अशा संदेशांच्या कोणत्याही इलेक्ट्रॉनिक साठवणुकीचा समावेश होतो.

- (b) "मौखिक संदेश" याचा अर्थ संदेश मध्येच पकडला जाणार नाही या अपेक्षेला पुष्टी देणाऱ्या परिस्थितीत अशी अपेक्षा दर्शित करणाऱ्या एखाद्या व्यक्तीकडून उच्चारण्यात आलेला कोणताही मौखिक संदेश असा आहे, परंतु अशा संज्ञेत कोणत्याही इलेक्ट्रॉनिक संदेशाचा समावेश होत नाही;
- (c) "इलेक्ट्रॉनिक संदेश" याचा अर्थ ज्याचा देशांतर्गत किंवा विदेशी व्यापारावर परिणाम होतो अशी कोणत्याही प्रकारची चिन्हे, संकेत, लेख, प्रतिमा, ध्वनी, माहिती किंवा गुप्तवार्ता यांचे तार, रेडिओ, इलेक्ट्रॉमॅग्नेटिक, फोटो, इलेक्ट्रॉनिक किंवा फोटो ऑप्टिकल यंत्रणेद्वारे पूर्णतः किंवा भागशः करण्यात येणारे कोणतेही स्थानांतरण असा आहे, परंतु, त्यात पुढील गोष्टींचा समावेश होत नाही,-
- (i) बिनतारी दूरध्वनी हॅन्डसेट आणि आधार युनिट यांच्या दरम्यान पारेषित केला जाणारा कॉर्डलेस दूरध्वनी संदेशाचा रेडिओ भाग;
 - (ii) कोणताही तारसंदेश किंवा मौखिक संदेश;
 - (iii) केवळ ध्वनी पेजिंग उपकरणाद्वारे दिलेला कोणताही संदेश; किंवा
 - (iv) ट्रॅकिंग उपकरणामधून देण्यात आलेला कोणताही संदेश;
- (d) "संदेश मध्येच पकडणे" याचा अर्थ कोणत्याही इलेक्ट्रॉनिक, यांत्रिक किंवा अन्य उपकरणाचा वापर करून तारसंदेश इलेक्ट्रॉनिक किंवा मौखिक संदेशाद्वारे आशयाचे श्रुत किंवा अन्य संपादन असा आहे.

१५. प्राधिकार देणाऱ्या आदेशांचे पुनरीक्षण करण्यासाठी समितीची स्थापना :-

- (१) कलम १४ अन्वये सक्षम प्राधिकाऱ्याने दिलेल्या प्रत्येक आदेशाचे पुनरीक्षण करण्यासाठी एक पुनरीक्षण समिती असेल.
- (२) पुनर्विलोकन समितीमध्ये पुढील पदसिद्ध सदस्य असतील :
 - (i) शासनाचे मुख्य सचिव, अध्यक्ष
 - (ii) गृह विभागातील यथास्थिती, अपर मुख्य सचिव किंवा सदस्य वरिष्ठतम प्रधान सचिव
 - (iii) प्रधान सचिव किंवा सचिव व विधी परामर्शी, सदस्य विधी व न्याय विभाग.

(३) कलम १४ अन्वये सक्षम प्राधिकाऱ्याने दिलेला प्रत्येक आदेश, कलम १४ च्या पोट-कलम (४) अन्वये, संदेश मध्येच पकडण्याच्या बाबतीत प्राधिकार देणारा किंवा अर्जास मान्यता देणारा किंवा आकस्मिक निकडीच्या परिस्थितीत त्या कलमाच्या पोट-कलम (१०) अन्वये करण्यात आलेला संदेश मध्येच पकडण्याची कृती अमान्य करणारा, सक्षम प्राधिकाऱ्याकडून देण्यात आलेला आदेश आवश्यक, सयुक्तिक आणि समर्थनीय होता किंवा कसे हे ठरविण्यासाठी, तो मिळाल्यानंतर दहा दिवसांच्या आत पुनरीक्षण समितीकडून विचारात घेण्यात येईल.

(४) पुनरीक्षण समिती, संपूर्ण अभिलेखाची तपासणी केल्यानंतर आणि आवश्यक वाटेल अशी कोणतीही असल्यास चौकशी केल्यानंतर, लेखी आदेशाद्वारे, सक्षम प्राधिकरणाने काढलेला आदेश मान्य करू शकेल किंवा तो आदेश अमान्य करणारा आदेश देऊ शकेल. पुनरीक्षण समितीने अमान्य करणारा आदेश दिल्यानंतर अगोदरच सुरू झालेले संदेश मध्येच पकडण्याचे काम, कोणतेही असल्यास तात्काळ थांबवण्यात येईल. टेप, वायर, किंवा इतर उपकरणाच्या स्वरूपात मध्येच पकडण्यात आलेला संदेश, कोणताही असल्यास, कोणत्याही प्रकरणात पुरावा म्हणून स्वीकारला जाणार नाही आणि तो नष्ट करण्याचा निदेश देण्यात येईल.

१६. तारसंदेश, इलेक्ट्रॉनिक किंवा मौखिक संदेश मध्येच पकडणे आणि उघड करणे यास मनाई असणे :-

कलम १४ मध्ये अन्यथा विशेष करून तरतूद केलेली असेल त्या व्यतिरिक्त अन्य रीतीने, जो कोणी पोलीस अधिकारी,-

- (a) तारसंदेश, इलेक्ट्रॉनिक किंवा मौखिक संदेश बुद्धिपुरस्सर मध्येच पकडील, किंवा पकडण्याचा प्रयत्न करील किंवा संदेश मध्येच पकडण्यासाठी किंवा पकडण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी कोणत्याही अन्य व्यक्तीचे साहाय्य मिळवील;
- (b) एखादे इलेक्ट्रॉनिक, तांत्रिक किंवा इतर उपकरण, जेव्हा-
 - (i) असे उपकरण तारयंत्रणा, केबलला किंवा तार संदेशामध्ये वापरल्या जाणाऱ्या तत्सम जोडणीला जोडलेले असेल किंवा त्याद्वारे संदेश पारेषित करित असेल; किंवा
 - (ii) असे उपकरण रेडिओद्वारे संदेश पारेषित करित असेल किंवा अशा संदेशाच्या पारेषणामध्ये हस्तक्षेप करित असेल; तेव्हा हेतुपुरस्सरपणे वापरील, वापरण्याचा प्रयत्न करील किंवा वापरण्यासाठी किंवा वापरण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी कोणत्याही अन्य व्यक्तीचे साहाय्य मिळवील.
- (c) कोणताही तारसंदेश, इलेक्ट्रॉनिक किंवा मौखिक संदेश यामधील मजकूर, माहिती ही या पोट-कलमांचा भंग करून, तारसंदेश, इलेक्ट्रॉनिक किंवा मौखिक संदेश मध्येच पकडून प्राप्त केलेली आहे हे माहिती असून किंवा माहीत असण्यास कारण असताना, अन्य कोणत्याही व्यक्तीकडे बुद्धिपुरस्सरपणे उघड करील किंवा उघड करण्याचा प्रयत्न करील;
- (d) कोणताही तारसंदेश, इलेक्ट्रॉनिक किंवा मौखिक संदेश यामधील मजकूर, ती माहिती या पोट-कलमाचा भंग करून, तारसंदेश, इलेक्ट्रॉनिक किंवा मौखिक संदेश मध्येच पकडून प्राप्त केलेली आहे हे माहिती असून किंवा माहीत असण्याचे कारण असताना बुद्धिपुरस्सरपणे वापरील किंवा वापरण्याचा प्रयत्न करील; किंवा
- (e) (i) कलम १४ द्वारे प्राधिकृत केलेल्या मार्गांनी मध्येच पकडलेल्या कोणताही तारसंदेश, इलेक्ट्रॉनिक किंवा मौखिक संदेशातील मजकूर;
- (ii) या अधिनियमान्वये, गुन्हा अन्वेषणाच्या संबंधात असा संदेश मध्येच पकडून माहिती मिळविलेली आहे हे माहिती असून किंवा माहीत असण्यास कारण असताना;
- (iii) गुन्हा अन्वेषणाशी संबंधित माहिती मिळविलेली किंवा मिळालेली असताना; आणि
- (iv) रीतसर प्राधिकार दिलेल्या गुन्हाच्या अन्वेषणामध्ये अनुचितरीत्या अडथळा आणण्याच्या, व्यत्यय आणण्याच्या किंवा हस्तक्षेप करण्याच्या हेतूने कोणत्याही अन्य व्यक्तीकडे बुद्धिपुरस्सरपणे उघड करील किंवा उघड करण्याचा प्रयत्न करील;

- (f) कलम १५ च्या पोट-कलम (४) अन्वये पुनरीक्षण समितीद्वारे संदेश मध्येच पकडण्याची कृती अमान्य करणारा आदेश जारी करण्यात आल्यानंतरही बुद्धिपुरस्सरपणे तारसंदेश, इलेक्ट्रॉनिक किंवा मौखिक संदेश पकडण्याचे चालू ठेवील,

तो अशा उल्लंघनासाठी एक वर्षापर्यंत असू शकेल अशा कारावासाच्या शिक्षेस आणि पन्नास हजार रुपयांपर्यंतच्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस पात्र असेल.

१७. पुराव्याचे विशेष नियम :-

(१) संहितेमध्ये किंवा भारतीय साक्षी पुरावा अधिनियम, १८७२ यात याविरुद्ध काहीही अंतर्भूत असले तरी, या अधिनियमाखालील किंवा अधिनियमांशी संबंधित गुन्हाच्या न्यायचौकशीच्या आणि शिक्षेच्या प्रयोजनासाठी न्यायालयास आरोपीच्या संबंधित पुढील वस्तुस्थिती तिचे पुरावा म्हणून मूल्य असल्याने विचारात घेता येईल :

- (a) आरोपीस संहितेच्या कलम १०७ किंवा ११० अन्वये पूर्वी कोणत्याही प्रसंगी बद्ध केले होते;
- (b) प्रतिबंधक स्थानबद्धतेशी संबंधित असणाऱ्या कोणत्याही कायद्याखाली स्थानबद्ध केले होते;
- (c) विशेष न्यायालयामध्ये, या अधिनियमाखाली कोणत्याही आधीच्या प्रकरणात खटला भरला होता.

(२) एखाद्या संघटित गुन्ह्यात गुंतलेल्या कोणत्याही व्यक्तीकडे किंवा तिच्या वतीने कोणत्याही वेळी कोणत्याही व्यक्तीच्या ताब्यात जंगम किंवा स्थावर मालमत्ता असेल व त्याचे कारण ती समाधानकारक देऊ शकत नाही हे सिद्ध झाले असेल त्या बाबतीत, याविरुद्ध सिद्ध झाले नसेल तर विशेष न्यायालय, अशी मालमत्ता किंवा आर्थिक साधने ही त्याच्या बेकायदेशीर कृत्यांद्वारे तिने संपादन केली आहेत किंवा मिळविली आहेत असे गृहीत धरेल.

(३) आरोपीने कोणत्याही व्यक्तीचे अपहरण केल्याचे शाबित झाले असेल तर, विशेष न्यायालय ते त्याने खंडणीसाठी केल्याचे गृहीत धरील.

१८. पोलीस अधिकाऱ्यासमोर दिलेला विशिष्ट कबुलीजबाब विचारात घेण्यात येईल.

(१) संहितेमध्ये किंवा भारतीय साक्षीपुरावा अधिनियम, १८७२ मध्ये, काहीही असले तरी, परंतु या कलमातील तरतुदींना अधीन राहून, एखाद्या व्यक्तीने पोलीस अधीक्षकापेक्षा कमी दर्जा नसलेल्या पोलीस अधिकाऱ्यासमोर दिलेला आणि अशा पोलीस अधिकाऱ्याने एकतर लेखी किंवा ज्यावरून ध्वनी किंवा प्रतिमा पुनः उद्धृत करता येतात, अशा कॅसेट ध्वनिफिती किंवा ध्वनी आलेख यांसारख्या कोणत्याही यांत्रिक साधनांवर अभिलिखित केलेला कबुलीजबाब, अशा व्यक्तीच्या किंवा सह आरोपीच्या, चिथावणी देणाऱ्या व्यक्तीच्या किंवा कट करणाऱ्या व्यक्तीच्या न्यायचौकशीमध्ये ग्राह्य असेल.

परंतु सह आरोपी, चिथावणी देणारी व्यक्ती किंवा कट करणारी व्यक्ती यांच्यावर त्याच प्रकरणात आरोपीबरोबर दोषारोप केलेला असावा किंवा न्यायचौकशी चाललेली असावी.

(२) कबुलीजबाब मोकळ्या वातावरणात व ज्या भाषेत त्या व्यक्तीची तपासणी करण्यात आली असेल त्याच भाषेत व त्याने सांगितल्याप्रमाणे नोंदवून घेण्यात येईल.

(३) पोट-कलम (१) अन्वये कोणताही कबुलीजबाब नोंदवून घेण्यापूर्वी, पोलीस अधिकारी, कबुलीजबाब देणाऱ्या व्यक्तीकडे, तिने असा कबुलीजबाब देणे हे तिच्यावर बंधनकारक नाही आणि जर तिने तसे केले तर, तिच्याविरुद्ध पुरावा म्हणून तो वापरला जाऊ शकेल हे स्पष्ट करील आणि असा पोलीस अधिकारी, असा कबुलीजबाब देणाऱ्या व्यक्तीकडे विचारणा केल्यावर तसा कबुलीजबाब स्वेच्छेने दिला जात आहे याबद्दल त्याची खात्री झाल्याखेरीज असा कोणताही कबुलीजबाब नोंदवून घेणार नाही. संबंधित पोलीस अधिकारी, अशा स्वेच्छा कबुलीजबाबाची नोंद घेतल्यानंतर, त्यावर दिनांक व वेळ नमूद करून, अशा कबुलीजबाबाच्या स्वेच्छा स्वरूपाविषयी त्याची व्यक्तिगत खात्री झाल्याबद्दल कबुलीजबाबाच्या खाली लेखी प्रमाणित करील.

(४) पोट-कलम (१) अन्वये नोंदविलेला प्रत्येक कबुलीजबाब, असा कबुलीजबाब ज्या क्षेत्रामध्ये नोंदविण्यात आला असेल त्या क्षेत्रावर अधिकारिता असणारा मुख्य महानगर दंडाधिकारी किंवा मुख्य न्यायदंडाधिकारी यांच्याकडे तात्काळ पाठवण्यात येईल आणि असा दंडाधिकारी, अशा प्रकारे प्राप्त झालेला, अभिलिखित कबुलीजबाब विशेष न्यायालयाकडे पाठवील व ते न्यायालय अशा अपराधाची दखल घेईल.

(५) जिच्याकडून पोट-कलम (१) अन्वये कबुलीजबाब नोंदवून घेतला असेल त्या व्यक्तीला देखील पोट-कलम (४) अन्वये ज्याच्याकडे असा कबुलीजबाब पाठविणे आवश्यक असेल असा मुख्य महानगर दंडाधिकारी किंवा मुख्य दंडाधिकारी यांच्यासमोर गैरवाजवी विलंबाशिवाय, कबुलीजबाबाच्या मूळ लेखी किंवा यांत्रिक साधनांवर नोंदवून घेतलेल्या निवेदनासह हजर करण्यात येईल.

(६) मुख्य महानगर दंडाधिकारी किंवा मुख्य न्यायदंडाधिकारी अशा प्रकारे हजर करण्यात आलेल्या व आरोपीने केलेले असे कोणतेही निवेदन काटेकोरपणे नोंदवून घेईल व त्यांची स्वाक्षरी घेईल आणि छळ झाल्याची कोणतीही तक्रार असल्यास, अशा व्यक्तीला, सहायक जिल्हा शल्यचिकित्सकाच्या दर्जापेक्षा कमी नसेल अशा वैद्यकीय अधिकाऱ्यापुढे वैद्यकीय तपासणीकरिता हजर करण्याचे आदेश देण्यात येतील.

१९. साक्षीदारांना संरक्षण :-

(१) संहितेमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी विशेष न्यायालयाची तशी इच्छा असल्यास या अधिनियमान्वये होणारी कार्यवाही गुप्तरीत्या केली जाईल.

(२) विशेष न्यायालय, त्याच्यासमोर चालणाऱ्या कोणत्याही कार्यवाहीतील साक्षीदाराने किंवा अशा साक्षीदाराच्या बाबतीत सरकारी अभियोक्त्याने केलेल्या अर्जावर किंवा त्याच्या स्वतःच्या मताने, कोणत्याही साक्षीदाराची ओळख आणि पत्ता गुप्त ठेवण्याकरिता त्यास योग्य वाटेल अशी उपाययोजना करील.

(३) विशेषतः आणि पोट-कलम (२) मधील तरतुदींच्या सर्वसाधारणतेला बाधा येऊ न देता, विशेष न्यायालय त्या पोट-कलमाखाली ज्या उपाययोजना करील त्यांमध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश असेल :

- (a) विशेष न्यायालय ठरवील अशा ठिकाणी कार्यवाही चालविणे;
- (b) लोकांना पाहण्यास खुल्या असणाऱ्या प्रकरणांमध्ये त्याने दिलेल्या आदेशात किंवा न्याय-निर्णयात किंवा कोणत्याही अभिलेखामध्ये साक्षीदाराच्या नावाचा आणि पत्त्याचा उल्लेख टाळणे;
- (c) साक्षीदारांची ओळख आणि पत्ते उघड केले जात नाहीत याची खात्री करण्याकरिता कोणतेही निदेश काढणे.
- (d) अशा एखाद्या न्यायालयासमोर प्रलंबित असलेली सर्व किंवा त्यापैकी कोणतीही कार्यवाही, लोकहितार्थ, कोणत्याही प्रकारे प्रसिद्ध करू नये असे आदेश काढणे.

(४) पोट-कलम (३) अन्वये काढण्यात आलेल्या कोणत्याही निदेशाचे उल्लंघन करणारी कोणतीही व्यक्ती, एका वर्षापर्यंत असू शकेल एवढ्या मुदतीच्या कारावासाच्या आणि एक हजार रुपयांपर्यंत असू शकेल एवढ्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस पात्र होईल.

२०. मालमत्तेचे समपहरण करणे व जप्त करणे :-

(१) या अधिनियमान्वये शिक्षापात्र असलेल्या कोणत्याही अपराधाबद्दल एखाद्या व्यक्तीवरील गुन्हा सिद्ध झाला असेल, तर विशेष न्यायालयास, कोणतीही शिक्षा देण्याबरोबरच, आरोपीच्या मालकीची असलेली आणि आदेशामध्ये विनिर्दिष्ट असलेली कोणतीही जंगम किंवा स्थावर किंवा या दोन्ही मालमत्ता राज्य शासनाकडे समपहृत होतील व ती सर्व भारांपासून मुक्त असेल असे लेखी आदेशाद्वारे जाहीर करता येईल.

(२) कोणत्याही व्यक्तीवर या अधिनियमाखालील कोणत्याही अपराधाचा आरोप असेल त्याबाबतीत, त्याची न्यायचौकशी करणाऱ्या विशेष न्यायालयास, अशा न्यायचौकशीच्या कालावधीत आरोपीच्या मालकीची सर्व किंवा कोणत्याही, स्थावर किंवा जंगम किंवा दोन्ही मालमत्ता जप्त करण्यात यावी असा आदेश देता येईल आणि न्यायचौकशीच्या शेवटी ती व्यक्ती दोषी असल्याचे सिद्ध झाल्यास अशा प्रकारे जप्त करण्यात आलेल्या मालमत्तेचे राज्य शासनाकडे समपहरण होईल. तसेच ती मालमत्ता सर्व भारांपासून मुक्त असेल.

(३) (a) कलम १४ च्या पोट-कलम (१) मध्ये निर्देश केलेल्या पर्यवेक्षी अधिकाऱ्याच्या मान्यतेने अन्वेषण करणाऱ्या पोलीस अधिकाऱ्याने तयार केलेल्या लेखी अहवालाच्या आधारावर या अधिनियमाखाली शिक्षायोग्य असणारा अपराध केलेली

कोणतीही व्यक्ती फरारी झाली आहे किंवा तपाला तपास लागू नये म्हणून ती स्वतःला लपवून ठेवत आहे, असे कोणत्याही विशेष न्यायालयास वाटण्यासाठी कोणतेही कारण असल्यास, संहितेच्या कलम ८२ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, असे न्यायालय लेखी उद्घोषणा प्रसिद्ध करून त्याला उद्घोषणेद्वारे विनिर्दिष्ट केलेल्या ठिकाणी आणि अशी उद्घोषणा प्रसिद्ध झाल्यापासून पंधरा दिवसांपेक्षा कमी नसलेल्या परंतु तीस दिवसांपेक्षा अधिक नसलेल्या, विनिर्दिष्ट केलेल्या काळात हजर राहण्यास फर्मावील.

परंतु, जर अन्वेषण करणाऱ्या संबंधित पोलीस अधिकाऱ्याला फरारी झालेल्या किंवा लपून बसलेल्या आरोपीला, अशा व्यक्तीविरुद्ध अपराधाची नोंद झालेल्या दिनांकापासून तीन महिन्यांच्या आत अटक करण्यात अपयश आले तर तो अधिकारी उक्त कालावधी समाप्त झाल्यावर उद्घोषणा काढण्याकरिता विशेष न्यायालयाला कळवील.

- (b) खंड (a) खाली उद्घोषणा काढणारे विशेष न्यायालय, कोणत्याही वेळी, उद्घोषित केलेल्या व्यक्तीच्या मालकीची असणाऱ्या, कोणत्याही जंगम किंवा स्थावर किंवा दोन्ही मालमत्तेवर जप्ती आणण्याचे आदेश देईल, आणि संहितेच्या कलमे ८३ ते ८५ यातील तरतुदी, ती जप्ती त्या संहितेखाली केली असल्याप्रमाणे अशा जप्तीला लागू होतील.
- (1) जिची मालमत्ता संहितेच्या कलम ८५ च्या पोट-कलम (२) खाली राज्य शासनाच्या ताब्यात असेल अशी कोणतीही व्यक्ती, जप्ती आणल्याच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांच्या आत, स्वेच्छेने हजर झाली किंवा पकडण्यात आली आणि ज्याच्या आदेशाने मालमत्ता जप्त केली होती त्या विशेष न्यायालयासमोर किंवा ज्या न्यायालयाला असे न्यायालय दुय्यम असेल त्याच्यासमोर आणण्यात आली आणि तिने जर, पकडले जाण्याचे टाळण्याच्या उद्देशाने ती फरारी झाली नव्हती, किंवा लपून राहिली नव्हती, आणि उद्घोषणेच्या नोटीशीत विनिर्दिष्ट केलेल्या वेळेत हजर राहणे शक्य होण्यासाठी तिला ती नोटीस मिळालेली नव्हती, असे न्यायालयाची खात्री होईल अशा रीतीने सिद्ध केले तर, अशी मालमत्ता किंवा, ती जर विकण्यात आली असेल, तर तिचे निव्वळ उत्पन्न आणि उर्वरित मालमत्ता, त्यातून जप्तीच्या परिणामी झालेला खर्च भागविल्यानंतर तिच्या स्वाधीन करण्यात येईल.

२१. संहितेच्या विशिष्ट तरतुदी सुधारित स्वरूपात लागू करणे :-

(१) संहितेमध्ये किंवा कोणत्याही अन्य कायद्यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, या अधिनियमान्वये शिक्षापात्र असलेला प्रत्येक अपराध संहितेच्या कलम २, खंड (a) च्या अर्थातर्गत दखलपात्र अपराध असल्याचे मानण्यात येईल, आणि त्या खंडामध्ये व्याख्या केल्याप्रमाणे 'दखलपात्र प्रकरण' याचा अन्वयार्थ लावण्यात येईल.

(२) संहितेचे कलम १६७ हे या अधिनियमान्वये शिक्षापात्र असलेल्या अपराधाचा अंतर्भाव असलेल्या प्रकरणाच्या संबंधात पुढील फेरबदलांच्या अधीन राहून लागू होईल, पोट-कलम (२) मध्ये-

- (a) ज्या ठिकाणी "पंधरा दिवसांएवढ्या" आणि "साठ दिवसांच्या" असा निर्देश करण्यात आलेला असेल त्या ठिकाणी त्याचा अन्वयार्थ अनुक्रमे "तीस दिवसांएवढ्या" आणि "नव्वद दिवसांच्या" असा लावण्यात येईल;
- (b) विद्यमान परंतुकानंतर पुढील परंतुक समाविष्ट करण्यात येईल :

"परंतु आणखी असे की, नव्वद दिवसांच्या उक्त कालावधीच्या आत अन्वेषणाचे काम पूर्ण करणे शक्य नसेल तर विशेष न्यायालय अन्वेषणाची प्रगती आणि आरोपीला नव्वद दिवसांच्या उक्त कालावधीपेक्षा अधिक काळ स्थानबद्ध करण्यासंबंधीची विशिष्ट कारणे दर्शविणारा सरकारी अभियोक्त्याचा अहवाल आल्यावर उक्त कालावधी एकशे ऐंशी दिवसांपर्यंत वाढवील."

(३) संहितेच्या कलम ४३८ मधील कोणतीही गोष्ट, या अधिनियमाखाली शिक्षापात्र असलेला अपराध केल्याच्या आरोपावरून कोणत्याही व्यक्तीला झालेल्या अटकेचा समावेश असणाऱ्या कोणत्याही प्रकरणाच्या बाबतीत लागू होणार नाही.

(४) संहितेमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, या अधिनियमान्वये शिक्षापात्र असलेल्या कोणत्याही अपराधाचा आरोप असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीला, ती अभिरक्षेत असेल तर,

- (a) अशा मुक्ततेच्या अर्जाला विरोध करण्याची सरकारी अभियोक्त्याला संधी दिल्याखेरीज आणि;
- (b) सरकारी अभियोक्त्याने अर्जास विरोध कोणताही केला असेल त्या बाबतीत तो अशा अपराधाबद्दल दोषी नाही हे मानण्यास पुरेशी कारणे आहेत आणि जामिनावर मुक्त असताना तो अपराध करण्याची शक्यता नाही, अशी न्यायालयाची खात्री पटल्याखेरीज, जामिनावर किंवा त्याच्या स्वतःच्या बंधपत्रावर मुक्त करण्यात येणार नाही.

(५) संहितेमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, प्रस्तुत अपराध घडल्याच्या दिनांकास, आरोपी या अधिनियमाखालील किंवा इतर कोणत्याही अधिनियमाखालील अपराधाच्या बाबतीत जामिनावर मुक्त होता असे न्यायालयास दिसून आले तर, आरोपीस जामीन देण्यात येणार नाही.

(६) पोट-कलम (४) मध्ये जामीन देण्यासाठी विनिर्दिष्ट केलेले निर्बंध हे संहितेन्वये किंवा जामीन देण्यासाठी त्या-त्या वेळी अमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यान्वये दिलेल्या निर्बंधाच्या शिवाय आणखी असलेले निर्बंध आहेत.

(७) एखाद्या व्यक्तीला, अभ्यारोपपूर्व किंवा न्यायचौकशीपूर्व चौकशीसाठी न्यायालयीन अभिरक्षेतून पोलीस अभिरक्षेत घेण्याची मागणी करणारा पोलीस अधिकारी, लेखी निवेदन दाखल करील व त्यास असा ताबा मिळण्याबाबतची तसेच, पोलीस अभिरक्षा मिळविण्यासाठी विलंब झाला असल्यास, त्याबाबतची कारणे विशद करील.

२२. कलम ३ खालील अपराधाच्या विषयातील गृहीतक :-

(१) कलम ३ खालील शिक्षापात्र असलेल्या संघटित गुन्हेगारी अपराधाच्या खटल्यामध्ये,-

- (a) आरोपीकडून बेकायदेशीर शस्त्र आणि दस्तऐवज किंवा कागदपत्रांसह इतर साहित्य प्राप्त झाले आणि असा अपराध करताना, अशा बेकायदेशीर शस्त्रांचा आणि साहित्य व दस्तऐवज किंवा कागदपत्रांसह इतर साहित्याचा, वापर करण्यात आला असे मानण्यास सयुक्तिक कारण आहे, असे सिद्ध झाले तर; किंवा
- (b) तज्ज्ञाच्या पुराव्याद्वारे, आरोपीच्या बोटांचे ठसे अपराधाच्या जागेवर किंवा असा अपराध करण्याच्या संबंधात वापरण्यात आलेल्या बेकायदेशीर शस्त्रांवर किंवा इतर साहित्य आणि दस्तऐवज अथवा कागदपत्रे व वाहने यांसह कशावरही आढळून आल्याचे सिद्ध झाले तर,

विशेष न्यायालय, याविरुद्ध काही सिद्ध होईपर्यंत, त्या आरोपीनेच असा अपराध केल्याचे गृहीत धरील.

(२) कलम ३ च्या पोट-कलम (२) खाली शिक्षापात्र असलेल्या संघटित गुन्हेगारीच्या अपराधाच्या खटल्यामध्ये आरोपी, संघटित गुन्हेगारीच्या अपराधाचा आरोप असलेल्या व्यक्तीस किंवा तसा वाजवी संशय असणाऱ्या व्यक्तीस वित्तीय साहाय्य देतो असे सिद्ध झाले तर, याविरुद्ध काही सिद्ध होईपर्यंत, विशेष न्यायालय, उक्त पोट-कलम (२) खालील अपराध अशा व्यक्तीने केल्याचे गृहीत धरील.

२३. अपराधाची दखल घेणे आणि अन्वेषण करणे :-

(१) संहितेमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी-

- (a) या अधिनियमाखाली कोणताही संघटित गुन्हेगारीचा अपराध केल्याबाबतची कोणत्याही माहितीची नोंद पोलीस

उप महानिरीक्षक यांच्या दर्जापेक्षा कमी दर्जा नसलेल्या पोलीस अधिकाऱ्याच्या पूर्वमान्यतेशिवाय कोणताही पोलीस अधिकारी करणार नाही;

- (b) या अधिनियमाच्या तरतुदीखालील कोणत्याही अपराधाचे अन्वेषण, पोलीस उप-अधीक्षकाच्या दर्जापेक्षा कमी दर्जा असलेल्या पोलीस अधिकाऱ्यांकडून केले जाणार नाही.

(२) विशेष न्यायालय, या अधिनियमाखालील कोणत्याही अपराधाची, पोलीस अपर महासंचालक यांच्या दर्जापेक्षा कमी दर्जा असलेल्या अधिकाऱ्याच्या पूर्वमान्यतेशिवाय दखल घेणार नाही.

२४. कर्तव्य पार पाडण्यात कसूर करणाऱ्या लोकसेवकांना शिक्षा :-

कलम २ च्या खंड (e) मध्ये व्याख्या केल्याप्रमाणे संघटित गुन्हा करण्याच्या कामी लोकसेवक असणाऱ्या कोणाही, कोणत्याही स्वरूपाची कोणतीही मदत किंवा साहाय्य केले मग ते संघटित गुन्हेगारी संघटनेच्या सदस्याने कोणताही अपराध करण्यापूर्वी असो, किंवा केल्यानंतर असो- किंवा या अधिनियमान्वये कायदेशीर उपाययोजना केली नाही किंवा या संदर्भात कोणत्याही न्यायालयाने किंवा वरिष्ठ पोलीस अधिकाऱ्याने दिलेल्या निर्देशांचे पालन करण्याचे हेतुतः टाळले तर त्यास तीन वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या कालावधीच्या दोन्हीपैकी कोणत्याही प्रकारच्या कारावासाची आणि तसेच दंडाची शिक्षा होईल.

२५. अधिभावी परिणाम :-

या अधिनियमाच्या तरतुदी, किंवा त्याखाली केलेला कोणताही नियम किंवा अशा कोणत्याही नियमान्वये दिलेला कोणताही आदेश, त्या-त्या वेळी अमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यात किंवा कायद्याचा प्रभाव असलेल्या कोणत्याही लेखात तद्विरुद्ध काहीही असले तरी परिणामक होईल.

२६. सद्भावनेने केलेल्या कृतींना संरक्षण :-

हा अधिनियम, किंवा त्याखाली केलेला कोणताही नियम किंवा अशा कोणत्याही नियमान्वये दिलेला कोणताही आदेश याला अनुलक्षून सद्भावपूर्वक केलेल्या किंवा करण्याचे अभिप्रेत असलेल्या अशा कोणत्याही कृतीबद्दल राज्य शासनाविरुद्ध किंवा राज्य शासनाच्या कोणत्याही अधिकाऱ्याविरुद्ध किंवा प्राधिकाऱ्याविरुद्ध कोणताही दावा, खटला किंवा अन्य कायदेशीर कारवाई दाखल करता येणार नाही.

२७. मध्येच पकडण्यात आलेल्या संदेशाचा वार्षिक अहवाल :-

(१) राज्य शासन-

- संदेश मध्येच पकडण्याचा प्राधिकार मिळण्यासाठी पोलीस विभागाकडून सक्षम प्राधिकाऱ्यास प्राप्त झालेल्या, ज्यांच्या बाबतीत कार्यवाहीस प्रारंभ झाला आहे अशा अर्जांची संख्या;
- मान्य करण्यात किंवा नाकारण्यात आले आहेत अशा अर्जांची संख्या;
- आणीबाणीच्या परिस्थितीमध्ये मध्येच पकडण्यात आलेल्या संदेशाची संख्या आणि अशा बाबीमध्ये कार्योत्तर प्राधिकार दिलेल्या किंवा मान्यता दिलेल्या किंवा नाकारलेल्या संदेशांची संख्या;
- अशा मध्येच पकडण्यात आलेल्या संदेशांच्या आधारे प्रारंभ झालेल्या कार्यवाहीची संख्या आणि अशा मध्येच पकडण्यात आलेल्या संदेशांच्या परिणामी झालेल्या दोषसिद्धींची संख्या;

यांचा संपूर्ण तपशील देणारा वार्षिक अहवाल व त्यासोबत मध्येच पकडण्यात आलेल्या संदेशाची उपयुक्तता व महत्त्व यांचे सर्वसाधारण मूल्यनिर्धारण करणारे स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापन तयार करण्याची व्यवस्था करील.

(२) असा वार्षिक अहवाल, प्रत्येक कॅलेंडर वर्षाच्या समाप्तीपासून तीन महिन्यांच्या आत राज्य विधान मंडळाच्या प्रत्येक सभागृहासमोर राज्य शासनाकडून मांडण्यात येईल :

परंतु, वार्षिक अहवालामध्ये अंतर्भूत असलेल्या कोणत्याही बाबी, राज्याच्या सुरक्षेस किंवा कोणत्याही संघटित गुन्हेगारीच्या प्रतिबंधास किंवा अन्वेषणास बाधक ठरत आहेत, असे राज्य शासनाचे मत झाल्यास राज्य शासन, अशा बाबी अशा वार्षिक अहवालामध्ये अंतर्भूत करण्यातून वगळू शकेल.

२८. उच्च न्यायालयाचा नियम करण्याचा अधिकार :-

उच्च न्यायालयास, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे, या अधिनियमाच्या विशेष न्यायालयाशी संबंधित तरतुदी पार पाडण्यासाठी त्यास, आवश्यक वाटतील असे नियम करता येतील.

२९. राज्य शासनाचा नियम करण्याचा अधिकार :-

(१) कलम २८ अन्वये नियम करण्याचा उच्च न्यायालयाच्या अधिकारास बाधा न आणता, राज्य शासनास, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे या अधिनियमाची प्रयोजने पार पाडण्यासाठी नियम करता येतील.

(२) या अधिनियमान्वये करण्यात आलेला प्रत्येक नियम, तो करण्यात आल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर, राज्य विधीमंडळाचे अधिवेशन चालू असताना, एकाच अधिवेशनात किंवा लागोपाठच्या दोन किंवा त्याहून अधिक अधिवेशनांत एकूण तीस दिवसांची होईल इतक्या मुदतीकरिता, राज्य विधानमंडळाच्या प्रत्येक सभागृहापुढे ठेवण्यात येईल आणि ते अधिवेशन किंवा त्या अधिवेशनाच्या लगतनंतरचे अधिवेशन किंवा पूर्वोक्तानुसार, त्यानंतरची अधिवेशने समाप्त होण्यापूर्वी, त्या नियमात कोणताही फेरबदल करण्यास दोन्ही सभागृहे कबूल होतील किंवा नियम करण्यात येऊ नये याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य होईल तर व असा निर्णय ते राजपत्रात अधिसूचित करतील तर, त्यानंतर तो नियम अशा फेरबदल केलेल्या स्वरूपात अमलात येईल किंवा यथास्थिती, मुळीच अमलात येणार नाही; तथापि, असा कोणताही फेरबदल किंवा विलोपन यामुळे त्या नियमान्वये पूर्वी करण्यात आलेल्या कोणत्याही गोष्टींच्या वैधतेस बाधा येणार नाही.

३०. सन १९९९ चा महाराष्ट्र अध्यादेश क्रमांक ३ याचे निरसन व व्यावृत्ती :-

(१) महाराष्ट्र संघटित गुन्हेगारी नियंत्रण अध्यादेश १९९९ हा याद्वारे निरसित करण्यात येत आहे.

(२) असे निरसन झाले असले तरीही, उक्त अध्यादेशान्वये करण्यात आलेली कोणतीही कृती किंवा कार्यवाही ही, या अधिनियमाच्या तत्सम तरतुदीन्वये, यथास्थिती, करण्यात आलेली कृती किंवा कार्यवाही असल्याचे मानण्यात येईल.

३७. महाराष्ट्र झोपडपट्टीदादा, हातभट्टीवाले, औषधिद्रव्यविषयक गुन्हेगार, धोकादायक व्यक्ती दृकश्राव्य कलाकृतींचे विनापरवाना प्रदर्शन करणाऱ्या व्यक्ती (व्हिडीओ पायरेट्स), वाळू तस्कर आणि अत्यावश्यक वस्तूंचा काळा बाजार करणाऱ्या व्यक्ती यांच्या विघातक कृत्यांना आळा घालण्याबाबत अधिनियम, १९८१

झोपडपट्टीदादा, हातभट्टीवाले, औषधिद्रव्यविषयक गुन्हेगार व धोकादायक व्यक्ती यांच्या सार्वजनिक सुव्यवस्थेस बाधक ठरतील अशा विघातक कृत्यांना आळा घालण्यासाठी त्या व्यक्तीच्या प्रतिबंधक स्थानबद्धतेविषयी तरतूद करण्याकरिता अधिनियम

ज्याअर्थी, झोपडपट्टीदादा, औषधिद्रव्यविषयक गुन्हेगार म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या काही व्यक्तीच्या विघातक कृत्यांमुळे सार्वजनिक व सुव्यवस्थेला वेळोवेळी बाधा पोचत होती ;

आणि ज्याअर्थी, राज्य विधानमंडळाचे दोन्ही सभागृहांचे अधिवेशन चालू नव्हते ;

आणि ज्याअर्थी, महाराष्ट्र राज्यात विशेषकरून राज्याच्या नागरी क्षेत्रात, झोपडपट्टी, हातभट्टीवाले, औषधिद्रव्यविषयक गुन्हेगार यांसारख्या व्यक्ती कायद्याचा भंग करून ज्या प्रचंड प्रमाणावर आणि ज्या पद्धतीने समाजविघातक चोरट्या कारवाया करीत होत्या आणि त्या व्यक्तीची उत्पन्नाची साधने व त्यांचा प्रभाव या गोष्टींचा विचार करता, या तीन प्रकारच्या वर्गातील व्यक्तींच्या प्रतिबंधक स्थानबद्धतेची आणि तत्संबंधीच्या अन्य बाबींची तरतूद करण्यासाठी या राज्यात विशेष कायदा असावा म्हणून महाराष्ट्राच्या राज्यपालांनी तातडीने कार्यवाही करणे ज्यामुळे आवश्यक आहे. अशी परिस्थिती अस्तित्वात असल्याबद्दल त्यांनी खात्री झाली होती ; आणि म्हणून त्यांनी दिनांक ११ जून १९८१ रोजी महाराष्ट्र झोपडपट्टी, हातभट्टीवाले, औषधिद्रव्यविषयक गुन्हेगार यांच्या विघातक कृत्यांना आळा घालण्याबाबत अध्यादेश, १९८१ (१९८१ चा महा. अध्या. ३) प्रख्यापित केला.

आणि ज्याअर्थी, उक्त अध्यादेशाचे राज्य विधानमंडळाच्या अधिनियमात रूपांतर करणे इष्ट आहे ; त्याअर्थी, भारतीय गणराज्याच्या बतिसाव्या वर्षी, याद्वारे पुढील अधिनियम करण्यात येत आहे ; -

१. संक्षिप्त नाव, व्याप्ती व प्रारंभ.- (१) या अधिनियमास महाराष्ट्र झोपडपट्टीदादा, हातभट्टीवाले, औषधिद्रव्यविषयक गुन्हेगार, धोकादायक व्यक्ती व दृकश्राव्य कलाकृतींचे विनापरवाना प्रदर्शन करणाऱ्या व्यक्ती (व्हिडीओ पायरेट्स), वाळू तस्कर आणि अत्यावश्यक वस्तूंचा काळा बाजार करणाऱ्या व्यक्ती यांच्या विघातक कृत्यांना आळा घालण्याबाबत अधिनियम, १९८१ असे म्हणावे.

२) तो संपूर्ण महाराष्ट्र राज्यास लागू आहे.

३) तो, ११ जून १९८१ रोजी अमलात आला असल्याचे समजण्यात येईल.

२. व्याख्या - या अधिनियमात संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेक्षित नसेल तर -

(अ) 'सार्वजनिक सुव्यवस्थेस बाधक ठरेल अशा प्रकारचे कोणतेही कृत्य' म्हणजे -

(एक) झोपडपट्टीदादाच्या बाबतीत, ज्यामुळे सार्वजनिक सुव्यवस्थेस बाधा पोचेल अथवा बाधा पोचण्याचा संभव असेल, झोपडपट्टीदादा म्हणून तो करीत असेल किंवा करण्याची तयारी करीत असेल, अशा कृत्यांपैकी कोणतेही कृत्य.

- (दोन) हातभट्टीवाल्याच्या बाबतीत, ज्यामुळे सार्वजनिक सुव्यवस्थेस बाधा पोचेल अथवा बाधा पोचण्याचा संभव असेल असे हातभट्टीवाला म्हणून, तो करीत असेल किंवा करण्याची तयारी करीत असेल अशा कृत्यांपैकी कोणतेही कृत्य;
- (तीन) औषधि द्रव्यविषयक, गुन्हेगाराच्या बाबतीत, ज्यामुळे सार्वजनिक सुव्यवस्थेस बाधा पोचेल अथवा बाधा पोचण्याचा संभव असेल असे, औषधिद्रव्यविषयक गुन्हेगार म्हणून, तो करित असेल किंवा करण्याची तयारी करीत असेल अशा कृत्यांपैकी कोणतेही कृत्य;
- (चार) धोकादायक व्यक्तीच्या बाबतीत, ज्यामुळे सार्वजनिक सुव्यवस्थेस बाधा पोचेल अथवा बाधा पोचण्याचा संभव असेल असे धोकादायक व्यक्ती म्हणून, ती करीत असेल किंवा करण्याची तयारी करीत असेल अशा कृत्यांपैकी कोणतेही कृत्य. *(१९९६ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्र. २९ याद्वारे हा नवीन खंड समविष्ट करण्यात आला. महाराष्ट्रशासन राजपत्र, भाग चार, असाधारण दिनांक ११ डिसेंबर १९९६)
- (चार-अ) वाळू तस्करांच्या बाबतीत, ज्यामुळे सार्वजनिक सुव्यवस्थेस बाधा पोहोचेल अथवा बाधा पोहोचण्याचा संभव असेल असे, वाळू तस्कर म्हणून तो करीत असेल किंवा करण्याची तयारी करीत असेल, अशा कृत्यांपैकी कोणतेही कृत्य.
- (चार-ब) अत्यावश्यक वस्तूंचा काळा बाजार करणाऱ्या व्यक्तींच्या बाबतीत, ज्यामुळे सार्वजनिक सुव्यवस्थेस बाधा पोहोचेल अथवा बाधा पोहोचण्याचा संभव असेल असे, अत्यावश्यक वस्तूंचा काळा बाजार करणारी व्यक्ती म्हणून ती करीत असेल किंवा करण्याची तयारी करीत असेल, अशा कृत्यांपैकी कोणतेही कृत्य,
- (पाच) व्हिडिओ चाच्यांच्या (पायरेट) बाबतीत, ज्यामुळे सार्वजनिक सुव्यवस्थेस बाधा पोहोचेल अथवा बाधा पोहोचण्याचा संभव असेल असे, व्हिडिओ चाचा म्हणून ती करीत असेल किंवा करण्याची तयारी करीत असेल अशा कृत्यांपैकी कोणतेही कृत्य.

स्पष्टीकरण - या खंड (अ) च्या प्रयोजनार्थ, जर या खंडात निर्देश केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीच्या कृत्यामुळे इतर गोष्टींबरोबरच, प्रत्यक्षपणे वा अप्रत्यक्षपणे सर्वसाधारण जनतेची किंवा त्यातील काही घटकांची कोणतीही हानी होत असेल किंवा ती होण्याचा संभव असेल किंवा जनतेत धोका निर्माण होत असेल किंवा असा धोका होण्याचा संभव असेल किंवा जनतेत असुरक्षिततेची भावना निर्माण होत असेल किंवा अशी भावना निर्माण होण्याचा संभव असेल किंवा जीविताला वा आरोग्याला गंभीर किंवा विस्तृत प्रमाणावर धोका निर्माण होत असेल किंवा जीविताला वा आरोग्याला गंभीर किंवा विस्तृत प्रमाणावर धोका निर्माण होत असेल किंवा असा धोका निर्माण होण्याचा संभव असेल, तर सार्वजनिक सुरक्षिततेला बाधा पोचली आहे अथवा बाधा पोचवण्याचा संभव आहे असे समजण्यात येईल किंवा संगीत चित्रफित उत्पादनाच्या पायरेटेड(चाचेगिरी केलेल्या) प्रतीचे उत्पादन करून आणि त्यांचे वितरण करून त्याद्वारे प्रशासनाच्या आत्मविश्वासाची हानी करून समाजजीवनात अशांतता निर्माण करील किंवा अत्यावश्यक वस्तूंचा काळा बाजार करून सार्वजनिक सुरक्षितता व शांततेत अडथळा किंवा दैनंदिन जनजीवनात अस्वस्थता निर्माण करीत असेल व त्यामुळे अशा वस्तूंचा पुरवठा करतांना कृत्रिम टंचाई निर्माण केली जात असेल आणि अत्यावश्यक वस्तूंच्या किंमतीत वाढ होऊन अंतिमतः महागाई वाढत असेल.

- (ब) 'धोकादायक व्यक्ती' म्हणजे भारतीय दंड संहितेच्या प्रकरण १६ किंवा प्रकरण १७ खाली शिक्षापात्र असलेल्या अपराधांपैकी कोणताही अपराध, किंवा शस्त्र अधिनियम, १९५९ याच्या प्रकरण ५ खाली शिक्षापात्र असलेल्या अपराधांपैकी कोणताही अपराध स्वतःच किंवा टोळीचा सदस्य अथवा प्रमुख म्हणून सराईतपणे करत असेल, किंवा करण्याचे प्रयत्न करत असेल अथवा करण्यासाठी अपप्रेरणा देत असेल अशी व्यक्ती असा आहे;

(क) 'स्थानबद्धता आदेश' म्हणजे कलम ३ अनव्ये काढलेला आदेश;

(ड) 'स्थानबद्ध' म्हणजे, स्थानबद्धता आदेशान्वये स्थानबद्ध केलेली कोणतीही व्यक्ती;

(ई) 'औषधीद्रव्यविषयक गुन्हेगार' म्हणजे जी व्यक्ती, औषधी द्रव्य व सौंदर्यप्रसाधने अधिनियम, १९४० (१९४० चा १३) किंवा घातक औषधी द्रव्ये अधिनियम, १९३० (१९३०चा २) यांच्या कोणत्याही तरतुदींचे अथवा दोहोंपैकी कोणत्याही अधिनियमाखाली केलेल्या नियमांचे व आदेशांचे उल्लंघन करून किंवा त्यावेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही अन्य कायद्याचे उल्लंघन करून, कोणतेही औषधीद्रव्य निर्माण करीत असेल, त्याचा साठा करीत असेल, ते आयात करीत असेल, त्याची निर्यात करीत असेल, त्याची विक्री किंवा वाटप करीत असेल अथवा एखाद्या वनस्पतीची लागवड करीत असेल, किंवा अन्य कोणतीही गोष्ट अन्य व्यक्तीकडून वा व्यक्तीमार्फत करून घेण्यासाठी किंवा त्याच्या पुष्ट्यर्थ पैसे खर्च करीत असेल किंवा ते पैसे पुरवीत असेल, किंवा जी व्यक्ती अशी कोणतीही गोष्ट करण्यात अन्य कोणत्याही मार्गाने अपप्रेरणा देत असेल, ती व्यक्ती असा आहे;

तसेच घातक औषधीद्रव्य अधिनियम, १९३० यात 'घातक औषधीद्रव्य' या शब्दाच्या केलेल्या व्याख्येनुसार त्यामध्ये कोकोपत्ती, भांग व अफू आणि सर्व बनीव औषधीद्रव्ये यांचा समावेश होतो.

(ई-१) 'अत्यावश्यक वस्तूंचा काळा बाजार करणारी व्यक्ती' याचा अर्थ, जी व्यक्ती समाजासाठी अत्यावश्यक वस्तूंचा पुरवठा करण्यामध्ये कोणत्याही रीतीने बाधा आणण्याचे कार्य करीत असेल अशी व्यक्ती, असा आहे.

स्पष्टीकरण - या खंडाच्या प्रयोजनासाठी, "समाजासाठी अत्यावश्यक वस्तूंचा पुरवठा करण्यामध्ये कोणत्याही रीतीने बाधा आणण्याची कृती करणे" याचा अर्थ, -

अत्यावश्यक वस्तू अधिनियम, १९५५ (१९५५ चा १०) याच्या किंवा खंड (एक) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या इतर कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदी, प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे विफल होतील किंवा त्या विफल करण्याकडे कल असेल अशा कोणत्याही रीतीने कोणताही लाभ मिळवण्याच्या दृष्टीने -

(एक) समाजासाठी अत्यावश्यक असलेल्या कोणत्याही वस्तूंचे उत्पादन, प्रापण, पुरवठा किंवा वितरण अथवा व्यापार व व्यवसाय यांचे नियंत्रण करण्यासंबंधात अत्यावश्यक वस्तू अधिनियम, १९५५ (१९५५ चा १०) अन्वये किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यान्वये शिक्षापत्र असलेला कोणताही अपराध करणे किंवा अपराध करण्यास चिथावणी देणे.

(दोन) अत्यावश्यक वस्तू अधिनियम, १९५५ (१९५५ चा १०) मध्ये व्याख्या केल्याप्रमाणे किंवा खंड (एक) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यात करण्यात आलेल्या तरतुदींच्या संबंधात अत्यावश्यक वस्तू असलेल्या कोणत्याही वस्तूंचा व्यापार करणे, असा आहे.

(ई-२) "वाळू तस्कर" याचा अर्थ, जी एखादी व्यक्ती, व्यक्तिशः किंवा व्यक्तिच्या गटाचा एक भाग म्हणून, वाळूचा अनधिकृतपणे उपसा करणे, ती काढून नेणे, ती गोळा करणे, ती दुसऱ्या जागेवर ठेवणे, ती उचलून नेणे किंवा तिची विल्हेवाट लावणे आणि तिची वाहतूक, साठा किंवा विक्री करणे अशी कामे करीत असेल किंवा करण्याची तयारी करीत असेल किंवा अशी कामाशी संबंधीत असेल किंवा त्यास अपप्रेरणा देत असेल किंवा खाण व खनिज (विकास व विनियमन) अधिनियम, १९५७ (१९५७ चा ६७) अन्वये किंवा महाराष्ट्र गौण खनिज उत्पन्न (विकास व अधिनियम) नियम, २०१३ अन्वये वाळूच्या संबंधात शिक्षेस पात्र असणारा अपराध करीत असेल किंवा अपराध करण्याचा प्रयत्न करीत असेल किंवा अपराध करण्यास अपप्रेरणा देत असेल अशी व्यक्ती, असा आहे;

(फ) 'झोपडपट्टीदादा' म्हणजे जी व्यक्ती, बेकायदेशीरपणे कोणत्याही जमिनीचा 'मग ती जमीन शासनाच्या मालकीची असो किंवा स्थानिक प्राधिकरणाच्या वा अन्य एखाद्या व्यक्तीच्या मालकीची असो) ताबा घेते किंवा अशा जमिनीत प्रवेश करते किंवा बेकायदेशीरपणे त्या जमिनीच्या संबंधात भाडेदारीचा अथवा

संमती व परवानगीचा करार व अन्य कोणताही करार करते, किंवा जी व्यक्ती विकण्याच्या वा भाड्याने देण्याच्या उद्देशाने त्या जमिनीवर अनधिकृत बांधकाम करते, किंवा अशा जमिनी कोणत्याही व्यक्तीला, भाड्याने अथवा संमती व परवानगी तत्वावर बांधकामासाठी किंवा त्यावरील अनधिकृत बांधकाम करते, किंवा अशा जमिनी कोणत्याही व्यक्तीला, भाड्याने अथवा संमती व परवानगी तत्वावर बांधकामासाठी किंवा त्यावरील अनाधिकृत बांधकामाचा वापर वा भोगवटा करण्यासाठी देते, किंवा जी व्यक्ती, अशा जमिनीचा बेकायदेशीर ताबा घेण्याकरिता किंवा ज्या जमिनीवर अनधिकृत बांधकाम करण्याकरिता दुसऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला जाणीवपूर्वक पैशाची मदत देते, किंवा जी व्यक्ती अशा जमिनीवर राहणाऱ्या रहिवाशांकडून भाडे, भरपाई म्हणून किंवा इतर रकमा धाकदपटशाने वसूल करते वा वसूल करण्याचा प्रयत्न करते, किंवा जी व्यक्ती, कोणत्याही कायदेशीर मार्गाचा अवलंब न करता तेथील भोगवटादारांना बळजबरीने हुसकावून लावते वा तसा प्रयत्न करते, किंवा जी व्यक्ती, वर नमूद केलेल्यापैकी कोणतीही गोष्ट करण्यास अन्य कोणत्याही मार्गाने अपप्रेरणा देते, ती व्यक्ती आहे;

(फ-१) 'व्हिडिओ पायरेट (चाचा)' म्हणजे, ज्या व्यक्तीविरुद्ध कॉपीराइट अधिनियम, १९५७ या अन्वये चलचित्रपट (सिनेमॅटोग्राफ फिल्म) किंवा आवाजाचे ध्वनिमुद्रण याच्यासंबंधातील कॉपीराइटचा भंग करण्याच्या संबंधात किमान एक तरी दोषारोपपत्र यापूर्वीचे दाखल करण्यात आले आहे आणि न्यायालयाने अशा अपराधाची दखल घेतली आहे, अशी व्यक्ती, आणि ती चलचित्रपट किंवा आवाजाचे ध्वनिमुद्रण किंवा चित्रपट किंवा आवाजाचे ध्वनिमुद्रण याच्याशी संलग्न साऊंड ट्रॅकचा भाग यांच्याबाबतीतील कॉपीराइटचा भंग करणारा कोणताही अपराध करील किंवा करण्याचा प्रयत्न करील किंवा तो अपराध करण्यास अपप्रेरणा देईल तर उक्त अधिनियमान्वये शिक्षेस पात्र असेल.

(ग) 'अनधिकृत बांधकाम' म्हणजे महानगरपालिकेच्या क्षेत्रामध्ये, महापालिका आयुक्तांची आणि अन्यत्र, जिल्हाधिकाऱ्यांची स्पष्ट लेखी परवानगी न घेता किंवा संबंधित क्षेत्रामध्ये त्या वेळी अमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यानुसार असेल त्याव्यतिरिक्त केलेले कोणतेही बांधकाम होय.

३. विवक्षित व्यक्तींना स्थानबध्द करण्याचे आदेश देण्याचा अधिकार - (१)

सार्वजनिक सुव्यवस्थेस बाधक ठरेल अशा प्रकारचे कोणतेही कृत्य करण्यापासून एखाद्या व्यक्तीला प्रतिबंध करण्यासाठी त्या व्यक्तीला स्थानबध्द करणे आवश्यक आहे, याबद्दल राज्य शासनाची खात्री झाल्यास राज्य शासनास, त्या व्यक्तीस स्थानबध्द करण्यात यावे, असा निर्देश देणारा आदेश काढता येईल.

(२) जिल्हा दंडाधिकारी किंवा पोलीस आयुक्त यांच्या अधिकारितेच्या स्थानिक हद्दीतील कोणत्याही क्षेत्रात प्रचलित असलेल्या किंवा प्रचलित होण्याचा संभव असलेल्या परिस्थितीचा विचार करता, तसे न करणे आवश्यक आहे याबद्दल राज्य शासनाची खात्री झाली तर त्या लेखी आदेशाद्वारे असा निर्देश देता येईल की, आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा मुदतीत अशा दंडाधिकाऱ्यास किंवा पोलीस आयुक्तास सुध्दा पोटकलम (१) मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे त्याची खात्री झाल्यास, उक्त पोटकलमान्वये प्रदान करण्यात आलेल्या अधिकारांचा वापर करता येईल.

परंतु, या पोटकलमान्वये राज्य शासनाने दिलेल्या आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात आलेली मुदत प्रथमतः तीन महिन्यांपेक्षा अधिक असणारी नाही; परंतु राज्य शासनास, तसे करणे आवश्यक आहे याबद्दल वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे त्याची खात्री झाल्यास, कोणत्याही एका वेळी जी तीन महिन्यांपेक्षा अधिक असणार नाही अशा कोणत्याही कालावधीने अशा मुदतीत वेळोवेळी वाढ करण्यासाठी अशा आदेशात सुधारणा करता येईल.

(३) जेव्हा पोटकलम (२) मध्ये नमूद केलेल्या एखाद्या अधिकाऱ्याने या कलमान्वये कोणताही आदेश काढला असेल तेव्हा त्याने ती गोष्ट ताबडतोब राज्य शासनाला कळविली पाहिजे आणि त्यासोबत ज्या कारणास्तव तो

आदेश काढला असेल ती कारणे आणि त्याप्रकरणी त्याच्या मते संबंधित असा अन्य तपशील कळविला पाहिजे आणि असा कोणताही आदेश दरम्यानच्या काळात राज्य शासनाकडून मान्य झाला नाही तर तो काढल्यापासून बारा दिवसांपेक्षा अधिक काळ अमलात राहणार नाही.

४. स्थानबद्धता आदेशाची अंमलबजावणी – स्थानबद्धता आदेश हा फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (१९७४ चा २) अन्वये अटक अधिपत्राची अंमलबजावणी करण्यासंबंधी जी तरतूद करण्यात आलेली आहे. त्याच रीतीने संपूर्ण महाराष्ट्रात कोणत्याही ठिकाणी अमलात आणता येईल.

५. स्थानबद्धतेचे ठिकाण व शर्ती यांचे नियम करण्याचा अधिकार – जिच्या बाबतीत स्थानबद्धता आदेश काढण्यात आला असेल, अशी प्रत्येक व्यक्ती –

- (अ) राज्य शासन सर्वसाधारण व विशेष आदेशाद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशा ठिकाणी आणि सुव्यवस्था, शिस्त आणि शिस्तभंगाबद्दलच्या शिक्षा याबाबतच्या शर्ती धरून, अशा शर्तीनुसार स्थानबद्ध केली जाण्यास पात्र ठरेल; आणि
- (ब) राज्य शासनाच्या आदेशानुसार राज्यातील स्थानबद्धतेच्या एका ठिकाणाहून स्थानबद्धतेच्या अन्य ठिकाणी हलवली जाण्यास पात्र असेल.

५-अ. स्थानबद्धतेची कारणे वेगळी येण्याजोगी असणे – ज्याबाबतीत कलम ३ खालील स्थानबद्धता आदेशानुसार एखाद्या व्यक्तीस दोन किंवा त्यापेक्षा अधिक कारणांच्या आधारे स्थानबद्ध करण्यात आलेले असेल त्याबाबतीत, असा स्थानबद्धता आदेश हा, अशा कारणांपैकी प्रत्येक कारणांच्या आधारे स्वतंत्रपणे काढण्यात आला असल्याचे मानण्यात येईल आणि त्यानुसार –

- (अ) असा आदेश, केवळ त्या कारणांपैकी एखादे कारण किंवा काही कारणे –
 - (एक) मोघम,
 - (दोन) अस्तित्वहीन,
 - (तीन) असंबद्ध,

(चार) अशा व्यक्तीशी संबंधित किंवा प्रत्यक्षपणे संबंधित नसलेले आहे किंवा नसलेली आहेत म्हणून, किंवा

(पाच) कोणत्याही स्वरूपाच्या कोणत्याही अन्य कारणामुळे विधिग्राह्य आहे किंवा आहेत, आणि म्हणून, राज्य शासनाची किंवा असा आदेश काढणाऱ्या कलम ३ च्या पोटकलम (२) मध्ये निर्देश केलेल्या अधिकाऱ्याची उर्वरित कारणांच्या किंवा कारणांच्या संदर्भात कलम ३ मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे खात्री झाली असती व राज्य शासनाने किंवा त्या अधिकाऱ्याने स्थानबद्धतेचा आदेश काढला असता असे मानणे शक्य नाही; या कारणास्तव विधिग्राह्य किंवा अप्रवर्तनीय असल्याचे मानण्यात येणार नाही.

- (ब) राज्य शासनाने किंवा स्थानबद्धतेचा आदेश काढणाऱ्या अशा अधिकाऱ्याने उर्वरित कारणांच्या किंवा कारणांच्या संदर्भात कलम ३ मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे त्याची खात्री झाल्यानंतर उक्त कलमान्वये स्थानबद्धतेचा आदेश काढलेला आहे असे मानण्यात येईल.

६. विवक्षित कारणांमुळे स्थानबद्धता आदेश विधिग्राह्य किंवा अप्रवर्ती न ठरणे. – कोणताही स्थानबद्धता आदेश केवळ पुढील कारणांमुळे विधिग्राह्य अथवा अप्रवर्ती ठरणार नाही –

- (अ) त्या स्थानबद्धता आदेशानुसार राज्यात स्थानबद्ध करावयाची व्यक्ती ही, तो आदेश काढणाऱ्या

- अधिकाऱ्याच्या प्रादेशिक अधिकारितेच्या हद्दीबाहेर आहे; किंवा
- (ब) अशा व्यक्तीच्या स्थानबद्धतेचे ठिकाण हे राज्याच्या हद्दीत जरी असले तरी ते अधिकारितेच्या उक्ती हद्दीबाहेर आहे.

७. फरारी व्यक्तींच्या संबंधातील अधिकार - १) राज्य शासनास, किंवा कलम (३) च्या पोटकलम (२) मध्ये उल्लेखिलेल्या अधिकाऱ्यास जर असे सकारण वाटले की, ज्या व्यक्तीच्या बाबतीत स्थानबद्धता आदेश काढण्यात आला आहे ती व्यक्ती फरारी झाली आहे, किंवा आदेशाची अंमलबजावणी होऊ नये म्हणून लपून राहिली आहे, तर अशा व्यक्तीच्या व तिच्या मालमत्तेच्या बाबतीत, फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (१९७४ चा २) याच्या कलमे ८३ ते ८६ (दोन्ही धरून) च्या तरतुदी लागू होतील, मात्र, ही गोष्ट या पोटकलमात उल्लेखिलेल्या फेरबदलाच्या अधीन असेल आणि ज्या व्यक्ती नेहमी ज्या ठिकाणी राहात असेल ते ठिकाण कोठेही असेल तरी त्या व्यक्तीच्या बाबतीत काढण्यात आलेला स्थानबद्धता आदेश हा सक्षम न्यायालयाने काढलेले अधिपत्र असल्याचे समजण्यात येईल. जेव्हा स्थानबद्धता आदेश राज्य शासनाकडून काढला जाईल तेव्हा, राज्य शासनाने या संदर्भात प्राधिकृत केलेल्या आणि जिल्हा दंडाधिकारी किंवा पोलीस आयुक्त यांच्या दर्जाहून कमी दर्जाचा नसलेल्या एखाद्या अधिकाऱ्यास, अथवा स्थानबद्धता आदेश जेव्हा कलम ३ च्या पोटकलम (२) मध्ये उल्लेखिलेल्या एखाद्या अधिकाऱ्याने काढलेला असेल तेव्हा, यथास्थिती, त्या अधिकाऱ्यास, त्यांची सर्वसाधारण अधिकारिता कोणतीही असली तरी, अशा व्यक्तीसंबंधात उद्घोषणा करण्याबाबत व राज्याच्या कोणत्याही भागात असलेली त्या व्यक्तीची मालमत्ता जप्त करून ती विकण्याबाबत आणि उक्त कलमान्वये कोणतीही अन्य कार्यवाही करण्याबाबत उक्त संहितेची कलम ८३, ८३, ८४ व ८५ याखालील सक्षम न्यायालयाचे सर्व अधिकार प्रदान करण्यात आल्याचे मानण्यात येईल. अशा कोणत्याही अधिकाऱ्याने, जप्त मालमत्ता परत करण्यासंबंधी केलेला अर्ज नाकारणारा कोणताही आदेश काढला असल्यास, त्या आदेशाविरुद्धचे अपील, उक्त संहितेच्या कलम ८६ मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे, ती व्यक्ती, नेहमी जेथे राहात असेल त्या जागेवर अधिकारिता असणाऱ्या सत्र न्यायालयाकडे दाखल केले आहे.

(२) (अ) पोटकलम (१) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, राज्य शासनाच्या किंवा कलम ३ च्या पोटकलम (२) मध्ये उल्लेखिलेल्या अधिकाऱ्याची जर सकारण अशी खात्री होईल की, जिच्या बाबतीत स्थानबद्धता आदेश काढण्यात आला आहे ती व्यक्ती फरारी झाली आहे किंवा आदेशाची अंमलबजावणी होऊ नये म्हणून लपून राहिली आहे तर, राज्य शासनाने किंवा यथास्थिती, उक्त अधिकाऱ्याने, राजपत्रात अधिसूचित केलेल्या आदेशांद्वारे उक्त व्यक्तीस, त्या आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा अधिकाऱ्यासमोर अशा कालावधीमध्ये व अशा ठिकाणी हजर होण्याबद्दल निर्देश दिला पाहिजे.

(ब) जर अशा व्यक्तीने त्या आदेशाचे पालन करण्यात कसूर केली तर, तिला तो आदेश पाळणे शक्य नव्हते आणि आदेश पाळणे शक्य नव्हते आणि आदेशात नमूद केलेल्या कालावधीत तिने, आदेशात नमूद केलेल्या अधिकाऱ्याला, आदेशाचे पालन करणे आपल्याला का अशक्य होते याचे कारण आणि आपला ठावठिकाण कळविला होता, हे त्या व्यक्तीने सिध्द केलेले नसल्यास, किंवा आदेशात नमूद केलेल्या अधिकाऱ्याला तसे कळविणे आपल्याला शक्य नव्हते असे तिने सिध्द केलेले नसल्यास, त्या व्यक्तीस, अपराध सिध्द झाल्यानंतर एक वर्षापर्यंतच्या कैदेची किंवा द्रव्यदंडाची किंवा या दोन्ही शिक्षा होतील.

- (क) उक्त संहितेत काहीही अंतर्भूत असले तरी, खंड (ब) खालील प्रत्येक अपराध दखलपात्र असेल.

८. स्थानबद्धता आदेशाचा परिणाम होणाऱ्या व्यक्तींना त्या आदेशामागील कारणे सांगणे - (१) जेव्हा एखाद्या व्यक्तीस स्थानबद्धता आदेशानुसार स्थानबद्ध करण्यात येईल तेव्हा, तो आदेश काढणाऱ्या प्राधिकरणाने शक्य तेवढ्या लवकर, परंतु स्थानबद्ध केल्याच्या तारखेपासून पाच दिवसांपेक्षा उशिरा नसेल अशा दिवशी त्या

व्यक्तीला तो आदेश ज्या कारणास्तव काढण्यात आला असेल ती कारणे कळविली पाहिजेत आणि त्या आदेशाविरुद्ध राज्य शासनाकडे निवेदन सादर करण्याची लवकरात लवकरची संधी दिली पाहिजे.

(२) पोटकलम (१) मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, प्राधिकरणाला ज्या गोष्टी उघड करणे सार्वजनिक हिताच्या विरुद्ध आहे, असे वाटत असेल त्या गोष्टी उघड करणे त्यास आवश्यक असणार नाही.

९. सल्लागार मंडळाची रचना - (१) राज्य शासनाने आवश्यक असेल तेव्हा, या अधिनियमाच्या प्रयोजनांसाठी एक किंवा यापेक्षा अधिक सल्लागार मंडळांची रचना केली पाहिजे.

(२) जे कोणत्याही उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश आहेत किंवा ज्यांनी असे न्यायाधीश म्हणून काम केलेले आहे किंवा जे उच्च न्यायालयाने न्यायाधीश म्हणून नेमणूक होण्यासाठी भारतीय संविधानानुसार पात्र आहेत, अशा एक सभापती व दोन अन्य सदस्यांचे मिळून प्रत्येक मंडळ होईल.

१०. सल्लागार मंडळाकडे निर्देश करणे - या अधिनियमान्वये स्थानबध्दता आदेश काढण्यात आला असेल अशा प्रत्येक प्रकरणात सदर आदेशान्वये एखाद्या व्यक्तीला स्थानबध्द करण्यात आल्याच्या दिनांकापासून तीन आठवड्यांच्या आत, ज्या कारणांमुळे आदेश काढण्यात आला असेल ती कारणे आणि त्या आदेशाचा परिणाम झालेल्या व्यक्तीने कोणतेही अभिवेदन केलेले असल्यास ते अभिवेदन, आणि उक्त आदेश एखाद्या अधिकाऱ्याने काढलेला असेल अशा प्रकरणी, अशा अधिकाऱ्याने कलम ३, पोटकलम (३) अन्वये तयार केलेला अहवाल राज्य शासनाने कलम ९ अन्वये रचना केलेल्या सल्लागार मंडळापुढे ठेवला पाहिजे.

११. सल्लागार मंडळाच्या कार्यपद्धती - (१) सल्लागार मंडळाने त्याच्यासमोर ठेवण्यात आलेल्या सामग्रीचा विचार केल्यानंतर आणि राज्य शासनाकडून किंवा राज्य शासनमार्फत त्या प्रयोजनासाठी बोलवण्यात आलेल्या कोणत्याही व्यक्तीकडून किंवा संबंधित व्यक्तीकडून त्यास आवश्यक वाटेल अशी आणखी माहिती मागवल्यानंतर, आणि कोणत्याही विवक्षित प्रकरणात सल्लागार मंडळास तसे करणे आवश्यक वाटत असेल तर, किंवा संबंधित व्यक्तीस आपली बाजू मांडण्याची इच्छा असेल तर, व्यक्तिशः तिची बाजू ऐकून घेतल्यानंतर, संबंधित व्यक्तीस स्थानबध्द केल्याच्या दिनांकापासून सात आठवड्यांच्या आत, आपला अहवाल राज्य शासनाला सादर केला पाहिजे.

(२) सल्लागार मंडळाच्या अहवालात संबंधित व्यक्तीस स्थानबध्द करण्यास पुरेसे कारण आहे किंवा नाही या विषयीचे सल्लागार मंडळाचे मत, अहवालाच्या एका स्वतंत्र भागात नमूद केले पाहिजे.

(३) जेव्हा सल्लागार मंडळात समाविष्ट असलेल्या सदस्यांचे मतैक्य होत नसेल तेव्हा, अशा सदस्यांपैकी बहुसंख्य सदस्यांचे मत हे, मंडळाचे मत असल्याचे मानण्यात येईल.

(४) सल्लागार मंडळाचे कामकाज आणि त्याचा अहवाल, ज्या भागात सल्लागार मंडळाचे मत नमूद करण्यात आलेले असेल तो अहवालाचा भाग वगळता, गोपनीय असेल.

(५) जिच्याविरुद्ध स्थानबध्दता आदेश काढण्यात आला असेल अशा कोणत्याही व्यक्तीला, या कलमातील कोणत्याही तरतुदीमुळे, सल्लागार मंडळाकडे करण्यात आलेल्या निर्देशाशी संबंधित अशा कोणत्याही प्रकरणात कोणत्याही विधिव्यवसायीद्वारे आपली बाजू मांडण्याचा हक्क प्राप्त होणार नाही.

१२. सल्लागार मंडळाच्या अहवालावरील कारवाई - (१) एखाद्या व्यक्तीला स्थानबध्द करण्यास सल्लागार मंडळाच्या मते पुरेसे कारण आहे असे त्याने कळविले असेल अशा बाबतीत, राज्य शासनाने, स्थानबध्दता आदेश कायम

केले पाहिजे आणि कलम १३ द्वारे विहित करण्यात आलेल्या कालावधीपेक्षा अधिक नसेल अशा, त्यास योग्य वाटेल अशा कालावधीसाठी, संबंधित व्यक्तीची स्थानबद्धता पुढे चालू ठेवली पाहिजे.

(२) संबंधित व्यक्तीला स्थानबद्ध करण्यास सल्लागार मंडळाच्या मते पुरेसे कारण नाही असे सल्लागार मंडळाने कळविले असेल अशा बाबतीत, राज्य शासनाने स्थानबद्धता आदेश रद्द केला पाहिजे आणि त्या व्यक्तीला तात्काळ सोडून देण्याची व्यवस्था केली पाहिजे.

१३. स्थानबद्धतेचा कमाल कालावधी - या अधिनियमान्वये काढण्यात आलेल्या आणि कलम १२ अन्वये कायम करण्यात आलेल्या अशा कोणत्याही स्थानबद्धता आदेशानुसार कोणत्याही बाबतीत स्थानबद्धतेत ठेवता येण्याचा कमाल कालावधी हा, स्थानबद्धतेच्या तारखेपासून सहा महिने इतका असेल.

१४. स्थानबद्धता आदेश रद्द करणे - (१) मुंबई सर्वसाधारण वाक्खंड अधिनियम, १९०४ (१९०४ चा मुंबई १) यांच्या कलम २१ च्या तरतुदीस बाधा न आणता, राज्य शासनाला, कोणत्याही वेळी, एखादा स्थानबद्धता आदेश तो आदेश, कलम ३ च्या पोटकलम (२) मध्ये नमूद करण्यात आलेल्या एखाद्या अधिकाऱ्याने दिलेला असला तरीही रद्द करता येईल किंवा त्यात फेरबदल करता येतील.

(२) स्थानबद्धता आदेश रद्द केल्याच्या किंवा त्याची मुदत समाप्त झाल्याच्या दिनांकानंतर अशी कोणतीही नवी घटना घडली असेल की, जिच्यामुळे त्याच व्यक्तीविरुद्ध नवीन स्थानबद्धता आदेश काढण्यात यावा याबाबत राज्य शासनाची किंवा एखाद्या अधिकाऱ्याची खात्री झाली असेल अशा कोणत्याही बाबतीत, एखादा स्थानबद्धता आदेश रद्द किंवा समाप्त झाल्यामुळे, त्याच व्यक्तीविरुद्ध कलम ३ अन्वये नवीन स्थानबद्धता आदेश काढण्यास प्रतिबंध होणार नाही.

१५. स्थानबद्ध व्यक्तीची तात्पुरती सुटका : (१) राज्य शासनाला कोणत्याही वेळी असे निर्देश देता येतील की, एखाद्या स्थानबद्धता केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीची कोणत्याही विनिर्दिष्ट कालावधीसाठी एक तर बिनशर्त किंवा त्या व्यक्तीने मान्य केल्या असतील अशा, निदेशामध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात आलेल्या शर्तीवर सुटका करता येईल आणि कोणत्याही वेळी, त्याची सुटका रद्द करता येईल.

(२) पोटकलम (१) अन्वये कोणत्याही स्थानबद्ध व्यक्तीच्या सुटकेबाबतचे निदेश देतांना राज्य शासनाने, निदेशांमध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात आलेल्या शर्तीच्या योग्य पालनासाठी, त्याला, जामिनसह किंवा जामिनीशिवाय बंधपत्र करून देण्यास फर्माविले पाहिजे.

(३) पोटकलम (१) अन्वये सुटका केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीने, यथास्थिती, तिच्या सुटकेबाबतच्या किंवा यथास्थिती, सुटका रद्द करणारे निर्देश देणाऱ्या आदेशामध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात आली असेल अशा वेळी अशा जागी अशा प्राधिकरणासमोर हजर झाले पाहिजे.

(४) कोणतीही व्यक्ती, पोटकलम (३) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या रीतीने हजर होण्यात पुरेशा कारणाशिवाय कसूर करील तर, अपराध सिद्ध झाल्यानंतर ती, दोन वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीच्या कैदेच्या किंवा द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस पात्र होईल किंवा या दोन्ही शिक्षांना पात्र होईल.

(५) पोटकलम (१) अन्वये सुटका करण्यात आलेली कोणतीही व्यक्ती, उक्त पोटकलमान्वये किंवा तिने केलेल्या बंधपत्रान्वये तिच्यावर लादलेल्या कोणत्याही शर्तीचे पालन करण्यात कसूर करील तर, ते बंधपत्र जप्त करण्यात आल्याचे घोषित करण्यात येईल आणि त्याद्वारे बांधील असलेली कोणतीही व्यक्ती त्याबद्दलची शास्ती देण्यास पात्र ठरेल.

१६. सदभावनेने केलेल्या कृतीचे संरक्षण – या अधिनियमानुसार सदभावनेने केलेल्या किंवा करण्याचा हेतू असलेल्या कोणत्याही गोष्टीसाठी राज्य शासन किंवा कोणताही अधिकारी किंवा व्यक्ती यांच्याविरुद्ध कोणताही दावा, खटला किंवा इतर कायदेशीर कारवाई दाखल करता येणार नाही.

१७. कोणताही झोपडपट्टीदादा, हातभट्टीवाला, औषधीद्रव्यांच्या संबंधातील गुन्हेगार किंवा धोकादायक व्यक्ती यांच्याविरुद्धचे स्थानबद्धता आदेश राष्ट्रीय सुरक्षा अधिनियमाखाली न काढता ते या अधिनियमाखाली काढणे – अ) या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिवशी आणि त्यानंतर कोणताही झोपडपट्टीदादा, हातभट्टीवाला किंवा औषधीद्रव्यांच्या संबंधातील गुन्हेगार यांच्या बाबतीत, आणि

(ब) महाराष्ट्र झोपडपट्टीदादा, हातभट्टीवाले व औषधीद्रव्यविषयक गुन्हेगार यांच्या घातक कृत्यांना आळा घालण्याबाबत (सुधारणा) अधिनियम, १९९६ (१९९६ चा महा. २९) यांच्या प्रारंभाच्या दिवशी आणि त्यानंतर, कोणत्याही धोकादायक व्यक्तीच्या बाबतीत ;

(क) सार्वजनिक सुव्यवस्थेस बाधक ठरेल अशा कोणत्याही रीतीने कृती करण्यास तिला प्रतिबंध करण्यासाठी, या अधिनियमान्वये अशा व्यक्तीविरुद्ध स्थानबद्धता आदेश काढता येत असेल किंवा काढणे शक्य असेल त्याबाबतीत, राज्य शासनाकडून किंवा राष्ट्रीय सुरक्षा अधिनियम, १९८० (१९८० चा ६५) खालील त्याच्या अधिकाऱ्यांपैकी कोणत्याही अधिकाऱ्याकडून, आणि

(ड) महाराष्ट्र झोपडपट्टीदादा, हातभट्टीवाले, औषधीद्रव्यविषयक गुन्हेगार, धोकादायक व्यक्ती व दृकश्राव्य कलाकृतीचे विनापरवाना प्रदर्शन करणाऱ्या व्यक्ती (व्हिडिओ पायरेट्स) यांच्या विघातक कृत्यांना आळा घालण्याबाबत (सुधारणा) अधिनियम, २०१५ (२०१६ चा महाराष्ट्र ५) याच्या प्रारंभाच्या दिवशी किंवा त्यानंतर, कोणत्याही वाळू तस्करांच्या बाबतीत,

त्या अधिनियमान्वये स्थानबद्धता आदेश काढण्यात येणार आहे.

१७-अ) अत्यावश्यक वस्तूंचा कोणताही काळाबाजार करणाऱ्या व्यक्ती विरुद्धचा स्थानबद्धतेचा आदेश, काळ्या बाजारास प्रतिबंध आणि अत्यावश्यक वस्तूंचा पुरवठा अधिनियम, १९८० अन्वये नव्हे तर, या अधिनियमान्वे काढणे. – अत्यावश्यक वस्तूंचा कोणत्याही काळ्या बाजाराच्या संबंधात, महाराष्ट्र झोपडपट्टीदादा, हातभट्टीवाले, औषधीद्रव्यविषयक गुन्हेगार, धोकादायक व्यक्ती व दृकश्राव्य कलाकृतीचे विनापरवाना प्रदर्शन करणाऱ्या व्यक्ती (व्हिडिओ पायरेट्स) यांच्या विघातक कृत्यांना आळा घालण्याबाबत (सुधारणा) अधिनियम, २०१५ (२०१६ चा महाराष्ट्र ५) याच्या प्रारंभाच्या दिवशी किंवा त्यानंतर राज्य शासनाला किंवा त्याच्या कोणत्याही अधिकाऱ्याला, काळ्या बाजारास प्रतिबंध आणि अत्यावश्यक वस्तूंचा पुरवठा अधिनियम, १९८० (१९८० चा ७) अन्वये स्थानबद्धता आदेश काढता येणार नाही.

१८. सन १९८१ चा महाराष्ट्र अध्यादेश क्रमांक ३ यांचे निरसन व व्यावृत्ती – (१) महाराष्ट्र झोपडपट्टीदादा, हातभट्टीवाले व औषधीद्रव्यविषयक गुन्हेगार यांच्या घातक कृत्यांना आळा घालण्याबाबत अध्यादेश, १९८१ (१९८१ चा महा. अध्या. ३) हा. याद्वारे, निरसित करण्यात येत आहे.

(२) असे निरसन करण्यात आले असले तरी, उक्त अध्यादेशान्वये केलेली कोणतीही गोष्ट किंवा कारवाई (काढलेला कोणताही आदेश धरून) ही, यथास्थिती, या अधिनियमाच्या तत्सम तरतुदीनुसार केलेली गोष्ट किंवा कारवाई असल्याचे मानण्यात येईल.

३८. ध्वनिप्रदूषण (विनियमन आणि नियंत्रण) नियम, २०००

पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम , १९८६ (१९८६ चा २९) याच्या कलम ३ च्या पोटकलम (२) च्या खंड (ii), कलम ६ चे पोटकलम (१) व पोटकलम (२) चा खंड (b) आणि कलम २५, तसेच पर्यावरण (संरक्षण) नियम १९८६ याचा नियम ५ याद्वारे प्रदान करण्यात आलेल्या अधिकारांचा वापर करून केंद्र शासन याद्वारे, आवाज उत्पन्न करणाऱ्या आणि निर्माण करणाऱ्या साधनांचे विनियमन आणि नियंत्रण करण्यासाठी पुढील नियम करीत आहे.

१. संक्षिप्त नाव आणि प्रारंभ :-

(१) या नियमांना, ध्वनिप्रदूषण (विनियमन आणि नियंत्रण) नियम, २००० असे म्हणावे.

(२) ते शासकीय राजपत्रात प्रसिद्ध करण्यात येतील तेव्हापासून अमलात येतील.

२. व्याख्या :-

या नियमांमध्ये संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेक्षित नसेल तर

- (a) "अधिनियम" म्हणजे, पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम १९८६ (१९८६ चा २९).
- (b) "क्षेत्र/झोन" म्हणजे, या नियमांना जोडलेल्या अनुसूचीमध्ये देण्यात आलेल्या चार प्रवर्गांपैकी प्रत्येक प्रवर्गामध्ये येणारी सर्व क्षेत्रे.
- (c) "प्राधिकरण" म्हणजे केंद्र शासनाने किंवा यथास्थिती, राज्य शासनाने तेव्हा अमलात असणाऱ्या कायद्यांनुसार प्राधिकृत केलेला कोणताही प्राधिकारी किंवा अधिकारी आणि त्यात जिल्हा दंडाधिकारी, पोलीस आयुक्त किंवा त्या-त्या वेळी अमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यान्वये आवाजाच्या संबंधात सभोवतालच्या हवेच्या गुणवत्तेचा दर्जा राखण्यासाठी पदनिर्देशित केलेला पोलीस उपअधीक्षकांच्या दर्जापेक्षा कमी दर्जाचा नसलेला कोणताही इतर अधिकारी यांचा समावेश होतो.
- (d) "न्यायालय" म्हणजे विवादांचा अभिनिर्णय करण्यासाठी आणि न्यायदान करण्यासाठी बैठकीत पीठासीन असणाऱ्या एका किंवा अधिक न्यायाधीशांचा समावेश असलेले शासकीय मंडळ आणि त्यात एक किंवा अनेक न्यायाधीश किंवा दंडाधिकारी यात पीठासीन असतात अशा आणि दिवाणी, करविषयक आणि फौजदारी प्रकरणात न्यायाधिकरणे म्हणून काम करतात अशा कोणत्याही न्यायालयांचा समावेश होतो.
- (e) "शैक्षणिक संस्था" म्हणजे शाळा, विद्यालय (सेमिनरी), महाविद्यालय, विद्यापीठ, व्यावसायिक अकादमी, प्रशिक्षण संस्था किंवा इतर शैक्षणिक आस्थापना - मात्र त्या चार्टर्ड संस्था असल्याच पाहिजेत असे नाही. आणि त्यात अशा संस्थांच्या केवळ इमारतींचाच समावेश होतो असे नाही तर शैक्षणिक अनुदेशांची पूर्ण व्याप्ती साध्य करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सर्व मैदानांचा तसेच मानसिक, शारीरिक आणि नैतिक विकासासाठी आवश्यक असलेल्या अशा गोष्टींचाही त्यात समावेश होतो.
- (f) "रुग्णालय" म्हणजे आजारी, जखमी, विकलांग किंवा वृद्ध व्यक्तींना स्वीकारण्यासाठी आणि त्यांची काळजी घेण्यासाठी असलेली संस्था आणि त्यात शासकीय किंवा खाजगी रुग्णालये, परिचर्या गृहे आणि चिकित्सालये यांचा समावेश होतो.

- (g) "व्यक्ती" या संज्ञेमध्ये कोणतीही कंपनी किंवा संघटना किंवा व्यक्तीचा संघ यांचा समावेश होतो. मग तो कायद्याने संस्थापित केलेला असो वा नसो.
- (h) "राज्य शासन" यांचा संघराज्य क्षेत्र याच्या संबंधातील अर्थ संविधानाच्या अनुच्छेद २३९ अन्वये नियुक्त केलेला त्या भागाचा प्रशासक असा आहे.

३. वेगवेगळ्या क्षेत्रांसाठी/झोनसाठी आवाजाच्या संबंधातील सभोवतालच्या हवेच्या गुणवत्तेचा दर्जा :-

- (१) वेगवेगळ्या क्षेत्रांसाठी/ झोनसाठी आवाजाच्या संबंधातील सभोवतालच्या हवेच्या गुणवत्तेचा दर्जा, या नियमांना जोडलेल्या अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात आल्याप्रमाणे असेल.
- (२) वेगवेगळ्या क्षेत्रासाठी आवाजाच्या दर्जाच्या कार्यान्वयनाच्या प्रयोजनासाठी औद्योगिक, वाणिज्यिक, निवासी किंवा शांतता क्षेत्र/ झोन यामधील क्षेत्राची राज्य शासन जिल्हेवारी करील.
- (३) राज्य शासन आवाजासाठी तसेच वाहनाच्या हालचालीमधून निर्माण होणाऱ्या आवाजासाठी अपप्रेरणा देण्याच्या बाबतीत उपाययोजना करील आणि सध्याच्या आवाजाच्या पातळ्या या नियमांमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या सभोवतालच्या हवेच्या, गुणवत्तेच्या दर्जापेक्षा अधिक होणार नाही याची सुनिश्चिती करील.
- (४) सर्व विकास प्राधिकरण, स्थानिक मंडळे आणि इतर संबंधित प्राधिकरणे विकास विषयक कार्यक्रमांचे नियोजन करतांना किंवा नगर नियोजन आणि देश नियोजन यांच्याशी संबंधित कार्ये पार पाडताना ध्वनी उपद्रव टाळण्यासाठी आणि आवाजाच्या संबंधातील सभोवतालच्या हवेच्या गुणवत्तेचा दर्जा टिकवून ठेवणे साध्य करण्यासाठी जीवनाच्या गुणवत्तेचा पॅरामीटर म्हणून ध्वनिप्रदूषणाच्या सर्व बाजू विचारात घेईल.

(५) रुग्णालये, शैक्षणिक संस्था आणि न्यायालये यांच्या सभोवतालच्या सुमारे १०० मीटरपेक्षा कमी नसेल अशा क्षेत्राला या नियंत्रणाच्या प्रयोजनासाठी शांतता क्षेत्र/झोन म्हणून राज्य शासनाला घोषित करता येईल. परंतू राज्य शासन उप नियम (२) अनुसार अधिसूचना काढून नमूद क्षेत्र जो पर्यंत अधिसूचित करत नाही तो पर्यंत नमूद क्षेत्र शांतता क्षेत्र या सदरात येणार नाही.

४. ध्वनिप्रदूषण नियंत्रण उपाययोजना अमलात आणण्याची जबाबदारी :-

(१) कोणत्याही शांतता क्षेत्रातील/झोनमधील आवाजाची पातळी अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात आलेल्या आवाजाच्या संबंधातील सभोवतालच्या हवेतील गुणवत्तेच्या दर्जापेक्षा अधिक असणार नाही.

(२) ध्वनिप्रदूषण नियंत्रण उपाययोजना अमलात आणण्यासाठी आणि आवाजाच्या संबंधातील सभोवतालच्या हवेतील गुणवत्तेच्या दर्जाचे अनुपालन करण्यासाठी प्राधिकरण जबाबदार असेल.

५. लाऊडस्पीकर (ध्वनिक्षेपक) सार्वजनिक ध्वनिवितरण यंत्रणा यांच्या वापरातील निर्बंध :-

(१) प्राधिकरणाकडून लेखी परवानगी घेण्यात आल्याखेरीज लाऊडस्पीकर्स किंवा सार्वजनिक ध्वनिवितरण यंत्रणा यांचा वापर करण्यात येणार नाही.

(२) रात्री १० ते पहाटे ६ या दरम्यानच्या काळात संपर्क यंत्रणा असलेल्या बंदिस्त जागा म्हणजे प्रेक्षागृह, कॉन्फरन्स रुम, समाज मंदिर (कम्युनिटी हॉल), बँक्रीट हॉल या खेरीज अन्य ठिकाणी ध्वनिक्षेपकाचा किंवा सार्वजनिक ध्वनिवितरण यंत्रणांचा वापर करण्यात येणार नाही.

(३) उप-नियम (२) मध्ये काहीही नमूद असले तरी, राज्य शासन अशा अटी आणि शर्तीच्या आधिन राहून की ज्या ध्वनी प्रदूषण कमी करण्यासाठी आवश्यक असतील एका कॅलेंडर वर्षात १५ दिवसांपेक्षा जास्त नसेल अशा कालावधीकरता सांस्कृतीक, धार्मिक उत्सवा करिता किंवा त्या दरम्यान रात्री (१०.०० ते मध्यरात्री १२.०० वाजेच्या दरम्यान) लाऊडस्पीकर किंवा सार्वजनिक ध्वनि वितरण यंत्रणा किंवा या सारख्या अन्य यंत्रणांचा वापर करण्याची परवानगी देईल. तसेच या करिता संबंधित राज्य सरकार किंवा राज्य सरकारद्वारे प्राधिकृत जिल्हा प्राधिकरण आपल्या अधिकारीता क्षेत्रात सूट दिल्या जाणाऱ्या दिवसांची संख्या आणि विवरण या बाबतची पूर्व सुचना प्रसिध्द करेल.

स्पष्टीकरण :- या नियमाच्या प्रयोजनार्थ

i) सांस्कृतीक उत्सव या मध्ये केंद्र सरकार किंवा राज्य सरकार द्वारे अधिसूचित केलेले राष्ट्रीय किंवा राज्य उत्सव यांचा समावेश होतो.

ii) राष्ट्रीय किंवा राज्य उत्सव मध्ये :-

A) गणतंत्र दिवस B) स्वतंत्रता दिवस C) राज्य दिवस किंवा D) केंद्र किंवा राज्य शासनाद्वारे अधिसूचित केलेला अन्य दिवस यांचा समावेश होते.

६. शांतता क्षेत्राचा/झोनचा कोणताही भंग केल्याचा परिणाम :-

जो कोणी, शांतता क्षेत्र/झोन मध्ये समाविष्ट असलेल्या कोणत्याही ठिकाणी पुढीलपैकी कोणताही अपराध करील तो अधिनियमाच्या तरतुदीनुसार असलेल्या शास्तीस पात्र ठरेल.

- (i) कोणतेही संगीत लावणे किंवा कोणत्याही ध्वनिवर्धक यंत्राचा वापर करणे.
- (ii) ड्रम किंवा टमटम वाजविणे किंवा संगीतयुक्त किंवा दाबयुक्त हॉर्न वाजविणे.
- (iii) गर्दीला आकर्षित करील अशा स्वरूपाची नकल किंवा इतर कार्यक्रम करणे.

७. प्राधिकरणाकडे तक्रार करणे :-

(१) जर आवाजाची पातळी सभोवतालच्या आवाजाच्या दर्जाच्या पातळीपेक्षा १० डेसिबल (ए) ने किंवा कोणत्याही क्षेत्राच्या/झोनच्या समोरच्या संबंधित स्तंभामध्ये देण्यात आल्यापेक्षा अधिक झाली असेल तर, एखाद्या व्यक्तीला त्यांच्याविरुद्ध प्राधिकरणाकडे तक्रार करता येईल.

(२) प्राधिकरण त्या तक्रारीवर कृती करील आणि भंग करणाऱ्या विरुद्ध या नियमांच्या आणि अमलात आलेल्या अन्य कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदीनुसार कार्यवाही करण्यात येईल.

८. संगीताचा आवाज किंवा ध्वनी चालू ठेवण्यास प्रतिबंध इ. करण्याचे अधिकार :-

(१) पोलीस ठाण्याच्या प्रभारी अधिकाऱ्याच्या अहवालावरून किंवा त्याच्याकडून मिळालेल्या इतर माहितीवरून, त्रास, उपद्रव, अस्वस्थता किंवा क्षती यांना प्रतिबंध करण्यासाठी किंवा त्रास, उपद्रव, अस्वस्थता किंवा क्षती यांपासून लोकांना किंवा त्यांच्या सान्निध्यात राहणाऱ्या किंवा मालमत्ता धारण करणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला असलेल्या धोक्यापासून प्रतिबंध करण्यासाठी तसे करणे आवश्यक आहे, याबाबत प्राधिकरणाचे समाधान झाले असेल तर, त्याला

(अ) कोणत्याही जागेत किंवा जागेवर

(i) कोणतेही गायन किंवा वाद्य संगीत

(ii) सार्वजनिक ध्वनिक्षेपण यंत्रणा, साधने किंवा उपकरणे किंवा आवाज निर्माण करण्यास किंवा पुन्हा सादर करण्यास सक्षम असणाऱ्या यंत्रकाला चालवून, ठोकून, एकमेकांवर आपटून किंवा फुंकून किंवा लाऊडस्पीकरसह कोणत्याही उपकरणाचा वापर करून आवाज निर्माण करणे किंवा

(ब) याच्या परिणामी किंवा याच्यामुळे आवाज निर्माण होईल असा कोणताही व्यापार, उपव्यवसाय, कामकाज किंवा प्रक्रिया कोणत्याही जागेत किंवा जागेवर पार पाडणे.

याला प्रतिबंध करणे, मना करणे, त्याचे नियंत्रण करणे किंवा विनियमन करणे यासाठी त्याला योग्य वाटतील असे निदेश कोणत्याही व्यक्तीला लेखी आदेशाद्वारे देता येतील.

(२) पोटनियम (१) अन्वये अधिकार प्रदान करण्यात आलेल्या प्राधिकरणाला, एकतर स्वाधिकारे किंवा पोटनियम(१) खालील काढण्यात आलेल्या आदेशामुळे बाधित झालेल्या व्यक्तीने केलेल्या अर्जावरून एक तर असा कोणताही आदेश विखंडित करता येईल. त्यात फेरबदल करता येतील.

परंतु असे की, असा कोणताही अर्ज निकालात काढण्यापूर्वी उक्त प्राधिकरण त्या अर्जदाराला एकतर स्वतः जातीने किंवा त्याचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या व्यक्तिमार्फत त्या प्राधिकरणासमोर अशा आदेशाविरोधात कारणे दाखविण्यासाठी हजर होण्याची संधी देईल आणि जर त्याने ते अर्ज पूर्णपणे किंवा अंशतः फेटाळला असेल तर त्याची जागा नाकारण्याची कारणे अभिलिखित करील.

अनुसुची
नियम ३ (१) व ४ (१) पहा
ध्वनिच्या बाबतीत सभोवतालच्या हवेचा गुणवत्तेचा दर्जा (गुणवत्तामान)

क्षेत्र संकेतांक	क्षेत्राचा/प्रक्षेत्राचा प्रवर्ग	डी.बी.(ए) श्रवणमर्यादा	
		दिवसांच्या वेळी	रात्रीच्या वेळी
(ए)	औद्योगिक क्षेत्र	७५	७०
(बी)	वाणिज्यिक क्षेत्र	६५	५५
(सी)	निवासी क्षेत्र	५५	४५
(डी)	शांतता प्रक्षेत्र	५०	४०

टीप -

- (१) दिवसाची वेळ याचा अर्थ, सकाळी ६.०० ते रात्री १०.०० पर्यंतची वेळ असा असेल.
- (२) रात्रीची वेळ याचा अर्थ, रात्री १०.०० ते सकाळी ६.०० पर्यंतची वेळ असा असेल.
- (३) शांतता प्रक्षेत्र म्हणजे रुग्णालये, शैक्षणिक संस्था, न्यायालये, धार्मिक स्थळे किंवा सक्षम प्राधिकाऱ्याने असे प्रक्षेत्र म्हणून घोषित केलेले अन्य कोणतेही क्षेत्र यांच्या सभोवताली १०० मीटर्सपेक्षा कमी नसेल, अशा क्षेत्राचा समावेश असणारे क्षेत्र होय.
- (४) क्षेत्रांचे संमिश्र प्रवर्ग वर नमूद केलेल्या चार प्रवर्गांपैकी एक प्रवर्ग असल्याचे सक्षम प्राधिकाऱ्याद्वारे घोषित करता येईल.

*डी.बी./ए (Leq) (श्रवण) यातून, मानवी श्रवणास योग्य असलेल्या श्रेणी ए वरील डेसिबल मधील ध्वनिच्या पातळीची कालमापन केलेली सरासरी व्यक्त होते.

ए 'डेसिबल' हे एकक असून त्यामध्ये ध्वनि मोजला जातो.

डीबी (ए) (Leq) एलइक्यूमधील "ए" यातून ध्वनि व मानवी कानाच्या वारंवारताक्षम प्रतिसाद वैशिष्ट्यांची अनुरूपता यांचे मोजमाप करण्यामधील मापनकारी वारंवारता व्यस्त होते.

एलइक्यू (Leq) : ही एखाद्या विशिष्ट कालावधीतील ध्वनि पातळीची ऊर्जा सरासरी आहे.

टीप : मुख्य नियम, क्रमांक एस.ओ. १२३ (इ) दि. १४ फेब्रुवारी, २००० द्वारे भारताच्या राजपत्रात प्रसिध्द केले होते आणि त्यानंतर, एस.ओ. १०४६ (३), दि. २२ नोव्हेंबर २०००, एस.ओ. १०८० (इ), दि. ११ ऑक्टोबर २००२, एस.ओ. (१५६९ (इ) दि. १९ सप्टेंबर २००६ व एस.ओ. १५६९ (इ) दि. १९ सप्टेंबर २००६ व एस.ओ. ५० (इ). दि. ११ जानेवारी २०१० द्वारे त्यामध्ये सुधारणा करण्यात आल्या.

३९. महाराष्ट्र ठेवीदारांच्या (वित्तीय आस्थापनामधील) हितसंबंधाचे रक्षण करण्याबाबत अधिनियम, १९९९

कलम	कशावर आहे ?
१.	संक्षिप्त नाव व प्रारंभ
२.	व्याख्या
३.	वित्तीय आस्थापनेने केलेली कपटपूर्ण कसूर
४.	ठेवी परत करण्यात कसूर केल्यास मालमत्ता जप्त करणे
५.	सक्षम प्राधिकाऱ्याची नेमणूक
६.	विशेष न्यायालय
७.	जप्तीविषयीचे विशेषित न्यायालयाचे अधिकार
८.	असदभावी हस्तांतरिणीची मालमत्ता जप्त करणे
९.	जप्तीऐवजी प्रतिभूती देणे
१०.	जप्त केलेल्या मालमत्तेचे व्यवस्थापन
११.	अपील
१२.	विशेष सरकारी अभियोक्ता
१३.	अपराधाच्या बाबतीत विशेषित न्यायालयाची कार्यपद्धती व अधिकार
१४.	अधिनियम अन्य कायद्यांवर अधिभावी ठरणे
१५.	सदभावपूर्वक केलेल्या कृत्यास संरक्षण
१६.	नियम करण्याचा अधिकार
१७.	अडचणी दूर करण्याचा अधिकार
१८.	सन १९९९ चा महाराष्ट्र अध्यादेश क्रमांक ३४ चे निरसन व व्यावृत्ती

महाराष्ट्र ठेवीदारांच्या (वित्तीय आस्थापनांमधील) हितसंबंधाचे रक्षण करण्याबाबत अधिनियम १९९९

(सन २००० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक १६)

(Maharashtra Protection of Interest of Depositors in Financial Establsihments) Act, 1999)

(मा. राष्ट्रपतींची संमती मिळाल्यानंतर “महाराष्ट्र शासन राजपत्रात” दिनांक २१ जानेवारी २००० रोजी
प्रथम प्रसिद्ध केलेला अधिनियम)

वित्तीय आस्थापनांच्या ठेवीदारांच्या हितसंबंधाचे रक्षण करण्यासाठी आणि त्यांच्याशी संबंधित बाबींसाठी अधिनियम.

ज्याअर्थी, महाराष्ट्राच्या राज्यपालांनी दिनांक २९ एप्रिल १९९९ रोजी महाराष्ट्र ठेवीदारांच्या (वित्तीय आस्थापनांमधील) हितसंबंधांचे रक्षण अध्यादेश १९९९ (यात यापुढे याचा निर्देश) “उक्त अध्यादेश” असा करण्यात आला आहे) प्रख्यापित केला होता.

आणि ज्याअर्थी, दिनांक २२ ऑक्टोबर १९९९ रोजी राज्य विधानमंडळाची पुन्हा सभा भरल्यानंतर राज्य विधानमंडळाची सत्र समाप्ती दिनांक २३ ऑक्टोबर १९९९ रोजी झाल्यामुळे उक्त अध्यादेशाचे राज्य विधानमंडळाच्या अधिनियमात रूपांतर करणारे विधेयक महाराष्ट्र विधानसभेत वेळेअभावी प्रस्तुत करता आले नव्हते.

आणि ज्याअर्थी, भारताच्या संविधानाच्या अनुच्छेद २१३ (२) (क) या तरतुदीनुसार उक्त अध्यादेश राज्य विधानमंडळाची पुन्हा सभा भरल्याच्या दिनांकापासून सहा आठवड्यांचा कालावधी या तारखेस संपतो, त्या ३ डिसेंबर १९९९ या तारखेनंतर असल्याचे बंद झाले असते.

आणि ज्याअर्थी उक्त अध्यादेशाच्या तरतुदी कायद्याद्वारे प्रचलित असण्याचे चालू ठेवणे इष्ट आहे असे वाटले होते.

आणि त्याअर्थी, राज्य विधानमंडळाच्या दोन्ही सभागृहांचे, अधिवेशन चालू नव्हते आणि यात यापुढे दिलेल्या प्रयोजनांसाठी उक्त अध्यादेशांच्या तरतुदी प्रचलित असण्याचे चालू ठेवण्यासाठी, महाराष्ट्राच्या राज्यपालांनी तातडीने कार्यवाही करणे जिमुळे आवश्यक व्हावे अशी परिस्थिती अस्तित्वात असल्याबद्दल त्यांची खात्री पटली होती. आणि म्हणून उक्त अध्यादेश मागे घेऊन त्याचे निरसन करण्यात आले होते आणि दिनांक २ डिसेंबर १९९९ रोजी महाराष्ट्र ठेवीदारांच्या (वित्तीय संस्थामधील) हितसंबंधाचे रक्षण (पुढे चालू ठेवणे) अध्यादेश १९९९हा भूतलक्षी प्रभावाने म्हणजेच दिनांक २९ एप्रिल १९९९ पासून प्रस्थापित केला होता.

आणि ज्या अर्थी भारताच्या संविधानाच्या अनुच्छेद २१३ च्या खंड (१) च्या परंतुकान्वये राष्ट्रपतींकडून अनुदेश प्राप्त झाले आहेत.

आणि त्याअर्थी महाराष्ट्र ठेवीदारांच्या (वित्तीय संस्थांमधील) हितसंबंधाचे संरक्षण (पुढे चालू ठेवणे) अध्यादेश, १९९९ याचे राज्य विधान मंडळाच्या अधिनियमात रूपांतर करणे इष्ट आहे.

त्या अर्थी, भारतीय गणराज्याच्या पन्नासाव्या वर्षी, याद्वारे पुढील अधिनियम करण्यात येत आहे.

१. संक्षिप्त नाव व प्रारंभ :-

(१) या अधिनियमास, महाराष्ट्र ठेवीदारांच्या (वित्तीय संस्थांमधील) हितसंबंधाचे रक्षण अधिनियम १९९९ असे म्हणावे.

(२) तो दिनांक २९ एप्रिल १९९९ रोजी अमलात आला असल्याचे मानण्यात येईल.

२. व्याख्या :-

या अधिनियमात, संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेक्षित नसेल तर,

(अ) "सक्षम प्राधिकारी" याचा अर्थ, कलम ५ अन्वये नियुक्त केलेला सक्षम प्राधिकारी, असा आहे.

(ब) "विशेष न्यायालय" याचा अर्थ, कलम ६ अन्वये प्रस्थापित करण्यात आलेले विशेष न्यायालय, असा आहे.

(क) "ठेव" या शब्दप्रयोगामध्ये, कोणत्याही वित्तीय संस्थेचे, व्याज, लाभांश, फायदा यांच्या स्वरूपातील किंवा कोणत्याही अन्य स्वरूपातील कोणत्याही लाभासह किंवा त्याशिवाय एका विनिर्दिष्ट मुदतीनंतर किंवा अन्यथा, रोख रकमेच्या किंवा वस्तूच्या स्वरूपात किंवा एखाद्या विनिर्दिष्ट सेवेच्या स्वरूपात परत करण्यात यायचा घेतलेला कोणताही पैसा किंवा स्वीकारलेली कोणतीही मौल्यवान वस्तू यांचा समावेश होतो आणि त्यांच्या नेहमीचा तसा समावेश असल्याचे मानण्यात येईल. परंतु यामध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश नसेल.

(i) भारतीय प्रतिभूती आणि विनियम मंडळ अधिनियम १९९२ या अन्वये स्थापना करण्यात आलेल्या भारतीय प्रतिभूती आणि विनियम मंडळाने (सेबी) घालून दिलेली मार्गदर्शक तत्वे आणि केलेले विनियम यांच्या कक्षेत येणाऱ्या भाग - भांडवलाद्वारे किंवा ऋणपत्र, रोखा किंवा कोणताही अन्य संलेख याद्वारे उभारलेली रक्कम.

(ii) एखाद्या भागीदारी संस्थेच्या भागीदारांनी भांडवल म्हणून दिलेल्या रकमा.

(iii) अनुसूचित बँक किंवा सहकारी बँक किंवा बँक व्यवसाय विनियमन अधिनियम १९४९ याच्या कलम ५, खंड (a) यामध्ये व्याख्या केलेली कोणतीही अन्य बँक, व्यवसाय कंपनी यांच्याकडून प्राप्त झालेल्या रकमा.

(iv) (अ) भारतीय औद्योगिक विकास बँक,

(ब) राज्य वित्तीय महामंडळ,

(क) भारतीय औद्योगिक विकास बँक अधिनियम १९६४ याच्या कलम ६-A मध्ये किंवा त्या अन्वये

(ड) विनिर्दिष्ट केलेली कोणतीही वित्तीय संस्था किंवा

या बाबतीत शासन विनिर्दिष्ट करील अशी अन्य कोणतीही संस्था, यांच्याकडून प्राप्त झालेली कोणतीही रक्कम.

(v) झालेली कोणतीही रक्कम

(a) प्रतिभूती ठेव

(b) डिलरशिप ठेव

(c) इसान्याची रक्कम